

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar
elmlər seriyası

Filologiya elmləri
Psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ

2023 № 1 (122)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 1(122)

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan – 2023

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
Humanitar elmlər seriyası. 2023, № 1(122)

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə №550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

ORXAN CƏFƏROV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi katibi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

ƏLİ HƏŞİMOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Qeyrət"
nəşriyyatının direktoru, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

Philological sciences:

Филологические науки:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nicat Əsgər oğlu Yaqubov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ceyran Manaf qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xumar Şəmsi qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

(Türkiyə, Maltepe Universiteti)

Mişel Bozdəmir

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

(INALCO National Institut, Fransa)

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Psychology and pedagogical sciences:

Науки психология и педагогика:

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev

*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Müseyyib İbrahim oğlu İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Zərövşan Yaşar qızı Babayeva

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vahid Məmməd oğlu Rzayev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Taleh Fərman oğlu Xəlilov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Salatın Bəyalı qızı Hacıyeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəhrüz Qıbləli oğlu Məmmədov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Qadir oğlu Quliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sənətsünəşliq və memarlıq elmləri üzrə:

Art criticism and architectural sciences:

Современные искусствоведческие и

архитектурные науки:

İnara Eldar qızı Məhərrəmovə

sənətsünəşliq elmləri doktoru, dosent

Taryel Aydın oğlu Məmmədov

sənətsünəşliq doktoru, professor

Gülxarə Mənaif qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

1. **ƏBÜLFƏZ QULİYEV.** Professor Mahirə Nağıqızı və filologiyamızın inkişafında rolu.....9
2. **QƏNİRƏ ƏSGƏROVA.** Cümhuriyyət şairi Əhməd Cavadın poetik dili.....15
3. **ELNAZ ƏLİYEVƏ.** İngilis dilinə xas olan frazeoloji birləşmələr və onların mənbəyi.....20
4. **LEYLA SƏFƏROVA.** Dilçilikdə riyazi metodun tətbiqi əhəmiyyəti.....25
5. **SƏNƏM PAŞAYEVA.** Xarici dil öyrənilməsində yaş amili31
6. **CAVİD BABAYEV.** Səhvlərdən yaranan ifadə vasitələri: anakoluf, malapropizm, kataxreza.....38
7. **NAMİQ ABBASOV, SƏDAQƏT RƏSULOVA.** Azərbaycan və rus dillərində ismin struktur xüsusiyyətlərinə dair.....42
8. **SƏDAQƏT RƏSULOVA, FLORA MİRZƏYEVƏ.** Rus və Azərbaycan dillərində baş cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin müqayisəli tipologiyası.....46
9. **HƏSƏN ƏLİSOY.** Müxtəlif aspektlərdən tərcümənin tipologiyasına ümumi baxış.....50
10. **TÜRKAN İSMAYILLI.** Ekzotizmlərin dil xüsusiyyətləri.....56
11. **NURİDƏ QƏNBƏROVA.** Xarici tələbələr üçün rus dilində yazılı nitq bacarıqlarının tədrisinin inkişaf edilməsi.....60
12. **YEGANƏ BABASOY.** Praqmatikanın tarixi mənşəyi və tətbiqi dilçilikdə prinsipial xüsusiyyətləri.....63
13. **AYSEL EMİNOVA.** Sədərək rayon etnooykonimlərin lingvistik xüsusiyyətləri.....71
14. **GÜLÇİN SƏFƏROVA.** Danışiq və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mobil podkastlar və videokastlar.....77

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

15. **SİTARƏ ƏLİZADƏ.** Azərbaycan tarixi poemalarında Natəvan obrazının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....85
16. **SƏKİNƏ PAŞAYEVA.** XV əsr ingilis nəsrinin bədii istiqamətlərinin tədqiqi.....93

PEDAQOĞİKA, PSIXOLOGİYA VƏ METODİKA

17. **MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV.** İdmançının yüksək nəticə əldə edə bilməsində nəzəri biliklərin əhəmiyyəti.....98
18. **RÜBABƏ MƏMMƏDOVA.** Orijinal öyrənmə mühitində texnologiyanın və orijinal öyrənmə proqramlarının rolu.....103
19. **NİZAMİ QULİYEV.** Təhsil sistemlərinin idarə olunmasının ümumi prinsipləri və metodları.....109
20. **AYTƏN MƏMMƏDOVA.** Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında etnopedaqoji materiallardan istifadə.....114
21. **NÜBAR SƏFƏRLİ.** Naxçıvanda fəaliyyət göstərmiş ilk dini məktəblər – Zərdüş məktəbləri.....118
22. **NADİR QƏDİMOV.** İdman oyunlarında yeniyetmə və gənclərin seçilməsinin təşkili və metodikası.....123

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

23. NƏRMINƏ QƏDİMOVA. Fikrət Əmirov və Elmira Nəzirovanın fortepiano və orkestr üçün konsertləri (<i>Ərəb mövzuları əsasında</i>).....	127
24. MƏMMƏD RƏCƏBOV. Azərbaycanın orta əsrlər memarlıq abidələrinin konstruktiv üsullarının tədqiqi.....	130
25. HİCRAN ƏLİYEV. Azərbaycan xalq rəqslərinin tədqiqi və nota yazılması tarixi məsələləri.....	139
26. SEVDA CƏFƏROVA, FƏRİDƏ TƏLƏTZADƏ. Musiqi müəlliminin fəaliyyətinin təkmilləşməsi məsələləri.....	144
27. ZENFİRA SEYİDOVA. Muzeylərin maarifləndirici funksiyaları.....	151
28. MİRSƏLİM EMİNOV. Naxçıvan diyarının dəmir dövrünə aid bəzək əşyalarının bədii xüsusiyyətləri.....	155
29. ÜLVÜ KAZIMLI, ZİYAD QULİYEV. Türk kinosunun formalaşması və yeşilçam mərhələsi.....	160

CONTENTS

LINGUISTICS

1. **ABULFAZ GULIYEV.** Professor Mahira Nəhıgızı and her role in the development of our philology.....9
2. **GANIRA ASGAROVA.** Poetic language of the republican poet Ahmad Javad.....15
3. **ELNAZ ALIYEVA.** Specific phraseological combinations of the english language and their sources.....20
4. **LEYLA SAFAROVA.** The significance of the application of the mathematical method in linguistics.....25
5. **SANAM PASHAYEVA.** Age factor in foreign language learning.....31
6. **JAVID BABAYEV.** Expressive means formed out of mistakes: anacoluthon, malapropism, catachresis.....38
7. **NAMIG ABBASOV, SADAGAT RƏSULOVA.** On structural features of nouns in Azerbaijani and Russian languages.....42
8. **SADAGAT RASULOVA, FLORA MIRZAYEVA.** Comparative typology of means of expressions of principal parts of sentences in the russian and azerbaijani languages.....46
9. **HASSAN ALISOY.** Overview of the typology of interpreting from different aspect.....50
10. **TURKAN ISMAYILLI.** Linguistic characteristics of exotisms.....56
11. **NURIDA GANBAROVA.** Development of teaching writing skills of the russian language for second language learners.....60
12. **YEGANA BABASOY.** Historical origin of pragmatics and its main characteristics.....63
13. **AYSEL EMİNOVA.** Linguistic features of sadarak region ethno-oikonyms.....71
14. **GULCHIN SAFAROVA.** Mobile podcasts and videocasts for developiıg speaking and listening skills.....77

LITERATURE STUDIES

15. **SITARA ALIZADA.** Artistic characteristics of Natevan image in Azerbaijan historical poems.....85
16. **SAKINA PASHAYEVA.** Study of artistic directions of fifteenth-century english prose literature studies.....93

PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND METODICA

17. **MAMMADALI RAHIMOV.** The importance of theoretical knowledge of an athlete in achieving high results.....98
18. **RUBABA MAMMADOVA.** The role of technology and original learning programs in the original learning environment.....103
19. **NIZAMI GULIYEV.** General principles of education system management principles and methods.....109
20. **AYTAN MAMMADOVA.** Use of ethnopedagogical materials in the work of Azerbaijan classics.....114
21. **NUBAR SAFARLI.** The first religious schools in Nakhchivan– Zaradust schools.....118
22. **NADİR GADİMOV.** Organization and method of selection of teenagers and young people in sports games.....123

ART CRITICISM AND ARCHITECTURE

23. NERMINA GADIMOVA. Concerts for piano and orchestra by Fikrat Amirov and Elmira Nazirova.....	127
24. MAMMAD RAJABOV. The study of constructive methods of medieval architectural monuments of Azerbaijan.....	130
25. HIJRAN ALIYEVA. A study of Azerbaijani folk dances and the history of their musical notation.....	139
26. SEVDA JAFAROVA, FARIDA TALATZADEH. The problems of improved music teacher performance.....	144
27. ZENFIRA SEYIDOVA. Educational functions of museums.....	151
28. MIRSALIM EMINOV. Artistic characteristics of iron age jewelry of Nakchivan.....	155
29. ULVU KAZIMLI, ZIYAD GULIYEV. The formation of Turkish cinema and the green stage.....	160

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

1. **АБУЛЬФАЗ КУЛИЕВ.** Махира Наги кызы и её роль в развитии нашей филологии.....9
2. **ГАНИРА АСКЕРОВА.** Поэтический язык республиканского поэта Ахмета Джавада...15
3. **ЭЛЬНАЗ АЛИЕВА.** Специфические фразеологические сочетания английского языка и их источники.....20
4. **ЛЕЙЛА САФАРОВА.** Значение применения математического метода в лингвистике.....25
5. **САНАМ ПАШАЕВА.** Возрастной фактор в изучении иностранного языка.....31
6. **ДЖАВИД БАБАЕВ.** Средства выражения, основанные на ошибках: анаколюф, малапропизм, катахреза.....38
7. **НАМИК АББАСОВ, САДАГАТ РАСУЛОВА.** Структурные особенности имени существительного в русском и азербайджанском языках.....42
8. **САДАГАТ РАСУЛОВА, ФЛОРА МИРЗОЕВА.** Сравнительная типология средств выражения главных членов предложения в русском и азербайджанском языках.....46
9. **ХАСАН АЛИСОЙ.** Обзор типологии перевода с разных аспектов.....50
10. **ТЮРКАН ИСМАИЛЛЫ.** Языковые характеристики экзотизмов.....56
11. **НУРИДА ГАНБАРОВА.** Выработка обучении навыков письменной речи русскому языку студентов-иностранцев.....60
12. **ЕГНА БАБАСОЙ.** Историческое происхождение и применение прагматики в лингвистике основные характеристики.....63
13. **АЙСЕЛЬ ЭМИНОВА.** Языковая характеристика этнокинатики садарыкского района.....71
14. **ГЮЛЬЧИН САФАРОВА.** Мобильные подкасты и видеокасты для развития навыков говорения и аудирования.....77

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

15. **СИТАРА АЛИЗАДЕ.** Художественная характеристика образа Натевана в исторических поэмах Азербайджана.....85
16. **САКИНА ПАШАЕВА.** Исследование художественных направлений английской прозы XV века.....93

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

17. **МАМЕДАЛИ РАГИМОВ.** Значение теоретических знаний в способности спортсмена достигать высоких результатов.....98
18. **РУБАБА МАМЕДОВА.** Роль технологий и оригинальных обучающих программ в оригинальной обучающей среде.....103
19. **НИЗАМИ ГУЛИЕВ.** Общие принципы и методы управления образовательными системами.....109
20. **АЙТЕН МАМЕДОВА.** Использование этнопедагогических материалов в производстве азербайджанских классиков.....114
21. **НЮБАР САФАРЛИ.** Первые религиозные школы действующие в Нахчыване—школы Зарадуст.....118
22. **НАДИР ГАДИМОВ.** Организация и методика отбора подростков и юношей в спортивных играх.....123

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И АРХИТЕКТУРА

23. НЕРМИНА ГАДИМОВА. Концерты для фортепиано с оркестром Фикрата Амирова и Эльмиры Назировой.....	127
24. МАМЕД РАДЖАБОВ. Средневековая архитектура Азербайджана изучение способов строительства памятников.....	130
25. ХИДЖРАН АЛИЕВА. Исследование Азербайджанских народных танцев и исторические вопросы написания нот.....	139
26. СЕВДА ДЖАФАРОВА, ФАРИДА ТАЛАЗАДЕ. Проблемы повышения деятельности учителя музыки.....	144
27. ЗЕНФИРА СЕИДОВА. Просветительские функции музеев.....	151
28. МИРСАЛИМ ЭМИНОВ. Художественная характеристика украшений железного века Нахчыванской земли.....	155
29. УЛВУ КАЗИМЛИ, ЗИЯД ГУЛИЕВ. Формирование Турецкого кино и зеленой сцены.....	160

DİLÇİLİK

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ebulfez1950@mail.ru

UOT 81`28;81`286

PROFESSOR MAHIRƏ NAĞI QIZI VƏ FİLOLOGİYAMIZIN İNKİŞAFINDA ROLU

Görkəmli dilçi alim, ədəbiyyatşünas, publisist, şair, AYB üzvü, prezident təqaüdçüsü, Əməkdar müəllim, filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Nağı qızı Hüseynova fədakar elm xadimlərimizdən biridir. Azərbaycan filologiya elminin inkişafında professor Mahirə Hüseynovanın özünəməxsus xidmətləri vardır. O, folklor materialları əsasında dilçilik məsələlərinin araşdırılmasında böyük əmək sərf etmişdir. Bu baxımdan Mahirə xanımın “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlər”, “Aşiq və el şairlərinin leksikası”, “Aşiq və el şairlərinin üslubi sintaksisi”, “Dilin elmi və estetik problemləri” kimi monoqrafiyaları, “XIX-XX əsrlər Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri mövzusunda doktorluq dissertasiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Alimin Azərbaycan dilçiliyi ilə əlaqəli türkoloji istiqamətli araşdırmalarından “Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri”, “Türk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası”, “Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri” monoqrafiyaları dilçilik elminə, türkologiyaya layiqli töhfədir. Professor M.Nağıqızının Azərbaycan filologiyasında ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin araşdırılmasında da özünəməxsus xidmətləri vardır. Bu baxımdan alimin “Azərbaycan poeziyasında dağ obrazı” kitabı (2013), “Alim təfəkkürünün itiliyi”, “Dərdi dərin Həsən Mirzə”, “Ədəbiyyatşünaslığa xidmət əzmi ilə” kimi kitabları ədəbiyyat tariximizin zənginləşməsində özünəməxsus yer tutur. Bütün bu məsələlər məqalədə ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Mahirə Nağı qızı, filologiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqoji fəaliyyət

Görkəmli dilçi alim, ədəbiyyatşünas, publisist, şair, AYB üzvü, prezident təqaüdçüsü, Əməkdar müəllim, filologiya elmləri doktoru, professor M.Hüseynova 4.11.1960-cı ildə Naxçıvan MR Babək rayonunda anadan olub, Xalxal kəndinin orta məktəbində oxuyub, 1978-ci ildə Bakı şəhərində orta təhsilini başa vurub. 1984-cü ildə ADPU-nun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Təyinat üzrə 10 il Bakı şəhəri Mehdiabad qəsəbə orta məktəbində müəllim işləyib.

2009-cu ildə ADPU-da Müasir Azərbaycan dili kafedrasında müəllim kimi işə başlayıb. 2012-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edib. 2014-də baş müəllim, 2015-də dosent seçilib. Mahirə xanım elə həmin ildən eyni kafedranın müdiri vəzifəsinə seçilib. O, 2017-ci ildə “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. 2019-cu ildə filoloji fakültənin dekanı seçilib. Eyni ildə professor elmi adını almışdır. 2021-ci ildə Əməkdar müəllim fəxri adına və prezident təqaüdünə layiq görülüb. O, 2021-ci ildən ADPU-da beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektordur. AYB-nin üzvü(2009), Dövlət Dil Komissiyası nəzdində Monitoring mərkəzi Müşahidə şurasının üzvüdür(2020). Mahirə xanım “Filoloq” qəzetinin və “Linqvistika problemləri” beynəlxalq jurnalının təsisçisi və baş redaktorudur. Eyni zamanda “Meh” adlı ədəbi dərnəyin yaradıcısı və

rəhbəri olmuşdur(2019). AAK-ın filologiya və pedaqogika üzrə ekspert şurasının sədri, bir neçə beynəlxalq mükafatın laureatıdır. Qərbi Azərbaycan icması idarə heyətinin üzvüdür.

Professor Mahirə Hüseynovanın dünyagörüşünün formalaşmasında və taleyində görkəmli alim və tanınmış ictimai xadim Həsən İbrahim oğlu Mirzəyevin xüsusi rolu olmuşdur. Həm ailə mühitində, həm də elmi-ədəbi mühitdə professor Həsən Mirzəyev Mahirə xanım üçün əsl ustalıq və müəllimlik nümunəsi kimi qəbul edilmişdir.

Qədim təhsil ocağı olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsindəki çoxillik müəllimlik fəaliyyətində də o, tələbələrinə dərin bilik və dünyagörüşü verməklə bərabər, həm də vətəndaşlıq mövqeyi, vətənpərvərlik dərsləri aşılamaq vəzifəsini ləyaqətlə həyata keçirir. Mahirə xanıma əsl pedaqoq və tanınmış alim kimi böyük ehtiram göstərən tələbələri də ona həqiqətin keşiyində durmasına görə fərqli münasibət bəsləyirlər. Azərbaycan ali məktəb tarixində ilk dəfə olaraq Pedaqoji Universitetin filologiya fakültəsinin dekanı, professor Mahirə Hüseynovanın şəxsi təşəbbüsü ilə “Filoloq” adlı fakültə qəzetini təsis edib çap etdirməyə nail olması əlamətdar və yeni hadisə olmaqla bərabər, həm də təsisçinin ölkəmizin gələcəyi olan tələbələrinin hərtərəfli inkişafına xidmət göstərməsinin əməli ifadəsidir.

Mahirə xanımın pedaqoji fəaliyyətində diqqəti çəkən məziyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, tədris prosesində bir sıra seçmə fənlərin tədrisinin təşəbbüsçüsü olmuş, həmin fənlərin proqramlarını çap etdirmiş, metodik vəsait hazırlamışdır. Məsələn, “Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Azərbaycan dilinin fonetikasi”(Bakı, 2014); “Həsən Mirzəyev və Azərbaycan dilində feil”(Bakı,2014); ”Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan dilinin morfologiyası”(Bakı,2014); “Müasir Azərbaycan dili”(Bakı,2018) seçmə fənləri üçün proqramlar bunlardan sadəcə bir neçəsidir. Onun hazırladığı “Müasir Azərb.dili:aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında diakektizmlərin öyrədilməsinə dair” (Bakı,2015) metodik vəsaiti və 420 səhifəlik “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin linqvistik təhlili”(Bakı,2018) dərsliyi dilimizin yüksək səviyyədə tədrisinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək göstərmişdir.

“Professor M.Hüseynovanın simasında elmi-pedaqoji işlə ictimai-mənəvi fəaliyyətin üzvi vəhdəti kimi səciyyələnən bu şərəfli missiya özündə müstəqil dövlətçilik ideyalarının dərin mənimsənilməsinə xidmət göstərmək vəzifələrini birləşdirir. Professor M.Hüseynovanın görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafındakı misilsiz roluna və xidmətlərinə həsr edilmiş “Missiya” adlı monoqrafiyası ulu öndərin uca və şərəfli adı qarşısında vətəndaş ziyalı qadının özünün mənəvi borcunu yerinə yetirmək missiyasının təzahürüdür. Bu qiymətli kitab artıq böyük canlı salnamə yaratmış Azərbaycan Heydərəliyevşünaslığının əhəmiyyətli bir səhifəsidir. ”Missiya” kitabı ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat yolu, mübarizəsi və böyük ideallarının Azərbaycan maarifçi ziyalısının sonsuz ehtiramı ilə yorulmaz tədqiqatçı zəhmətinin bir yerdə ifadəsinin uğurlu elmi nəticəsidir” (1, s.41). Mahirə xanımın nəşr olunmuş ”Ümummilli liderimizin natiqlik məharəti” adlı bir başqa kitabı da ümummilli liderin tükənməz irsinə böyük məhəbbətin ifadəsi olaraq ərsəyə gəlmişdir. Professorun bu günlərdə çapdan çıxmış “Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası” adlı sanballı monoqrafiyası da Heydərəliyevşünaslığa sanballı töhfədir. Bunlar, professor Mahirə Hüseynovanın dahi şəxsiyyət və böyük rəhbər Heydər Əliyev haqqında qəlbindən qopan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış alim sözüdür.

Elmi fəaliyyət baxımından da professor M.Hüseynova özünəməxsus xidmətləri ilə seçilir. O, məhsuldar alimdir, indiyədək 30-a qədər kitab və monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, professor 10-a qədər tədris vəsaiti, metodik vəsait, yeni fənn proqramlarını yazıb nəşr etdirmişdir.

Professor M.Hüseynovanın elmi yardıqlığı çoxşaxəlidir: Azərbaycan dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslıq, türkologiya, dilimizin metodika məsələləri, publisistika, bədii yaradıcılıq. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan elmində bədii ədəbiyyatın araşdırılması əsasında yaranan dilçilik tədqiqatları əsasən iki sahədə: ədəbi dil tarixi və üslubiyyət istiqamətlərində inkişaf etdirilmişdir. M.Hüseynova isə Dərələyəz mahalının zəngin aşiq ədəbiyyatı və xalq şeiri materialları əsasında onomastik vahidlərin, toponimlərin tədqiq olunmasına üstünlük verməklə ədəbiyyat yönümlü dilçilik tədqiqatlarının əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Onun “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının

aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlər” adlı monoqrafiyası bu istiqamətdə meydana çıxmış ilk uğurlu tədqiqatlardan biridir. Məsələyə bu cür elmi baxış, həm şifahi xalq ədəbiyyatının dərin qatlarının, ictimai-mədəni köklərinin nəzəri cəhətdən aydınlaşdırılmasına və həm də qrammatik strukturun real və təbii mənərəsinin canlandırılmasına şərait yaratmışdır. Bu mənada M.Hüseynovanın qədim Azərbaycan torpaqlarından olan Dərələyəz mahalının folklorunun dilçilik yönündən öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatları həm də həmin regionun tarixi, etnoqrafiyası və ədəbiyyatına dair araşdırmaların da vəzifəsini yerinə yetirir. M.Hüseynovanın 2017-ci ildə “XIX-XX əsrlər Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri” mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası isə milli folklor irsinə fəlsəfə doktorluğu dövründən başlanmış vətəndaş alim münasibətinin daha da dərinləşməsinə xidmət edir (7). M.Hüseynova müxtəlif illərdə Azərbaycan aşiq və el şairlərinin əsərlərinin linqvistikasının ayrı-ayrı sahələrinin, həmçinin problemlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş ardıcıl və sanballı tədqiqatları ilə qrammatika üzrə mükəmməl bir dilçilik araşdırmaları silsiləsi yaratmışdır. Bu silsilənin davamı kimi professorun Dərələyəz mahalının dil materialları əsasında qələmə aldığı “Aşiq və el şairlərinin fonopoetikası”(2015), ”Aşiq və el şairlərinin leksikası”(2016), daha sonra “Aşiq və el şairlərinin üslubi frazeologiyası”, “Aşiq və el şairlərinin üslubi morfologiyası”, ”Aşiq və el şairlərinin üslubi sintaksisi” adlı eyni ildə işıq üzü görmüş kitabları da problemin daha dərinədən araşdırılmasına xidmət göstərir.

Professor M.Hüseynovanın “Həsən Mirzəyev yaradıcılığında filologiya məsələləri” adlı monoqrafiyası (2) dilçilik sahəsində mühüm xidmətləri olmuş görkəmli bir elm xadiminin elmi xidmətləri əsasında müasir Azərbaycan dilinin aktual problemlərinin səriştəli şəkildə araşdırılıb ümumiləşdirilməsi ilə bərabər, həm də ustadı və müəllimi qarşısındakı mənəvi borcunun ibrətamiz hesabatıdır. Bildiyimiz kimi, Mahirə Nağı qızı hələ 2011-ci ildə bu mövzuda fəlsəfə doktoru adı almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. Bir neçə ildən sonra alim həmin dissertasiya işini bir qədər də genişləndirərək dolğun şəkildə salıb 231 səhifəlik bir kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Burada görkəmli alim və pedaqoq, ictimai xadim Həsən Mirzəyevin elmi fəaliyyəti, eləcə də Azərbaycan filologiyasının inkişafındakı xidmətləri ana xətləri ilə araşdırılmışdır. Kitabın giriş hissəsində görkəmli ictimai xadimin həyat və elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir. Məlumdur ki, professor H.Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın səfalı bir guşəsi olan Dərələyəz mahalında anadan olmuş, ali məktəbi bitirdikdən sonra bir müddət yaşadığı bölgədə müəllim və məktəb direktoru işləmişdir. O, bu müddətdə buraya kənardan gəlib yerləşmiş ermənilərin bu torpağın sahibi olan xalqımıza qarşı şovinist və vicdansız münasibətləri ilə qarşılaşmış, bu ədalətsiz, haqsız davranışlarla barışa bilməmiş, ona görə də haqsızlığa qarşı mübarizlik onun həyat kredosuna çevrilmişdir. Kitabın I fəslində H.Mirzəyev yaradıcılığında feil kateqoriyasının tədqiqi məsələləri öz əksini tapmışdır. Alim feilin morfoloji quruluşu və feillərdə təsirli-təsirsizlik kateqoriyasının spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə elmi əsaslarla araşdırmışdır. Kitabın II fəslində Həsən Mirzəyevin tədqiqatlarında müasir Azərbaycan dili və Azərbaycan dilinin qrammatik sistemi ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilindəki feili sifət kateqoriyasını ilk dəfə yüksək elmi şəkildə araşdıran professor H.Mirzəyev olmuşdur. Feili sifətlərin feil və sifət arsındakı yeri, feili sifətlərlə feildən düzələn sifətlərin fərqli xüsusiyyətləri məhz bu alim tərəfindən ilk dəfə öyrənilmişdir ki, bu məsələlərin hamısı professor Mahirə Nağıqızının kitabında ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq olunmuşdur. III fəsildə H.Mirzəyevin onomastika və dialektologiya sahələrindəki araşdırmaları nəzərdən keçirilmişdir. Nəhayət, kitabın IV fəslində H.Mirzəyevin folklorşünaslıq yaradıcılığı və bədii irsi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu kitab Azərbaycan dilçiliyi tarixinin zənginləşdirilməsi istiqamətində dəyərli bir töhfədir.

Qeyd edək ki, orfoqrafiya problemləri bu gün ziyalılarımızı düşündürən aktual filoloji və mədəniyyət məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu problem Professor M.Nağıqızının tədqiqat dairəsinə daxil olan məsələ kimi aktualıq kəsb edir. Onun 249 səhifəlik “Müasir Azərbaycan dilində punktuasiya məsələləri” kitabı(2017) bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada durğu işarələri sisteminin tədris prosesini ilə bağlı məsələləri müasir dilçiliyin nailiyyətləri baxımından şərh

edilir, bu sistemin həm nəzəri, həm də praktik aspektləri zəngin dil materialı əsasında təhlil süzgəcindən keçirilir. Bundan sonra kitabın I fəslində durğu işarələrinin tarixindən, II fəsilə yazılı dildə durğu işarələrinin işlənmə məqamlarından, III fəsilə isə şərti işarələr və onların işlənmə xüsusiyyətlərindən dilçiliyimizdə ilk dəfə kompleks şəkildə bəhs edilmişdir.

Mahirə Nağıqızı “Dilin elmi və estetik problemləri” (2019) adlı 319 səhifəlik kitabda qloballaşma dövründəki dilimizin daha aktual problemlərini tədqiqatə cəlb etmişdir. Məlumdur ki, ümummilli liderimiz H.Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlar və onun siyasi kursunun layiqli davamçısı ölkə prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Dövlət proqramı Azərbaycan dilinin saflığının qorunması, yabançı təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində dilçi və filoloqlarımız qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Əsərdə ölkə Prezidentinin dil quruculuğu sahəsində imzaladığı rəsmi sənədlər əsas götürülərək reklam lövhələrində, internet resurslarında, mətbuat, televiziya və radio dilində yol verilmiş nöqsan və qüsurlar aşkara çıxarılır, klassik yazıçı, şair, ədəbiyyatşünas alimlərimizin araşdırmaları bu və ya digər istiqamətlərdə təhlil edilir.

Alimin 353 səhifəlik “Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti” kitabı(2018) da dilimizin tarixini, mədəniyyət və etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi-etimoloji aspektdə tərtib edilmiş bu lüğətdə 450-dən çox yemək-içmək adları öz əksini tapmışdır. Lüğətin tərtibində kulinariya leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən yemək və içmək adlarının nəinki Azərbaycan, o cümlədən türk dillərində və dialektlərində nə dərəcədə geniş dairədə işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda lüğətdə müasir dövrümüzdə işlək olan yemək və içki adları ilə bərabər, dilimizin alt qatlarında olan və ya passivləşən arxaik sözlər də nəzərdən qaçırılmamışdır.

Həm folkloru, həm də dilçiliyi əhatə etdiyinə görə M.Hüseynovanın elmi əsərləri qrammatika baxımından olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir. Professor M.Nağıqızının Azərbaycan filologiyasında ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin araşdırılmasında da özünəməxsus xidmətləri vardır. Bu baxımdan “Azərbaycan poeziyasında dağ obrazı” kitabı(2013) diqqəti çəkir. Kitabda ilk öncə dağ obrazının genezisinə nəzər salınır, sonra klassik və müasir poeziyamızda, bayatılarda, dastanlarda, atalar sözü və məsəllərdə mifoloji mahiyyət daşıyan dağ obrazı mövzusunda yazılmış poetik nümunələrin ideya-məzmun xüsusiyyətləri tədqiq olunur. ”Alim təfəkkürünün itiliyi”(2013) və “Dərdi dərin Həsən Mirzə”(2013) kitabları bilavasitə görkəmli filoloq Həsən Mirzəyevin ədəbi irsinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. ”Ədəbiyyatşünaslığa xidmət əzmi ilə”(2013) kitabı isə mərhum görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Kamran Əliyevin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr edilmişdir. Türkiyədə nəşr olunmuş “Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami”(2022) kitabı da böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi irsinin türk dünyasında təbliği baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə professor M.Hüseynova milli folklorun dilçilik qatlarının özünəməxsusluqlarının araşdırılması sahəsindəki tədqiqatlarının əhatə dairəsini daha da genişləndirərək türk dilləri miqyasına çıxarma və bu istiqamətdə elmi cəhətdən ümumiləşdirilmiş nəzəri qənaətlərin və müddəaların formalaşdırılmasına doğru əməli addımlar atır. Bu cəhətdən M.Hüseynovanın “Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri”(5) monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyindən müstəqillik dövründə türkologiyaya doğru inkişafın mühüm göstəricilərindəndir. Kitabda bəzi görkəmli Azərbaycan dilçilərinin yaradıcılığında ümumtürk dillərinin nəzəri və praktik məsələlərinin müqayisəli aspektdə öyrənilməsi məsələləri tədqiq olunmuşdur. ”Türk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası”(6) adlı 600 səhifəlik kitabda da eyni problemin tədqiqi davam etdirilir. Burada ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası, eyni zamanda uyğunlaşdırılmış sözlərin fonetik, qrammatik, leksik-semantik yöndə tarixi genetik və struktur-funksional xüsusiyyətləri zəngin dialektoloji və türkoloji qaynaqlar əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Bu istiqamətdə alimin yenicə çapdan çıxmış “M.Kaşğırinin “Divanilüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyası(4) xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu əsər ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində XI əsr ümumtürk abidəsinin qrammatik quruluşunun hərtərəfli tədqiqinə, həm də müasir türk dilləri dialekt və şivələri ilə müqayisəli planda tədqiqinə həsr olunmuş

sanballı bir monoqrafiya kimi diqqətəlayiqdir. Kitabda görkəmli türkoloq Mahmud Kaşğarının türk dillərinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri sahəsindəki xidmətləri şərh olunur, müasir türk dillərinin geneoloji və tipoloji cəhətdən qohumluq əlaqələrinin kökləri izlənilir. Əsərdə eyni zamanda ayrı-ayrı türk dillərinin Kaşğari dövründən müasir dövrümüzdə qədərki inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılır, onların səciyyəvi qrammatik əlamətləri nəzərdən keçirilir.

Professor M.Hüseynovanın yenidən çapdan çıxmış elmi-publisistik əsərlərin toplusundan ibarət "Sözün və əməlin yaratdığı tarix" adlı kitabı onun ictimai-siyasi həyatda baş verən yeniliklərin araşdırılmasında vətəndaş alim mövqeyini açıq şəkildə göstərməkdədir. Bu kitabda eyni zamanda filologiyanın ayrı-ayrı məsələlərinin tədqiqi öz əksini tapmışdır.

Mənəvi saflıq və vətənpərvərlik M.Hüseynovanın bədii yaradıcılığında da özünəməxsus şəkildə canlandırılmaqdadır. Onun poeziyası qadın qururu ilə kişi mərdliyinin aydın poetik ifadəsidir. O, "Mənim anam"(2006), "Su at dalımca, ana" (2006), "Ana sevgisindən doğan nəğmələr"(2008), "Yaşadacaq anam məni"(2009), "Ömrümün çırağı sənsən"(2010), "Analı dünyam"(2015) adlı kitablarında toplanmış şeirlərində "ana qəlbinin laylasını vətəndaşlıq notları, vətənpərvərlik duyğuları üstündə kökləyərək"(1, s.48) ilahi sözün təbii poetik ifadəsini yaratmağı bacarmışdır.

Ümumiyyətlə, bu qısa təsvir onu götürür ki, professor Mahirə xanım Nağıqızı filologiyamızın inkişafında bir fədakar elm xadimi kimi yorulmadan yazıb-yaradır. Prezident təqaüdüçüsü, professor Mahirə Nağıqızı məhsuldar filoloq kimi ömrünün müdriklik çağını yaşayır. Bu böyük elm xadiminə şəxsi həyatında can sağlığı, çoxcəhətli və məhsuldar elmi-pedaqoji fəaliyyətində böyük uğurlar arzu edirik.

ƏDƏBİYYAT

- 1.İ.Həbibbəyli. Haqqa çağırın söz: elmdə və ədəbiyyatda\ Professor Mahirə Nağı qızı Hüseynova (Bibliografiya). Bakı: ADPU nəşri, 2022, 404 s.
- 2.M.Hüseynova. Həsən Mirzəyev yaradıcılığında filologiya məsələləri, monoqrafiya. Bakı: ADPU nəşri, 2014.
3. Professor Mahirə Nağı qızı Hüseynova. Bibliografiya. Bakı: ADPU nəşri, 2022.
- 4.M.Hüseynova. M.Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk"əsrinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU nəşri, 2022, 390 s.
5. M.Hüseynova. Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri. Bakı: ADPU nəşri, 2019.
6. M.Hüseynova. Türk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. Bakı: 2020.
7. M.Hüseynova. XIX-XX əsrlər Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri, filologiya üzrə doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2017.

SUMMARY

Abulfaz Guliyev

PROFESSOR MAHIRA NAGHI GIZI AND HER ROLE IN THE DEVELOPMENT OF OUR PHILOLOGY

Prominent linguist, scholar, literary critic, publicist, poet, AWU member, presidential scholarship holder, Honored teacher, doctor of philological sciences, professor Mahira Naghi gizi Huseynova is one of our devoted scientists. Professor Mahira Huseynova has unique contributions to the development of Azerbaijani philological science. She has devoted a lot of work to researching linguistic issues based on folklore materials. In this regard, Mahira Khanum's monographs such as "Onomastic units in the works of Ashiq and El poets of Darelayaz district of Western Azerbaijan", "Lexicon of Ashiq and El poets", "Stylish syntax of Ashiq and El poets" and "Scientific and aesthetic problems of language" and her doctoral dissertation "Language and stylistic features of the work of

Ashiq and El poets of Western Azerbaijan of the XIX-XX centuries" are particularly noteworthy. Among the scientist's Turkological researches related to Azerbaijani linguistics, the monographs "Issues of comparative research of dialects and dialects of Turkish languages in Azerbaijani linguistics", "Mutual integration of dialects and dialects of Turkish languages", "Grammar features of Mahmud Kashgari's work "Divani-luğat-it-turk"" are a worthy contribution to the science of linguistics and Turkology. Professor M. Naghi gizi has unique merits in the study of literary studies in Azerbaijani philology. In this regard, the scientist's books such as "Mountain image in Azerbaijani poetry" (2013), "The sharpness of the scholar's thinking", "Hasan Mirza's pain is deep", "With the determination to serve literature" occupies a special place in the enrichment of our history. All these issues are analyzed and studied in detail in the article.

Key words: Mahira Naghi gizi, philology, linguistics, literary studies, pedagogical activity

РЕЗЮМЕ

Абульфаз Кулиев

МАХИРА НАГИ КЫЗЫ И ЕЁ РОЛЬ В РАЗВИТИИ НАШЕЙ ФИЛОЛОГИИ

Выдающийся ученый-лингвист, литературовед, публицист, поэт, член АОП, президентский стипендиат, Заслуженный учитель, доктор филологических наук, профессор Махира Наги кызы Гусейнова является одним из выдающихся деятелей науки. Профессор Махира Гусейнова имеет особые заслуги в развитии азербайджанской филологической науки. Большой труд она вложила в изучение вопросов языкознания на основе фольклорных материалов. В связи с этим особого внимания заслуживают такие монографии, как «Ономастические единицы в творчестве Ашугских и Народных поэтов Даралагезского района Западного Азербайджана», «Лексика Ашугских и Народных поэтов», «Стилистический синтаксис Ашугских и Народных поэтов», «Научные и эстетические проблемы языка», докторская диссертация на тему «Языковые и стилевые особенности творчества Ашугских и Народных поэтов Западного Азербайджана XIX-XX вв.» Монографии ученого по вопросам «Сравнительного изучения диалектов и говоров тюркских языков в азербайджанском языкознании», «Взаимная интеграция диалектов и диалектов тюркских языков», «Грамматические особенности произведения Махмуда Кашгари «Дивани-луғат-ит-тюрк» являются достойным вкладом в лингвистическую науку и тюркологию. Профессор М.Нагигызы также имеет свои заслуги в изучении вопросов литературоведения в Азербайджанской филологии. В этой связи такие книги, как «Образ горы в азербайджанской поэзии» (2013), «Острота мысли ученого», «Глубокая боль Хасана Мирзы», «С упорством служения литературоведению» занимают особое место в обогащении истории нашей литературы. Все эти вопросы подробно проанализированы и изучены в статье.

Ключевые слова. Махира Наги кызы, филология, лингвистика, литературоведение, педагогическая деятельность

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

asgerovaganira@gmail.com

UOT. 811.512.162.

CÜMHURİYYƏT ŞAIRİ ƏHMƏD CAVADIN POETİK DİLİ

Məqalədə Cümhuriyyət şairi Əhməd Cavad yaradıcılığının poetik dili araşdırılmışdır. Onun dilində çağdaş dilimizlə müqayisədə çox sayda maraqlı materialların olması şairin poetik dilinin incələnməsini zəruri edir. Şairin ana dilimizin, xüsusilə də xalq danışq dilinin özəlliklərinə dərinlən bələd olmasını əsaslandırın bayatıları da tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Əhməd Cavadın dilində xüsusi adların, xüsusilə antroponimlərin və toponimlərin mühüm mövqeyə malik olması və onomastik vahidləri poetikləşdirərək üslub materialına çevirmək Əhməd Cavadın sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı olmasına, onomastik vahidlər Əhməd Cavadın mədəni-etnoqrafik yaradıcılıq imkanlarının ifadəçisi kimi özünü göstərməsinə diqqət çəkilməş, onun söz - ifadə yaradıcılığı incələnməşdir. Bütün nəzəri fikirlər şairin yaradıcılığından gətirilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Əhməd Cavad, ana dili, onomastik vahidlər, türkçülük, turan

Əhməd Cavad Azərbaycan ədəbi dilinə yeni ruh gətirən şairlərdəndir. Onun yaradıcılığı dil sadəliyi və rəvanlığı ilə seçilən, mövzu zənginliyi, məzmun dolğunluğu ilə səciyyədir.

Əhməd Cavad yaradıcılığının linqvistik baxımdan araşdırılması maraqlı məsələlərdəndir. Ona görə ki, onun dilində çağdaş dilimizlə müqayisədə çox sayda maraqlı materiallar müşahidə etmək olar. Şairin dili, əvvəla, folklor axıcılığı ilə seçilir. Bunu iki cəhətlə əlaqələndirmək mümkündür:

1. Şair ana dilimizin, xüsusilə də xalq danışq dilinin özəlliklərinə dərinlən bələddir;
2. Əhməd Cavadın özü bayatılar müəllifi kimi də tanınır.

Məlumdur ki, bayatı ağız ədəbiyyatına aid olan janrdır. Lakin Azərbaycan ədəbi aləmində bayatı yazan, folklor janrını yazılı ədəbiyyata gətirən şairlər də vardır və onlardan biri də Əhməd Cavaddır:

Bulaqda beş yaxa var,
Gümüşdən aftafa var.
Maral qızın başında,
İpəkdən alafa var (3, 77)

Yuxarıdakı bayatı xalq yaradıcılığına məxsus bayatılardan seçilmir, ölçü, bölgü qaydalarına görə onlara uyğun gəlir. Bayatının dilindəki “alafa” sözü diqqəti cəlb edir. Nazik və böyük baş örtüyü anlamında işlənən bu milli vahid işlənmə dairəsinin darlığı ilə səciyyəvidir və dilimizdən çıxmaqdadır. Lakin Əhməd Cavad həmin sözü ədəbi dil materialı kimi işlədərək onu dildən çıxmaq təhlükəsindən qorumuşdur.

Dağlar marala qalsın,
Otu sarala qalsın.
Göy çəmən, gözəl dağlar
Genə marala qalsın (3, 186).

Əhməd Cavadın elə bayatıları vardır ki, onlar Azərbaycan bayatıları sırasına daxil edilərək müəllifinin unudulmasına səbəb olmuşdur. Lakin Əhməd Cavadın yazdığı bayatılar seçilmiş əsərlərində çap edilərək qorunmuşdur. Onun bir sıra bayatıları musiqi əsərlərinin məzmununa layiq görülmüşdür:

İstəkanın sarısı,
İçdim, qaldı yarısı.
Ay qız, insafdan çıxma,
İnsaf dinin yarısı (3, 188).

Əhməd Cavadın özünü Qurbani, Dədə Yedyar, Aşıq Hüseyn, Dilqəm kimi el aşığı ilə müqayisə etməsini göstərən bayatıları onun xalq yaradıcılığına nə qədər böyük sevgisinin olduğunu təsdiq edir:

Əziziyəm, Sənəm, mən,
Duman mənəm, çənəm mən.
Qurbaniylə deyişən,
Dədə Yedyar mənəm, mən! (3, 190).
Ağlım başda cəm olub,
Əkdiyim gül qəm olub.
Bir gözüm Aşıq Hüseyn,
Bir gözüm Dilqəm olub! (3, 191).

Əhməd Cavadın dilində xüsusi adlar mühüm mövqeyə malikdir. Bu mənada, onun dilindəki antroponimlər və toponimlər kəmiyyət çoxluğu ilə fərqlənir. Şairin tək-cə “İngilis” adlı şeirinin dilində altı ədəd toponim işlənmişdir – Bakı, Xan sarayı, Kəbə, Çanaqqala, Hindistan, Turan. Şairin şeirlərindəki toponimlər müxtəlif coğrafi məkanları bildirir və qədimliyi ilə seçilir. Buradakı xüsusi adların çoxu milli mənşəlidir. Əhməd Cavadın qələmə aldığı onomastika örnəkləri şairin zəngin dünyagörüşünü ifadə edir: “Türklərin ən qədim dövrlərdən başlayaraq zəngin ruhi-mənəvi aləmə, geniş dünyagörüşünə, xüsusilə çevik – praktik təfəkkürə malik olduqları heç bir şübhə doğurmur. Və bunu həm türk, həm də qeyri-türk mənşəli istər şifahi, istərsə də yazılı mənbələr dönə-dönə təsdiq edir” (2, 65). Xüsusi adları poetikləşdirərək üslub materialına çevirmək Əhməd Cavadın sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Şairin əsərlərindəki adlar içərisində Göy gölün xüsusi yeri vardır:

Yayılmış şöhrətin Şərqə, Şimala,
Şairlər heyrandır səndəki hala.
Dumanlı dağlara gələn suala,
Bir cavab almamış soralı Göy göl! (3, 229).

“Göy göl” adı şairin bir əsəri ilə məhdudlaşmır. Bu ad şairin dilinin əzbəri, şeirlərinin söz bəzəyidir:

Ey Göy gölüm,
Ey göy gülüm!
Qoy göyərüb,
Qoy mən ölüm!
Assınlar məni!
Kəssinlər məni!
Qoy türmələrə
Bassınlar məni!
Neynirəm könlü?
Neynirəm dili?
Səndən yazmaşam
Neynirəm əli?! (3, 230).

Əhməd Cavadın müraciət etdiyi toponimlər arasında “Turan” və “Türküstan” sözləri də zövqlə işlənmişdir:

İsmarladım nişanlığa -
Mən Turana gediyorum.
Qardaşımı qurtarmağa
Türküstana gediyorum! (3, 206).

İlk baxışda adlar adi bir söz kimi görünür və onların mahiyyəti olduğundan az dərk edilir.

Lakin adlar yox olsa, dünyanın məkanları qarışar, dilin leksikası kasıblaşar, dünya coğrafiyası alt-üst olar. Təsadüfi deyildir ki, yer adları insanın yaşam boyu əldə etdiyi maddilər və mənəvilərin əsas cəhətlərini özündə yaşadan zəruri dəyərlərdən biridir. Bədi dildə adların əhəmiyyəti böyük, üslub çalarları çoxdur. Bu baxımdan, onomastik vahidlər Əhməd Cavadın mədəni-etnoqrafik yaradıcılıq imkanlarının ifadəçisi kimi özünü göstərir.

Əhməd Cavadın dilində maraqlı bir söz vardır: *əsirçilər*. Dilimizdəki “əsir” sözü aktiv hərbi leksika nümunələrindəndir. Bu söz “müharibədə ələ keçirilən düşmən (əsgər və ya mülki şəxs), kölə, məhkum” deməkdir. Lakin “əsirçilər” sözü -çi şəkilçisi ilə mənası tamamilə dəyişən başqa bir leksik vahiddir. Şairin dilindən aydın olur ki, əsirçi “əsir tutan”, “əsirlərə aqalıq edən” deməkdir:

Əsirçilər yapışdı
Saçından, qollarından? (3, 64).

Buradakı “əsirçi” sözü yeni dil vahidi kimi diqqəti cəlb edir və lüğətlərimizdə bu sözə yer verilməyib. Araşdırma göstərir ki, bu sözün yaradıcısı Əhməd Cavaddır. Dilçi alim M.Adilovun aşağıdakı fikri yerinə düşür: “Azərbaycan torpağının dərinliklərindən daim yeni-yeni neft təbəqələri axtarıb tapıb xalqın ixtiyarına verən neftçi kimi əsil sənətkar da daim yeni-yeni soz və ifadə təbəqələri alıb ümumi ədəbi dilimizə daxil edir, xalqın mənəvi sərvətinin artmasına çalışır” (1, 348).

Bundan başqa, Əhməd Cavadın dili ümumtürk elementləri ilə zəngindir:

Bəlkə sən anmadın mənim adımlı,
Bilməm, xatirində yerim qaldımı?
Mən bir çiçək quşu – pozmam andımı,
Güllər bilməsə də, tikanlar bilər (3, 47).

Şeir dilindəki “pozmam” feili söz kökü, inkarlıq əlaməti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən ibarətdir və “pozmamam” sözünün ixtisar formasıdır və bu əlamət türk dili üçün səciyyəvi olsa da, bir zaman bizim dilimizdə də işlənmişdir. Şairin dilindəki “arkadaş” sözü də, bu mənada, diqqəti çəkir:

Arkadaşlar, dörd yanıma baxdıqca,
Ağlayırdım, ağlayırdı ırmaqlar! (3, 218).

“Arkadaş” sözü “arxadaş” formasında son zamanlar xeyli dərəcədə işləklik keyfiyyəti əldə edən leksik-qrammatik vahidlərdəndir.

Keçirdim dərd ilə çox qışı, yazı
Həsrətlə bəklərkən o sərvinazı (3, 43).

Qoca taxta bir gəmi ümmanlarda qalqaxdı.
Üfüqlərdə gövərçin bəkləyən Nuhi gördüm (3, 225).

“Bəkləmək” qədim dövrlərdən ümumtürk leksikasının fəal vahidi olmuş, XX əsrin əvvəli üçün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də işlək olmuş, həmin yüzilliyin 30-cu illərində onun aktivliyi azalmış və dilimizdən çıxmışdır. Lakin çağdaş türk dili üçün səciyyəvidir. Şairin dilində “ıslıq”, “ufaq” böylə”, “nerdə”, “uyqu”, “köy” kimi sözlərə də rast gəlmək olmur.

Əhməd Cavad bəzən bir leksik vahid əvəzinə onun məcazlaşmış sintaktik variantını işlədir və bunu epitet obyektinə çevirir. Lakin bu, şairin dilinə ağırlıq gətirmədən uyğun bir üslub faktının işlənməsinə şərait yaradır:

Açmayır dərdini qərib bir kəsə,
Qulaq verib durur hər yanıq səsə;
Vətən müjdəçisi ruzigar isə
Bəzi günlər olur sisar axşamlar (3, 123).

Yuxarıdakı nümunədə “ruzigar” sözünün qarşısında işlənən “vətən müjdəçisi” yerinə düşən epitetlərdəndir.

Əhməd Cavadın dili şirinliyi ilə fərqlənir:

Dəniz dərdə düşər, dalğalar ağlar,
Dağlara dərd gəlsə, dumana yazıq!

Sənsiz öz elində qərib kəsilib
Durnalardan xəbər umana yazıq! (3, 132)
Yazdığı əsərlərin ideyasından Əhməd Cavadın məqsədi və düşüdükləri aydın olur:
Bəxsin bəsirətsiz gəlib keçənlər,
Doğrunun yerinə əyri seçənlər;
Bilsin bu haqq sözə kəfən biçənlər
Ki, mənim eşqimin Quranı aydın! (3, 224).
Beləliklə, Əhməd Cavadın dili zəngin poetik linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Əsərləri, VIII c. Məqalələr (1955-1969-ci illər). Bakı: 2020, 700 s.
2. Cəfərov, N.Q. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
3. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

SUMMARY

Ganira Asgarova

POETIC LANGUAGE OF THE REPUBLICAN POET AHMAD JAVAD

The article examines the poetic language of the poet of the Republic, Ahmet Javad. The presence of many interesting materials in his poetic language in comparison with our modern language makes it necessary to clarify the poetic language of the poet.

The ancient sayings of the poet were also involved in the study, testifying to his deep acquaintance with the peculiarities of our native language, especially the spoken language. It was noted that a number of his bayati are worthy of the content of his musical works. The poet's bayatis, which justify his deep familiarity with the peculiarities of our native language, especially the colloquial language, have also been involved in the study. A number of his bayatis have been noted to be worthy of the content of his musical works.

The author notes that a special place in the language of Ahmad Javad is occupied by special names, especially anthroponyms and toponyms, and the poetization of onomastic units and their transformation into stylistic material are associated with the artistic qualities of Ahmad Javad. The article also touches upon the manifestations of onomastic units as expressions of the cultural and ethnographic creativity of Ahmad Javad. The verbal and expressive creativity of the poet has also been studied

Key words: Ahmad Javad, mother tongue, onomastic units, Turkism, Turanian

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ПОЭТИЧЕСКИЙ ЯЗЫК РЕСПУБЛИКАНСКОГО ПОЭТА АХМЕТА ДЖАВАДА

В статье исследуется поэтический язык поэта Республики Ахмета Джавада. Наличие в его языке многих интересных материалов по сравнению с нашим современным языком вызывает необходимость уточнения поэтического языка поэта. Были привлечены к изучению и старинные изречения поэта, свидетельствующие о его глубоком знакомстве с особенностями нашего родного языка, особенно разговорного языка. Было отмечено, что ряд его баяты достойны содержания его музыкальных произведений.

Было обращено внимание на выражение культурно- этнографического творчества Ахмета Джавада, и было усовершенствовано его словесно-выразительное творчество. Все теоретические идеи подкреплены примерами из творчества поэта.

Ключевые слова: Ахмад Джавад, родной язык, ономастические единицы, тюркизм, туранский язык.

Мəqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çara qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

ELNAZ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

elnazela@gmail.com

UOT. 811.111.

İNGİLİS DİLİNƏ XAS OLAN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN MƏNBƏYİ

İngilis dilinin frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir.

Məqalədə frazeoloji birləşmələr və onların mənbəyi sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu sahədə ən son nailiyyətlər ümumiləşdirmiş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Frazeoloji vahidlərin dildə hazır şəkildə mövcud olma, yəni birbaşa nitq prosesində meydana gəlməsi qeyri-mümkündür ki, bu da onları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən ən böyük xüsusiyyətdir. Frazeoloji birləşmələrdə bu xüsusiyyəti şərtləndirən əsas amil həmin dil vahidlərini meydana gətirən leksik komponentlərin sabit olması, yəni nitqin tələb və ehtiyaclarına görə nə struktur, nə də semantik cəhətdən dəyişə bilməməsidir.

Məqalədə ingilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın, bədii ədəbiyyatın, folklorun rolu araşdırılmışdır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin bibleizmlərlə yanaşı, şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zəngin olması da tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: ingilis dili, frazeoloji birləşmələr, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat, folklor, şekspirizmlər, bibleizmlər, mənbə.

Frazeologizmlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdir. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzini ilə yaxından tanış oluruq.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət, dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirir. Frazeologizmlərin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, Bibliya, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

İngilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın böyük rolu var. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. Buna görə də ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onların sayını söyləmək qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilindəki geniş yayılmış bibleizmlər aşağıdakılardır:

To be of one mind “bir fikirdə qalmaq”;

to answer a fool according to his folly “bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq”;

at the eleventh hour “son məqamda”;

in the twinkling of an eye “bir göz qırpımında”;

a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”;

to possess one’s soul in patience “səbrini yığmaq”;

forbidden fruit “haram”;

to strengthen somebody's hand "bir kəsi dəstəkləmək";
 to hide one's light under a bushes "istedadını boğmaq";
 a drop in the bucket "dənizdə bir damla";
 daily bread "gündəlik ruzi";
 to heap coals of fire on somebody's head "bir kəsi utandırmaq";
 to cast pearls before swine "xamlamaq";
 the promised land "həsərət çəkilən yer";
 the prodigal son "fərsiz oğul", "ata-anasına ağ olmuş oğul";
 can the leopard change his spots "qozbelə qəbr qazar";
 to laugh to scorn "istehza ilə gülmək";
 Judas's kiss "riyakarlıq", "xəyanət";
 a dead letter "kağız üzərində qalmaq", "həyata tətbiq olunmamış";
 to worship the golden calf "sərvətə baş əymək";
 to beat the air "boş yerə çalışmaq", "xəlbirlə su daşımaq";
 to bend the knee to (smb) "diz çökmək";
 built upon sand "davamsız"; to call in question "sual altında qoymaq";
 to change one's skin "tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək";
 to dig a pit for somebody "bir kəsə quyu qazmaq";
 to draw a bow at a venture "bir şeyi düşünmədən etmək";
 to fall on stony ground "nəticəsiz olmaq", "boşa çıxmaq";
 to gnash the teeth "dişlərini qıcırdatmaq";
 to go from strength to strength "qüvvətlənmək";
 to gird up one's loins "gücünü yığmaq", "gücünü toplamaq";
 to have pity on (smb) "yazığı görmək", "bir kəsə ürəyi yanmaq";
 to fall upon one "bir kəsin davamçısı olmaq";
 to lift up one's voice "səsini ucaltmaq";
 to take counsel "məsləhətləşmək";
 to wash one's hands off "məsuliyyəti öz üzərindən atmaq";
 by the sweat of one's brow "öz alın təri ilə";
 a labour of love "təmənnəsiz", "şəxsi mənfəət güdməyən";
 the olive branch "zeytun budağı" (sülh simvolu);
 the law of the Medes and Persians "dəyişməyən qanun";
 the mammon of unrighteousness "pul", "zənginlik";
 a little bird (whispered to) me "yerin də qulağı var" (Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь).

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn:
 for better, for worse "yaxşı və pis gündə", "hər nə olursa, olsun";
 from the bottom of the heart "səmimi qəlbədən", "ürəkdən";
 lay violent hands on oneself "özünə qəsd etmək";
 the world, the flesh and the devil "yanlış həvəs";
 like a giant refreshed "yeni qüvvə ilə", "yeni hisslə" (The Book of Common Prayer).

Bəzi bibleizmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur:

The gall and the wormwood "nifrət oyadan bir şey", "mənfur" frazeologizmin komponentlərindən "the" artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: "wormwood and gall".

A man soweth, that shall he reap "nə əkərsən, onu da biçərsən" frazeologizmində to sow felinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: "Whatever a man sows, that shall he reap".

Hope against hope "möcüzəyə ümid etmək", "möcüzələrə inanmaq" frazeologizmi who

against hope bealieved in hope frazeologizminin müasir formasıdır.

A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır.

A drop in the bucket “dənizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: as a drop of bucket).

İngilis dili frazeologizmlərinin müəyyən bir qismini ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlər təşkil edir. Onların əksəriyyəti görkəmli yazıçı V.Şekspirin əsərlərindən alınmış frazeologizmlərdir. Yazıçı öz əsərlərində bədii məqsəddən asılı olaraq, həm ümumxalq dilinə məxsus olan frazeologizmlər, həm də bir sıra hallarda sonralar ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş obrazlı ifadələr, frazeoloji birləşmələr yaratmışdır. İngilis dilində geniş yayılmış bu frazeologizmlər şekspirizmlər adlandırılır. Onlara misal olaraq aşağıdakı frazeologizmləri göstərmək olar:

To make assurance double sure “daha etibarlı olmaq üçün”; the milk of human kindness “mərhəmət”; to screw one`s courage to the sticking place “cəsarət etmək”, “ürəklənmək”; at one feel swoop “bir dəqiqədə”; pride of place “lovğalıq”; to cudgel one`s brains “baş sındırmaq” (Macbeth);

The observed of all observers “diqqət mərkəzi”; to do yeoman service “vaxtında yardım göstərmək”; to shuffle off (this mortal cail) “fani dünyanı tərək etmək”, “ölmək” germane to the matter “mətləbə keçin”; a towering passion “qəzəb”; in the mind`s eye “xəyalən”; to the top of one`s bent “doyunca”, “ürəyin istədiyi qədər” (Hamlet);

The green-eyed monster “qısqanclıq”; the seam side “xoşagəlməyən tərəf”, “bir şeyin iç üzü”; to wear one`s heart upon one`s sleeve “öz hisslərini göstərmək”, (~ ürəyiaçıq); the pity of it! “çox heyf!” (Othello);

The wish is father to the thought “arzudan istək doğar”; to eat one out of house and home “bir kəsin hesabına yaşamaqla onu iflasa uğratmaq” (King Henry IV);

To have (smb.) on the hip “əlverişsiz şəratidən istifadə etmək”; to one`s heart`s content “ürəyi istədiyi qədər”; a Daniel come to judgement “vicdanlı hakim”; a pound of flesh “dəqiq say” (Merchant of Venice);

To gild refined gold “boş şeyə vaxt sərf etmək” (King John);

Midsummer madness “son dərəcə, “olduqca”; cakes and ale “həyatdan zövq almaq, “qayğısız həyat (Twelfth night);

It how the wold wags? “işlər necə gedir? ”; in good set terms “qətiyyətlə”; lay it on with a towel “şişirtmək” (As You Like);

Fancy free “qəlbi boş” (Midsummer Night`s Dream);

Every inch a king “başdan ayağa kimi” (King Lear);

Good men and true “düzgün, vicdanlı, dürüst insanlar” (Much Ado About Nothing);

A fool`s paradise “xəyal dünyası” (Romeo and Juliet);

Salad days “gənclik dövrü” (Antonius and Cleopatra);

An inching palm “tamahkar”, “pul həvəskarı olmaq” (Julius Caesar);

That`s flat “qısa və konkret” (Love`s Labour Lost).

Yazıcının əsərlərindəki frazeologizmlərin əksəriyyətinin tərkibində arxaizmlər və ya köhnəlmiş sözlər var. Məsələn: from whose bourne no traveler returns “o dünya” bu frazeologizmdəki “bourne” sözü arxaizmdir və mənası sərhəd deməkdir. Hal-hazırda bu sözdən müasir ingilis dilində istifadə olunmur. Bu arxaizm yalnız yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmin tərkibində işlənir.

Bəzi şekspirizmlər isə zaman keçdikcə dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət fonduna müasir formada daxil edilmişdir. Məsələn: at one fell swoop (Macbeth) “bir dəqiqədə” frazeologizmi qismən dəyişdirilmiş və bu frazeologizm müasir ingilis dilinin lüğət fonduna “at one swoop” formasında daxil edilmişdir.

To wear one`s heart upon one`s sleeve for day to pack it “hisslərini gizlətməmək” frazeologizmi müasir ingilis dilində “to wear one`s heart upon one`s sleeve” formasında istifadə olunur.

V.Şekspir yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmlərlə öz fikrini çox yığcam, aydın və obrazlı ifadə etmişdir.

V.Şekspirdən başqa digər ingilis yazıçılarının da ingilis dilinin frazeologizmlərlə

zənginləşməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Onların əsərlərindən götürülmüş frazeologizmlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Cefri Çoser (XIV əsr) – through thick and thin “qətiyyətlə”, “inadla”; wet one’s whistle “boğazını islatmaq” (The Canterbury Tales).

Edmond Spenser (XVI əsr) – as sure as death “şübhəsiz”, “yəqin”; a squire of dames “arvadbaz”, “qadın düşgünü” (The Faerie Queen).

Con Benyan (XVII əsr) – up and doing “çalışqan”, “fəal”, “işgüzar” (The Pilgrim’s Progress).

Con Milton – the cynosure of all eyes “diqqət mərkəzi”; darkness visible “zülmət”; the light fantastic toe “rəqs” (L’Allegro); fall on evil day “yoxsulluq çəkmək” (Paradise Lost).

Samuel Conson – from Chine to Peru “Çindən Peruya qədər”, “hər yerdə” (The Vanity of Human Wishes).

Samuel Riçardson – be under somebody’s thumb “bir kəsdən asılı olmaq” (The History of Sir Charles Grandison).

Tobayas Smollet – pop the question “evlənmə təklifi etmək” (Adventures of Gil Blas of Santilla).

Lord Çesterfild – small talk “boş söhbət”, “cəfəngiyyat” (Letters to his Son).

Corc Qordon Bayron (XIX əsr) – (as) merry as a marriage-bell – “həmişə şən” (Childe Harold’s Pilgrimage).

Çarlz Dikens – not to put too fine a point upon it “üzünə demək” (David Copperfield).

Valter Skott – to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq” (Ivanhoe); dree one’s weird “taleyi ilə barmaq” (Antiquary); far cry “böyük fərq”, “yerlə göy arası qədər” (The Legend of Montrose).

Qenri M. Stenli – the dark continent “qara kontinent”, “Afrika” (Through the Dark Continent); a skeleton in the closet “ailə sirri” (The Newcomes).

Beləliklə yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri vardır. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük, müxtəlif və rəngarəngdir. İngilis dilinin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışığı dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həjiyeva A., Nəcəfov E., Jafarov A. English Phraseology. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 228 p.
2. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна, “Феникс+”, 2005.
3. Babich G.N. Lexicology: A Current Guide. Екатеринбург-Москва: изд-во “Белая медведица”, 2006, с. 101-112 11.
4. Mustafayeva S.B. İngilis dilində işlək idiomlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. Bakı: “Леттерпресс”, 2008
5. Zykorova I. V. Practical Course in English Lexicology, Moscow, “Academy”, 2006, pp: 128
6. <https://www.ecenglish.com>
7. <https://www.phrases.org>

SUMMARY

Elnaz Aliyeva

SPECIFIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS
OF THE ENGLISH LANGUAGE AND THEIR SOURCES

The phraseology of the English language is very large and diverse. This complex phraseological system, formed as a result of the historical development of the English language, is so rich that in the process of speech, with the help of phraseological units, one or another idea can be clearly conveyed to another. They have been formed in various socio-historical conditions and for a variety of reasons.

The article systematically examines phraseological combinations and their source. Recent achievements in this field have been studied in a generalized form. The impossibility of the existence of phraseological units in a ready-made form in the language is the main feature that distinguishes them from free phrases. This feature of phraseological units should be explained by the fact that the lexical components that make up those language units are stable. They cannot change either structurally or semantically due to the requirements and needs of speech.

The article examines the role of the Bible, fiction, and folklore in enriching the English language with phraseologisms. It has also been investigated that the vocabulary of the English language is rich in biblical, as well as Shakespearean and phraseological units borrowed from English literature.

Key words: *English, phraseological combinations, spoken language, written literature, folklore, Shakespearean, bibleisms, source.*

РЕЗЮМЕ

Эльназ Алиева

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ФРАЗЕЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ИСТОЧНИКИ

Мир фразеологии английского языка очень велик и разнообразен. Эта сложная фразеологическая система, сформировавшаяся в результате исторического развития английского языка, настолько богата, что с помощью фразеологизмов можно четко передать кому-то ту или иную мысль в процессе разговора. Они формировались в разных общественно-исторических условиях и на основе самых разных причин.

В статье систематически исследуются фразеологические сочетания и их источники. Обобщенно изучены последние достижения в этой области. Фразеологизмы не могут быть готовыми в языке, то есть образовываться непосредственно в речевом процессе, что является самым большим признаком, отличающим их от свободных словосочетаний. Основным фактором, определяющим эту особенность во фразеологических единицах, является устойчивость лексических компонентов, образующих эти языковые единицы, то есть они не могут изменяться ни структурно, ни семантически в соответствии с запросами и потребностями речи.

В статье исследуется роль Библии, художественной литературы и фольклора в обогащении английского языка фразеологией. Также был изучен тот факт, что лексика английского языка богата шекспировскими выражениями и фразеологизмами, взятыми из англоязычной литературы.

Ключевые слова: *английский язык, фразеологизмы, разговорная речь, письменная литература.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

LEYLA SƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT. 81.

DİLÇİLİKDƏ RİYAZİ METODUN TƏTBİQİ ƏHƏMİYYƏTİ

Dilçilik araşdırmalarında riyazi metod kəmiyyət üsullarının linqvistik təhlilə və tədqiqata ən səmərəli şəkildə necə töhfə verə biləcəyini çoxsaylı misallarla göstərir. Burada məqsəd dilçilik üçün mövcud olan bütün statistik üsulların hərtərəfli təqdimatını təmin etmək deyil, statistikanın dilçilik tədqiqatlarına verə biləcəyi töhfəni nümayiş etdirməkdir. Məqalədə kəmiyyət metodunun dilçilikdə tətbiqinin tarixinə qısaca nəzər salınaraq XX əsrdən geniş şəkildə işlənməyə başladığı aydınlaşdırılmışdır. Kəmiyyət metodunun əhəmiyyətindən bəhs etməklə bərabər, tədqiqatda riyazi dillə adi dilin fərqlərinə də aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatından nümunələr də verilməklə tədqiq etdiyimiz üsulun anlaşılması təmin edilmişdir. Kəmiyyət metodunun mahiyyətindən bəhs edilərkən bu üsulun mətnləri təsvir və təsnif etmək, qədim mətnləri deşifrə etməkdə əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmış, digər tərəfdən kəmiyyət metodlarının dilin özünün öyrənilməsinə yol açdığı qeyd olunmuşdur. O cümlədən aparılan leksikoqrafik-statistik tətbiqi nəticəsində müəyyən bir dilin lüğətinin hazırlanmasında, şair və yazıçıların dilinin lüğətinin tərtibində, müəyyən dillər üçün tezlik lüğətlərinin hazırlanmasında bir sıra uğurlu nəticələrin əldə edildiyi də bildirilmişdir.

Açar sözlər: kəmiyyət, riyazi dil, üsul, statistik, tezlik lüğətləri.

İstənilən elmi tədqiqatda metodların seçimi həlledicidir. Məhz dilçilik elminin inkişafında dilçilik nəzəriyyəsinin dəyişməsi ilə səciyyəolənən əsas mərhələlər metodların dəyişməsi, yeni ümumiləşdirilmiş köklü metodik dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Eyni zamanda, dil haqqında köhnə baxışlarının yeniləri ilə əvəz edilməsi onları tamamilə məhdudlaşdırmır və baza metod kimi öz əhəmiyyətini saxlayır. Beləliklə, müasir dilçiliyin müxtəlif dövrlərə aid bir neçə əsas elmi metodu vardır.

Dilçilikdə ilk elmi metod olan tarixi metod XIX əsrin əvvəllərində R.Raska, F.Bopp, J.Grimm, A.Vostokova tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Müqayisəli tarixi metodun məhdudiyətləri qohum olmayan dillərin oxşarlıqlarının izahının və sinxron, əməliyyat sistemi kimi dilin tam mənzərəsinin yenidən yaradılmasının mümkünsüzlüyündə özünü göstərir.

Struktur metodlar dilçiliyin inkişafında XX əsrin 20-ci illərində F. de Sessür, I.Boduin de Kurten tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Konstruktiv üsullar isə XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində yaranmışdır.

Dilçilikdə ictimai elmlərin metodları ilə yanaşı, elmin təbii metodlarından da istifadə olunur. Dilçilikdə istifadə olunan kəmiyyət metodu riyaziyyatdan götürülmüşdür. Dilçilikdə “kəmiyyət metodu”nun mənası “riyazi metod” və ya “statistik metod” kimi də başa düşülür.

Dilçilikdə kəmiyyət metodundan istifadə yeni hadisə deyil və onun müəyyən tarixi vardır. Tədqiqatçılar XIX əsrdə elmi və linqvistik məqsədlər üçün istifadə edilən kəmiyyət metodunu hələ müəyyən etməmişdilər. Buna baxmayaraq, dil hadisələrinin hesablanmasında rəqəmlər, dəqiq ölçülər, cədvəl və qrafiklər alimlərin istifadəsində idi.

Dilçiliyə də yol tapan kəmiyyət metodu bütünlükdə tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qarşılanmayıb. Bəzi alimlər kəmiyyət metodunun linqvistik hadisələrə tətbiqini bütövlükdə dilçiliyin riyaziləşdirilməsi kimi nəzərdə tuturdular.

Dilin struktur elementlərinin, vahidlərinin istifadəsinin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət

xüsusiyyətləri mövcuddur. Məlum olduğu kimi, dil vahidlərinin inkişaf dərəcəsi müxtəlif formalarda özünü göstərir. Beləliklə, bu elementlərdən bəziləri daha çox, digəri daha az istifadə edilərsə, dildə nadir hallarda istifadə olunan elementlər itirilmir. Bu işarələr kəmiyyəti müəyyən etməyə imkan verən dil vahidləridir.

Dil hadisələrini kəmiyyət metodu ilə öyrənərkən bir sıra riyazi metodlardan (statistik metod, informasiya nəzəriyyəsi və s.) istifadə olunur, bu üsullar, şübhəsiz ki, dil tədqiqatında linqvistik tədqiqat metodu kimi çıxış edir.

Linqvistik statistik metod və ya linqvistik statistika müasir elmi tədqiqat metodunun ən qabaqcıl üsuludur. Müasir dilçilikdə komponentlərin öyrənilməsində istifadə olunan bu üsuldən bütün dil quruluşunda geniş istifadə olunur. Dilin fonetik sisteminin öyrənilməsində statistik metodların tətbiqi hər bir dilin fonetik sisteminin təsvirini verir, müxtəlif janrlarda yazılmış bir neçə mətn götürülür və onun üzərində təhlil və hesablama işləri aparılır. İlk dəfə 1911-ci ildə filoloqlar alman və fransız dillərinin statistik təhlilini aparmaq üçün bu üsuldən istifadə etmişdilər. Onlar hər iki dildə ayrı-ayrı fonemlərin inkişafını dəqiq müəyyən edilmiş fonetik-statistik üsulla kəmiyyətə qiymətləndirmişdilər.

Tədqiqatda statistik metodların dilin lüğət tərkibində leksik statistik metod vasitəsilə tətbiqi leksem və söz birləşmələrinin statistik xarakteristikası verilmişdir. Burada hər bir söz və ifadənin işlənmə miqdarı, digər xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Müxtəlif dillərdə olan mətnin statistik-leksik təhlili nəticəsində dilçiliyin leksikologiya sahəsi daha çox inkişaf etmişdir. Aparılan leksikoqrafik-statistik uğurlar nəticəsində aşağıdakı sahələrdə nailiyyətlər əldə edilmişdir:

1. Müəyyən bir dilin lüğətinin hazırlanmasında. Statistik nəticələr əsasında P.Qniran fransız dilinin lüğətini işləyib hazırlamışdır. Bu şəkildə bir sıra başqa dillərin lüğətləri meydana çıxmışdır;
2. Şair və yazıçıların dili lüğətinin tərtibində. Məsələn, rus ədəbiyyatı klassiklərinin, o cümlədən A.S.Puşkinin dili, əsərləri leksik-statistik üsullarla öyrənilmiş, lüğətlər hazırlanmışdır;
3. Müəyyən dillər üçün tezlik lüğətlərinin hazırlanmasında. Dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq alman dilinin öyrənilməsində bu üsuldən istifadə edilmişdir. Alman alimi Keding German dilin tezliyi lüğətini hazırlayıb 1882-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Tezlik lüğətində müəyyən bir mətn parçasındakı sözlər emal həcmünün müəyyən edilməsi əsasında yaradılır. Keding öz lüğətini tərtib edərkən alman dilində on bir milyon sözdən ibarət mətn üzərində işləmişdir. Məndə sözləri lüğətə çevirdikdən sonra məndə hər birinin qarşısında bir sözün bir neçə dəfə işləndiyi göstərilir. Ümumiyyətlə, belə lüğətlərin tətbiqi dilçilikdə nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür.

Bu cür lüğətlərə dilçilikdə böyük ehtiyac var. Çünki onlar dil hadisə və faktlarının öyrənilməsində statistik metodların tətbiqi mətn məsələləri, bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Amerikalı dilçi M.Svodost mətn problemlərinin həlli ilə bağlı bəzi statistik tədqiqatlar aparmışdır. M.Svodost müəyyən etmişdir ki, dil lüğətinin tərkibində dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişiklik daimidir. Onun sürəti müəyyən sosial və digər səbəblərlə bağlıdır.

Yazıçı və şairlərimizdən M.F.Axundov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənəminli, M.Ə.Sabir, A.Şaiq və başqaları öz əsərlərində linqvistik-statistik üsullardan geniş istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü vəziyyəti açıq şəkildə göstərir ki, kəmiyyət metodundan istifadəyə xüsusi yer verilməlidir. Hazırda Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin statistik metodlar əsasında öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Məsələn, Azərbaycan şəxs adlarının dəqiq sayı, ayrı-ayrı adların işlənmə tezliyi, ayrı-ayrı əsrlərdə istifadə olunan şəxs adlarının hər birinin zonalar, rayonlar, şəhərlər, kəndlər üzrə faizi, Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış obrazların adlarının ümumi sayı, rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslərin adlarının kəmiyyəti və s. məsələlər yalnız statistik üsulla əhatə oluna bilər. Eyni zamanda konkret adların statistik təhlili onların məhsuldarlığının, xarakterik modellərinin üzə çıxarılmasında, müxtəlif dövrlərdə dinamik olmasında xüsusi rol oynayır.

Kəmiyyət metodunun dilçilikdə geniş tətbiqi gələcək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tətbiqi

dilçilikdə, o cümlədən maşın tərcüməsində bir sıra həll edilməmiş məsələlərin və öyrənilməmiş problemlərin həllində bu üsul proqramlaşdırmanın tədrisində etibarlı vasitədir.

XIX əsrdə qeyd edilirdi ki, hər bir elm öz tədqiqatında riyazi üsullardan istifadə etməklə özünün yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Dil sisteminin keyfiyyətə tədqiqi işlənmə nəticəsində kəmiyyətə həyata keçirilir. Beləliklə, dilin bütün səviyyələri riyazi metodlar əsasında öyrənilir. Dilçiliyin yeni sahəsi olan riyazi dilçilik riyazi metodlara əsaslanır. Ənənəvi dilçilik isə bütün dil vahidlərini linqvistik baxımdan öyrənir və onların dildəki yerini müəyyənləşdirir. Lakin dil vahidlərinin statistikasını, onların dildə işlənmə tezliyi və ehtimalı, o cümlədən dildə çoxluqların tətbiqi və formalaşması və s. kimi məsələləri ənənəvi linqvistik üsullarla öyrənmək mümkün deyil. Ona görə də riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi elm üçün yeni inkişaf sahələri açır.

Riyazi dilin müdaxiləsi iki baxımdan şərtləndirilir. Birincisi, dilçiliyin inkişafı dilin və mətnin dar mənada öyrənilməsi üçün daha dəqiq və obyektiv metodların tətbiqini tələb edir. Riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi dilçiyə dil materiallarını sistemləşdirmək, ölçmək və ümumiləşdirmək üçün geniş imkanlar verir. İkincisi, dilçiliyin bir sıra dəqiq elmlərlə, fizika, kimya, kibernetika, fiziologiya ilə əlaqəsi yalnız riyazi dilin istifadəsi ilə mümkündür. Riyazi dil adı ünsiyyət dilindən fərqlidir. Riyazi dilin meydana gəlməsi kompüter və eyni anda edilən tərcüməni asanlaşdırmışdır. Riyazi dil də adı dil kimi kodlaşdırılır. Sonra insan-maşın-insan sistemi ortaya çıxır. İndi riyazi dillə adı dilin fərqi göstərək. İlk növbədə, hər iki dil - həm riyazi, həm də adı - simvollar (semiotik vasitələr) məlumat verir. Bu iki dil arasında fərqlər var:

- 1) Dilçilikdə dilin işarəsi (sözlər, ifadələr, cümlələr) ilə öyrənilən adı dil özündə dörd münasibəti birləşdirir: ad (informasiyanın maddi daşıyıcısı), denotat (onun xarici aləmdə əks olunması), desiqnat (anlayışın adı ilə əlaqə, onun təsnifatı), konnotasiya (obyekt və hadisə haqqında hiss, qiymətləndirmə anlayışının kompleksi). Riyazi dildə denotativ və konnotativ əlaqələr yoxdur. Riyazi dil yalnız adına və onun riyazi mənasına əsaslanır;
- 2) Adı dil çoxmənalı və çoxşaxəlidir, riyazi dildə isə belə deyil. Riyazi dildə yalnız ad və onun riyazi mənası mövcuddur;
- 3) Adı dildə dil vahidləri bir çox törəmə mənalarda (metafora, metonomiya, sinekdoxa və s.) işlənir, riyazi dildə isə belə deyil.

Avtomatik informasiya, maşın tərcüməsi, insan-maşın dialoqu zamanı adı dil materialı riyazi dil əsasında kodlaşdırılır. Bu o deməkdir ki, adı dildə istənilən çoxmənalı söz riyazi dildə yalnız bir mənada kodlaşdırılır. Başqa sözlə, hər bir dil elementi riyazi dil koduna uyğunlaşdırılır. Bu gün adı dilin riyazi dilə çevrilməsi, yəni kompüter və kompüter proqram təminatının yaradılması böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın gələcəkdə kompüter ənənəvi dilçilikdə bir sıra mübahisəli məsələləri dərhal həll edə biləcək. Riyaziyyatın təkcə dilçiliyə deyil, dilin özünə də müdaxiləsi dil qanunlarının sabitliyini və ciddiliyini bir daha təsdiq edir. Məsələn: Riyaziyyatdan məlumdur ki, iki mənfi ədədin hasili bir müsbət anlayışa bərabərdir: $(-a)(-b) = ab$. Bir mənfi ədədlə bir müsbət ədədin hasili mənfi kəmiyyətə bərabərdir: $(-a)(b) = -ab$. Bu anlayış dilin özündə də mövcuddur.

Azərbaycan dili materialı əsasında; -a, mənfi anlayışı ifadə edir, lakin müsbət deyil. Funksional fəaliyyət prosesində şəkilçilərin yaratdığı mənə riyaziyyatdakı kimi olacaqdır. Bu qrammatik mənalar leksik mənalara əlavə olunduqda kommunikativ-məntiqi mənə alınır. Məs: Sevda məsuliyyət + siz + deyil = Sevda məsuliyyətlidir. Sevda məsuliyyət + sizdir = Sevda məsuliyyətli deyil. Riyazi ehtimal və çoxluqlar nəzəriyyəsi dilə uğurla tətbiq edilmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarının statistik üsullarla ümumiləşdirilməsi dilçilərdən əvvəl riyaziyyatçıları maraqlandırır.

Riyaziyyatçılar həyat faktlarını statistik şəkildə həll etdikləri kimi, dil faktlarını da ümumiləşdirmişlər. Statistik üsulla bütün dil vahidləri, fonemlər, morfemlər, leksemalar və sintaktik vahidlər öyrənilir və ümumiləşdirilir. Statistik metod dilçiliyə tətbiq edilən riyaziyyatın ən sadə üsuludur. Ehtimal nəzəriyyəsinin dilə tətbiqi müəyyən mənada statistik işin davamıdır. Bu iki metodu müqayisə edərək linqvistik terminlər, real və ehtimal anlayışlarına oxşar anlayış əldə edilir. Ehtimal nəzəriyyəsinin ən sadə on mərhələsini dilə tətbiq etməklə dilin bütün səviyyələrində istifadə olunan

vahidlərin işlənmə tezliyi haqqında məlumat əldə etmək olar. Məsələn: Təsəvvür edin ki, qutuda 90 qırmızı, 60 sarı və 30 yaşıl alma var. Biz bu almaları qutudan çıxarmaq istəyirik (təbii ki, təsadüfi faktlar istisna olunur). Sonra almaların rəngini böyük hərflə yazmaqla (qırmızı - Q, sarı - S, yaşıl - Y) onların çıxarılmasının ehtimal düsturunu aşağıdakı kimi qura bilərik:

$$Q = Q / (S + Q + Y) = 90 / (90 + 60 + 30) = 90 / 180 = 1/2$$

$$S = S / (S + Q + Y) = 60 / (90 + 60 + 30) = 60 / 180 = 1/3$$

$$Y = Y / (S + Q + Y) = 30 / (90 + 60 + 30) = 30/180 = 1/6.$$

Burada, qırmızı alma alma ehtimalı - 1/2, ikinci sarı almanın keçmə ehtimalı - 1/3, yaşıl alma alma ehtimalı - 1/6-dır.

Sadə dillə desək, qırmızı alma seçmək üçün qutuya iki dəfə, sarı alma seçmək üçün 3 dəfə, yaşıl alma seçmək üçün isə 6 dəfə toxunmaq lazımdır. Eyni sözləri dildə ayrı-ayrı səslərin, morfemlərin və sözlərin işlənmə tezliyi haqqında da demək olar. Misal üçün;

Aldın ol iqlimi kim, aləmdə yüz min padişah

Həsretiylə verdi can, fəthin bilib əmri-məhal (Füzuli)

Bir qədəh mey istədim, sındırdı könlüm şişəsin,

Daş bağırılı saqi-yi-sahib-cəfadan küsmüşəm. (Vaqif)

Eh ahi-sərd, urma nəfəs zülfi-yara sən,

Bir dəm qərar tut, dili-divanə bilməsin. (Sabir)

Göründüyü kimi, bu üç misradan biri XVI, XVIII və XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının məhsuludur. Ehtimal nəzəriyyəsini tətbiq etməklə burada a, a, i və i səslərinin işlənmə tezliyini müəyyən etmək olar. Verilmiş üç şeir parçasında cəmi 84 saitdən istifadə olunmuşdur. Bu nümunələrdə 26 i, 21 ə, 17 a, 8 ü, 5 ı, 3 e, 2 u, 1 ö, 1 o var. Bu rəqəmlərə əsasən, əlbəttə ki, ehtimal əsasında dildə saitlərin bir-birinə nisbətə istifadə tezliyini müəyyən etmək olar. Beləliklə, “Müasir riyaziyyatın əsas anlayışlarından biri çoxluq anlayışıdır. O (çoxluq nəzəriyyəsi - A.B.) [1, s.32] primitivdir və daha sadə anlayışlarla izah olunur. Biz çoxluq anlayışına tez-tez rast gəlirik; rus əlifbasının hərfləri cəm şəkilçisini əmələ gətirir, eyni sözləri sözün istifadəsi haqqında da demək olar”. Şifahi istifadə eyni şəkildə qəbul edilə bilməz. Söz yalnız nominativ mənada götürülürsə, ilkin formada “sözdən istifadə” termini bu sözün bir çox formalarını (dəstlərini) ifadə edir. Məlumdur ki, hər bir dildə bu və ya digər söz müxtəlif formalarda, üslub, sintaktik mənada işlənir. Eyni sözləri fonemlər və morfemlər haqqında da demək olar.

Azərbaycan dilinin qanunlarına görə – “Dünən Humay Əziməni məktəbə apardı” cümləsində üzvlərin yerini dəyişməklə cümlə necə qurula bilər? Bu üzvlərin hər birini 5 dəfə - birinci, 5 dəfə - ikinci, 5 dəfə - üçüncü, 5 dəfə - dördüncü, 5 dəfə - beşinci istifadə etməklə 120 cümlə əldə edə bilərsiniz. Yalnız cümlənin üslub ifadəsi dəyişəcək.

Hətta rəqəmlər əsasında müxtəlif sözlərin, eləcə də nitq hissələrinin işlənmə tezliyini müəyyən etmək mümkündür. Ceyn Ostinin “Emma” romanında aparılmış linqvistik təhlil göstərir ki, bu əsərdə nida işarəsi 1064 dəfə istifadə olunub. Bu, əsərdəki emosionallığı, ifadəliliyi, nida və nida cümlələrinin ümumi sayını göstərir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, əsərdəki sual cümlələrinin ümumi sayı nidaların sayından azdır və cəmi 621 dəfə qeydə alınıb. “Emma” romanında 167 dəfə “Oh!”, 46 dəfə “Ah!” və 9 dəfə “Yaxşı!” istifadə edilmişdir.

“Qürur və qərəz” romanında “Yaxşı” 8 dəfə işlədilib. Əgər personaj bu çağırışdan narazıdırsa, müsaibə ilə razılaşmaq məcburiyyətində qaldıqda ondan istifadə edir. Məsələn: “Yaxşı,” Elizabet qışqırdı, “istədiyiniz kimi edin.”

Müxtəlif riyazi üsullar kəmiyyət üsullarıdır ki, bunlar istənilən dil və ya nitq səviyyəsinin vahidlərini təhlil etmək üçün hesablamalar və ölçmələrdən istifadə edir. Müəyyən dərəcədə riyazi statistikaya əsaslanarsa, onları statistik metodlar adlandırmaq olar. Birbaşa dil sisteminə kəmiyyət üsulları olduqca nadir hallarda tətbiq edilir və əsasən, lüğətlə məhdudlaşır (lüğətin etimoloji tərkibinin kəmiyyətə öyrənilməsi, söz yaradıcılığı prosesləri və müxtəlif polisemiya növlərinin yayılması).

Kəmiyyət üsullarının əsas tətbiqi obyekt, adətən, nitq, daha dəqiq desək, mətn olur. Kəmiyyət göstəriciləri mətnlərin özləri haqqında müəyyən məlumat verir. Dil üsulları və janrları arasındakı

fərqlərin, əsasən, statistik xarakter daşması faktı üzərində statistik üslubiyyət adlanır. Lüğət vasitəsilə mətnlərin tematik aktuallığını kəmiyyətə əks etdirmək bacarığı dilçiliyin bəzi tətbiqləri üçün vacibdir.

Mətnləri təsvir etmək və təsnif etmək üçün kəmiyyət üsullarından geniş istifadə (məsələn, mətnlərə aid etmək, xüsusən də anonim mətnlərin müəllifliyini müəyyən etmək üçün) əksər ikitərəfli vahidlərin və dil konstruksiyalarının mətnləri ayırd etmək və ya onları təsnif etmək üçün əsas ola bilməsi ilə əlaqədardır.

Qədim mətnləri deşifrə etmək üçün kəmiyyət üsullarından da istifadə olunur. Hər bir yazı sistemi təkcə bütün simvolların ümumi sayına görə deyil, həm də mətndə yeni simvolların görünmə tezliyinə görə fərqləndiyindən, naməlum mətnin hansı yazı sistemindən olduğunu müəyyən bir ehtimalla öyrənmək mümkündür. Bu sistem haqqında biliklər alimlərə naməlum mətni deşifrə etmək imkanı verir [4, s.3].

Digər tərəfdən kəmiyyət metodları dilin özünün öyrənilməsinə yol açır, çünki hesablama obyektini olan mətnlərin seqmentləri dil vahidləri ilə əlaqələndirilir. Kəmiyyət üsulları mətndə müxtəlif dil vahidlərinin fonemlər, hərflər, morfemlər, sözlər) istifadə tezliyi, müxtəlif janrlı mətnlərdə paylanması, digər vahidlərə uyğunluğu və s. kimi davranışını kəmiyyətə təsvir etməyə imkan verir [10, s.231-232].

Dilçilikdə kəmiyyət üsulları mətnlərin geniş massivlərinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur, buna görə də onların tətbiqi üçün mətn məlumatlarına çoxsaylı çıxış imkanı verən vasitələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçıların kəmiyyət üsullarından getdikcə daha çox istifadə etmələrinin səbəbi, insanın qarşılaşmalı olduğu məlumat axınının davamlı artmasıdır. Bununla belə, bir çox alimlərin qeyd etdiyi kimi, bu üsullar ümumi elmi metodlar kimi yalnız başqa, xüsusi metodlara və tədqiq olunan mövzunun dərin peşəkar biliklərinə əlavə kimi xidmət edə bilər [2, s.4].

Beləliklə, kəmiyyət üsulları çox fərqli təbiətli obyektlərə tətbiq edilə bilər. Şübhəsiz ki, müəyyən bilik sahəsində onların özünəməxsus istifadə xüsusiyyətləri vardır. Bu isə o deməkdir ki, onlar praqmatikistikanın öyrənilməsi obyektinə də şamil edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, 560 s.
2. Dörnyei Z. Research Methods in Applied Linguistics. Oxford: OUP, 2007, 336 p.
3. Богданова, Е.В. О некоторых аспекта изучения термина «идиолект» в отечественной и западной лингвистике [Электронный ресурс] / Е.В. Богданова // Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2011» / Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, М.В. Чистякова. - М.: МАКС Пресс, 2011.

SUMMARY

Leyla Safarova

THE SIGNIFICANCE OF THE APPLICATION
OF THE MATHEMATICAL METHOD IN LINGUISTICS

In linguistic research, the mathematical method shows through numerous examples how quantitative methods can most effectively contribute to linguistic analysis and research. The purpose here is not to provide an exhaustive representation of all statistical methods available to linguistics, but to demonstrate the contribution that statistics can make to linguistic research. The article briefly examines the history of the application of the quantitative method in linguistics and clarifies that it began to be widely developed in the XX century.

In addition to dealing with the importance of the quantitative method, the differences between mathematical language and ordinary language have been clarified.

By citing examples from Azerbaijani and English literature, an understanding of the method is provided. Speaking of the quantitative method's essence, the importance of this method in the description and classification of texts, deciphering ancient texts is emphasized; on the other hand, quantitative methods open the door to the study of the language itself is noted. In particular, as a result of the lexicographic and statistical application, a number of successful results were achieved in compiling a dictionary of a particular language, compiling a dictionary of the language of poets and writers, and preparing frequency dictionaries for certain languages.

Key words: quantitative, mathematical language, method, statistical, frequency dictionaries

РЕЗЮМЕ

Лейла Сафарова

ЗНАЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЕТОДА В ЛИНГВИСТИКЕ

В лингвистических исследованиях математический метод показывает на многочисленных примерах, как количественные методы могут наиболее эффективно способствовать лингвистическому анализу и исследованиям. Цель здесь не в том, чтобы дать исчерпывающее представление обо всех статистических методах, доступных в лингвистике, а в том, чтобы продемонстрировать вклад, который статистика может внести в лингвистические исследования. В статье кратко рассматривается история применения количественного метода в языкознании и уточняется, что он начал широко развиваться в XX веке. В дополнение к рассмотрению важности количественного метода были прояснены различия между математическим языком и обычным языком. Путем приведения примеров из азербайджанской и английской литературы дается понимание метода. Говоря о сущности количественного метода, подчеркивается важность этого метода при описании и классификации текстов, расшифровке древних текстов; с другой стороны, количественные методы открывают дверь к изучению самого языка. В частности, в результате лексикографического и статистического применения был достигнут ряд успешных результатов при составлении словаря того или иного языка, составлении словаря языка поэтов и писателей, подготовке частотных словарей для отдельных языков.

Ключевые слова: количественный, математический язык, метод, статистические, частотные словари.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ceyran Quliyeva

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

SƏNƏM PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
senempasha2@gmail.com

UOT: 811

AGE FACTOR IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

The article focuses on some theoretical issues related to the age factor in second language acquisition. Several views on the age factor are critically reviewed, focusing on two issues: "nature-nurture" and "critical/vulnerable period". The purpose of the article is to discuss whether young learners learn a second language better than older ones. Recognizing the interplay of many variables in second language acquisition, this article will examine what is said about the effect of age on the time it takes for students to acquire a second language. This article focuses on research on maturity limits for SLA and thereby seeks to answer the questions. The purpose of this discussion is to focus on several variables that have been shown to be age-sensitive in the second language acquisition process. A word of caution at the outset: generalizations about the relationship between age and language learning are real. Because people of the same age do not share all the same characteristics. All these issues are clarified in the article.

Key words: viewpoints, age factors, education, foreign, language, learning, issues

English has been an international language for several decades and is taught in all countries of the world. There has been controversy about the appropriate age to start learning a foreign language, especially English. Research has also revealed that other factors play an important role in second language learning, apart from setting, duration, age of learning, affective factors, individual factors, and classroom factors. In addition, there is still a widespread belief by many scholars that young children learn a second language faster than teenagers or adults.

Some teenagers or adults who are beginning to learn a second language have difficulty achieving language fluency. However, children who are exposed to a second language at an early age appear to be as proficient as native speakers. In addition, the language environment plays an important role when language learners begin to acquire foreign languages.

Many linguists show that young children have great potential to acquire second languages quickly, efficiently, and skillfully. But adults or teenagers are in a lower position in second language acquisition due to the age factor [1].

Some researchers take different perspectives and study whether younger learners are better at learning a second language than older learners. The sooner children learn a second language, the easier it seems. According to these arguments, several questions can be raised and then described as follows: Is it true that younger and younger people will learn better than older people in the second language acquisition process? Apart from the age factor, are there other factors that play a determining role in the success of second language learning? [2].

When discussing the role of age factors, should we consider some pedagogical considerations in foreign language teaching? Young children, adolescents and adults do not follow the same path to language acquisition, due to cognitive, educational and social factors. In summary, in addition to age, there are age-related factors that influence second language learning in children and adults. It can be concluded that age-related factors are cognitive factors, educational factors and socio-psychological factors, neurological factors. We can admit that age will affect language learning, but it is also related to cognitive, socio-psychological and other factors that will definitely affect the second language learning of language learners. [5]

They appear to be the determining factors in students' second language learning. Therefore, the age of students is one of the factors that determine the way they approach learning a second language. However, students' motivation, language learning opportunity, and a number of other factors are also important determinants of learners' success in language learning.

Learning a second language depends on the learner's cognitive style, socioeconomic background, formal education in the first language, and many other factors. A significant amount of research testing the old axiom that young learners learn best also tells us that successful language acquisition depends on the learner's age [6].

It is well known that children of normal abilities and in normal circumstances acquire their mother tongue easily. Perfect acquisition of a second language is the result of complete acquisition of the mother tongue. In order to satisfactorily answer this basic question, foreign language researchers have proposed the existence of a number of individual factors of a very different nature, such as ability, motivation, attitude, personality and intelligence, which can explain it. However, one of the most obvious potential explanations for the underachievement of L2 learners compared to L1 learners is that foreign language acquisition begins at a later age than native language acquisition.

It is usually assumed that age itself is a predictor of second language proficiency. The effect of age is actually estimated to be not only significant, but even decisive, on L2 competence and the degree of performance achieved. If age is indeed a success factor, then is there an optimal age to start learning a foreign language? It is often claimed that children are superior to adults, that is, the younger the foreign language learners, the more effective the learning process and the better the results. This hypothesis is often derived from a different element in the study of the age factor.

There are also studies that refute the hypothesis that children are superior to adults in learning a foreign language and support the opposite. Similarly, critical period explanations and their empirical basis have been questioned by various researchers. Is there really evidence for a critical period in SLA? Are there really age-related differences between young children, teenagers and adults? Does age of learner constitute a source of within-individual variability strong enough to account for the different levels of achievement that learners ultimately achieve?

Educators are interested in knowing when is the best time to begin their instruction and how far older students can progress, the age factor is of great importance not only to SLA theory but also to language teaching practice. An important question that arises in this context is whether there is sufficient conceptual and empirical reason to justify making educational decisions based on age factor SLA research [1].

We may be talking about a six-year-old or an average fifteen-year-old, but we must bear in mind that the norm or ideal can be as much fiction as fact in the real world. Differences in attitudes, abilities, knowledge, and skills among people of the same age make broad generalizations about learners difficult.

Second, there is no single development model that everyone follows. Even if we can say that everyone eventually reaches certain characteristics, it is clear that there is no common route.

The question of whether there is an age factor in language development is always a topic of wide interest and heated debate. The reasons why it continues to be so vigorously debated are both theoretical and practical.

When it comes to grades, there is evidence that older learners do better. That is, when learners of different ages are adjusted for the length of time they are exposed to the L2, it is the older learners who achieve higher levels. Thus, older children acquire a foreign language more quickly than younger children during early periods of morphological and syntactic development, where time and exposure are constant.

The relationship between age and language learning has been an area of interest in Second Language Acquisition (SLA) research. Most of the studies focused on the learning process of children and adolescents. The relationship between the age of starting the process of learning a foreign language and the level of knowledge obtained is an important issue. There are two main reasons for

this interest. First, there is a widespread desire for new generations to achieve a high level of at least one foreign language. Second, most people are entitled to a position on the matter, and in almost all cases there is a general tendency to prefer the earliest possible start to foreign language (FL) learning [7].

In fact, parents of children between the ages of 2 and 6 who started learning English in kindergartens strongly believed that these children were better learners than adults. They believed that primary preferences would influence pronunciation and vocabulary acquisition, and they hoped for a future in which the advantages of early initiation would be more evident, although positive results were few in the early stages of acquisition.

First, the ability to perceive and distinguish sounds can gradually weaken with age. Second, after some critical period, there may be a loss of neurological plasticity that impedes an adult's ability to acquire certain aspects of new linguistic skills. Third, the older one is, the less eager one is to communicate with speakers of another language.

Most children are more successful at SLA than adults, but they are not always faster. Adults progress faster than children in language learning, and children outperform adults and teenagers in final achievement.

There are successful second language learners who started SLA in adulthood and were able to acquire proficiency in their native language. Second language learners before or after puberty found a strong relationship between beginning and second language. They report that there is little difference in second language skills before age 10, and that older learners will lack native language skills and will differ more in final achievement. Therefore, it is true that most scholars agree that there are differences between children and adults in the final outcomes of second language acquisition.

Research findings show that the success and extent of SLA is strongly influenced by students' age. When it comes to success, it is not surprising that the longer the exposure to the L2, the more native the L2 knowledge becomes. Success in SLA also appears to be strongly associated with age at onset of SLA [2].

When learners of different ages are adjusted for the length of time they have been exposed to the L2, it is the older learners who achieve higher levels. Thus, older children acquire a foreign language more quickly than younger children during early periods of morphological and syntactic development, where time and exposure are constant.

The relationship between age and language learning has been an area of interest in Second Language Acquisition (SLA) research, but most studies have focused on child and adolescent learning. Very little research has been done on second language learning in older students. Symptoms can be tracked by tracking two aspects of the linguistic structure of speech: (1) developmental level or D-level, which is sensitive to the amount and type of embedding used to form complex sentences, and (2) propositional density, which measures how much information is packed into a sentence relative to the number of words and or P-density.

If this observation about the relationship between age and language learning is correct, could second language acquisition occur later in life, in students aged 65 and over? The purpose of this study was to address this question by following the learning histories of six students and deciphering the critical factors that influence their English learning process.

The relationship between the age of starting the process of learning a foreign language and the level of knowledge obtained is an important issue. There are two main reasons for this interest. First, there is a widespread desire for new generations to achieve a high level of at least one foreign language. Second, most people are entitled to a position on the matter, and in almost all cases there is a general tendency to prefer the earliest possible start to foreign language (FL) learning. In fact, parents of children between the ages of 2 and 6 who started learning English in kindergarten strongly believed that these children were better learners than adults. They believed that primary preferences would influence pronunciation and vocabulary acquisition, and they hoped for a future in which the advantages of early initiation would be more evident, although positive results were few in the early

stages of acquisition.

Based on the Critical Period Hypothesis, it should be recognized that if young learners start learning a second language at an early stage, they will be in a better position than adults in learning a second language and will achieve success in second language learning. in the final achievement. Childhood is considered the best time to learn a second language. Critical Period Hypothesis views range from children succeeding in learning a native language with no conscious effort and mere exposure, while adults fail to learn an L2 incompletely with instruction, negative evidence, and coercive motivation.

Students acquire innate ability simply from being exposed to the idea that younger learners are superior to their elders either in the final result or in the ability to learn. It is not clear that a child acquiring an L2 does either, but adult L2 acquisition is not clearly supported because it requires more conscious effort than mere exposure and an inevitably incomplete final state. Another view rejects the critical period hypothesis and states that "learning situation, along with age-related affective and cognitive factors, may explain some of the variation in achievement between child and adult L2 learning." [5].

Critical period studies have typically focused on child-adult differences and suggested that young learners still functioning in the critical period should be superior learners. However, studies of the acquisition of oral language skills by children of different ages have initially concluded that older children acquire them more quickly than younger children. For example, after nine months of English instruction, 7-9 year olds performed better than 4-6 year olds in comprehension, imitation, and speaking. Similarly, in the first year of schooling, 11-15 year olds were significantly better at acquiring English as a second language than 6 to 10 year olds in terms of pronunciation, morphology and syntax.

However, by Year 3, younger students outperformed older students on the same types of measures. This flip-flop 2 pattern continues in study after study of short-term and long-term exposure to language; that is, an early advantage is seen in the acquisition of verbal skills for the elderly, but younger acquirers catch up and outperform the elderly after a few years. It is important to note that these studies report a pattern of age differences in the learning of basic oral communication skills in a second language, not the more complex skills required for formal education [4].

If English is acquired for academic purposes, the expected level of proficiency is more complex than English for everyday living. Cummins proposed a model for second language acquisition that distinguishes between these two types of language skills: language for general social interaction and language for school. Face-to-face conversational ability and skill, which requires the speaker to rely solely on language, may help clarify the effect of age on language acquisition by limited English proficient students. Face-to-face communication is enhanced by a wide range of paralinguistic (eg, gesture, facial expression) and situational cues. Context-reduced language, on the other hand, relies primarily on linguistic or language-based cues for meaning and is more difficult to produce and understand.

Nevertheless, the result was that older learners who started L2 later performed better than younger learners who started earlier. This was even the case in immersion programs. 2) Outstanding Achievement In contrast to the advantage of young learners in naturalistic L2 contexts for auditory/verbal skills, studies in classroom contexts have found different results, with the exception of studies conducted in immersion settings. The results of the age test were checked when they reached grades 9-10. The early immersion group performed better on syntax and vocabulary control.

Based on the results of these studies, we can make two distinct main points: an early start advantage for final achievement was not found in formal classroom settings. In fact, older learners caught up with younger learners who started L2 learning earlier. Early initiation of L2 instruction does not result in high proficiency in formal classroom environments because the amount and density of input is quite insufficient compared to that in naturalistic contexts.

It has been estimated that more than 18 years of formal instruction would be required to

acquire the amount of information that naturalistic L2 learners who reach terminal proficiency take in. It therefore seems clear that early initiation of L2 instruction can never guarantee greater success in formal classroom settings. Second, in immersion-only programs, it is possible that an early start may be beneficial, the more successful performance of early starters may be explained by other factors: amount of input and timing of instruction.

The age of first decline in grammatical ability was eight years, and there was a strong negative correlation between age of first exposure and grammatical knowledge.

However, no correlation emerged after age 15, and the later-exposed group showed a large group difference. In a subsequent study, Johnson tested the same subjects with the same grammaticality-judgment task, this time in the form of a written test to determine the effect of task mode. The same results were obtained, that is, younger exposure groups outperformed later ones.

However, the negative relationship between age of arrival and grammatical knowledge was less significant than in the study. The studies discussed so far are considered important studies supporting the critical period hypothesis. However, they did not seem to detect certain critical period effects on second language acquisition. The reason is that young adults do not consistently outperform older adults in different test regimes and at different test times. Therefore, we cannot conclude that L2 acquisition success is predicted by the age of first exposure to the L2 environment.

The results show that there is no significant correlation between age of first arrival and grammatical accuracy. Meanwhile, the subjects showed differences in reaction time, which the researcher rated as a difference in "automaticity."

Regarding grammatical accuracy, no significant negative correlation was observed between age of arrival and mean score on the grammaticality judgment task. Subjects performed very well in almost all grammatical and non-grammatical structures. Regardless of the substantive findings of these studies, the studies appear to be too weak to show strong evidence of a critical period.

This is because the differences in reaction time are actually much less than a tenth of a second. The minute time difference may be due to other factors, such as individual differences in reflex movement ability. In fact, subjects may have acquired at least terminal proficiency in grammar after some time, regardless of the age of first exposure to the L2 environment, because they did not show a significant difference in the accuracy of grammatical judgments. Contrary to the claim of the studies discussed above, many recent studies strongly argue against a critical period, especially in the fields of phonology and syntax.

Speech samples obtained as a result of free speech on the topic, reading of words and sentences were evaluated by a group of English speakers. The result indicates that some learners are believed to have a local language accent. The researchers concluded that these results may challenge the claim that there is a biologically constrained critical period for the acquisition of L2 phonology. Speech production tests for foreign words conclude as follows [3]:

(a) Phonological ability is not a unidimensional component for children. It is therefore a simplistic view to claim that all children are more capable of phonology than adults.

(b) An effect of age emerged but was not significant enough to be attributed to individual differences such as differences in learning strategies. They argue that the best way to test the existence of a critical period is to test whether adult L2 learners have grammatical knowledge similar to that of native speakers. They conclude that a biologically determined capacity for language, called Universal Grammar, remains available for L2 acquisition regardless of age.

Few aspects of learning a first or second language have been more controversial than age. Differences in interpretation are, of course, nothing new in any field of study. However, here, both the facts and the differences of opinion regarding their explanation are very clear. Views range from the position that children learn a second language more efficiently and effectively than adults in every way, to the opposite position that teenagers and adults learn second languages more efficiently and effectively than children.

Speech samples obtained as a result of free speech on the topic, reading of words and sentences

were evaluated by a group of English speakers. The result indicates that some learners are believed to have a local language accent. The researchers concluded that these results may challenge the claim that there is a biologically constrained critical period for the acquisition of L2 phonology. Speech production tests for foreign words conclude as follows:

(a) Phonological ability is not a unidimensional component for children. It is therefore a simplistic view to claim that all children are more capable of phonology than adults.

(b) An effect of age emerged but was not significant enough to be attributed to individual differences such as differences in learning strategies. They argue that the best way to test the existence of a critical period is to test whether adult L2 learners have grammatical knowledge similar to that of native speakers. They conclude that a biologically determined capacity for language, called Universal Grammar, remains available for L2 acquisition regardless of age.

Few aspects of learning a first or second language have been more controversial than age. Differences in interpretation are, of course, nothing new in any field of study. However, here, both the facts and the differences of opinion regarding their explanation are very clear. Views range from the position that children learn a second language more efficiently and effectively than adults in every way, to the opposite position that teenagers and adults learn second languages more efficiently and effectively than children.

At least four different opinions can be listed among SLA researchers: First, the "younger = better" position, second, the direct opposite, namely the "older = better" position, and third, the "younger = better in some respects" position. and fourth, the 'younger = better in the long run' position. Among a wide range of studies, there is evidence for each of the four positions on age-related differences in second language learning effectiveness. In the course of this article, a number of studies and opinions on the age factor in SLA will be presented and discussed. The next objective in this regard is to determine whether one or more of the positions can be ruled out and, if possible, one opinion can be judged as the most obvious or convincing.

The ways in which learners acquire words in their L2 in general to the syllabic structure of their L1 consist of two main approaches: structural and typological. How learners deal with syllables in L2 can be understood in terms of Minimum Sonority Distances, the same information can be explained in terms of typological marking and Sonority Dispersion Principles.

The degree of achievement of written production competence in L2 is traditionally determined by studying the errors made by language learners in written tasks. However, the interpretation and relevance of systematic error research has changed over time in the field of language acquisition. Initially, the occurrence of systematic errors in written texts was always interpreted as the result of defective knowledge in L2 and inadequate acquisition of rules in L2. This approach was gradually replaced by the idea that errors represent a cross-linguistic stage, a temporary/transitional stage in the development of competence in the L2 and the acquisition of writing skills.

From this we can conclude that there is a critical period hypothesis for fully mastering a second language. When a student learns a foreign or second language at an early age, he will pick up his native accent. There is evidence from recent LIA and L2A studies that 1) learners have impaired phonology and grammar and that early and late L2 learners are represented differently in the brain; 2) Older learners will use early language learning strategies to learn grammar and perform better than younger learners. They also point out that children are better than adults in only some areas of SLA (eg, accent and acquisition of basic interpersonal communication skills).

REFERENCES

1. Bellingham L., 2000, Language acquisition after forty: a review of the literature.
2. Curtain H., 2000, Time as a factor in early start programmes.
3. Input and age differences in second language acquisition. 2000,
4. Language acquisition: the age factor. Clevedon, UK: Multilingual Matters. Singleton D., 2000,

5. Singleton D., 2000, Age and second language acquisition.
6. Singleton, D. and L. Ryan. (2004). Language Acquisition: the age factor.
7. Scovel T. (2001). Learning New Languages: a guide to a second language acquisition.

XÜLASƏ

Sənəm Paşayeva

XARİCİ DİL ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YAŞ AMİLİ

Məqalədə ikinci dilin mənimsənilməsində yaş faktoru ilə bağlı bəzi nəzəri məsələlərə diqqət yetirilir. Yaş faktoru ilə bağlı bir neçə fikir tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilir, əsas diqqət "təbiət-tərbiyə" və "kritik/həssas dövr" kimi iki məsələyə verilir. Məqalənin məqsədi gənc öyrənənlərin ikinci dili yaşlılardan daha yaxşı öyrənilib-öyrənmədiyini müzakirə etməkdir. Xarici dilin mənimsənilməsində bir çox dəyişənin qarşılıqlı təsirini öyrənən bu məqalə, yaşın tələbələrin ikinci dili mənimsənməsi üçün lazım olan vaxta təsiri haqqında deyilənləri araşdırır. Bu məqalə xarici dilin mənimsənilməsi üçün yetkinlik məhdudyyətləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlara diqqət yetirir və bununla da suallara cavab tapmağa çalışır. Bu müzakirənin məqsədi ikinci dilin mənimsənilməsi prosesində yaşa həssas olduğu sübut edilmiş bir neçə dəyişənə diqqət yetirməkdir. Başlanğıcda bir söz ehtiyatına sahib olmaq lazımdır: yaş və dil öyrənmə əlaqəsi haqqında ümumiləşdirmələr realdır. Çünki eyni yaşda olan insanlar heç də eyni xüsusiyyətləri paylaşmırlar. Məqalədə bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: baxışlar, yaş faktorları, təhsil, xarici, dil, öyrənmə

РЕЗЮМЕ

Санам Пашаева

ВОЗРАСТНОЙ ФАКТОР В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы, связанные с возрастным фактором при овладении вторым языком. Критически рассмотрено несколько взглядов на возрастной фактор с акцентом на два вопроса: «природа-воспитание» и «критический/уязвимый период». Цель статьи состоит в том, чтобы обсудить, изучают ли молодые учащиеся второй язык лучше, чем старшие. Признавая взаимосвязь многих переменных в овладении вторым языком, в этой статье будет рассмотрено, что говорится о влиянии возраста на время, необходимое учащимся для овладения вторым языком. Эта статья посвящена исследованию пределов зрелости для SLA и, таким образом, пытается ответить на вопросы. Цель этого обсуждения состоит в том, чтобы сосредоточиться на нескольких переменных, которые, как было показано, чувствительны к возрасту в процессе овладения вторым языком. Прежде всего, предостережение: обобщения о взаимосвязи между возрастом и изучением языка вполне реальны. Потому что люди одного возраста не обладают одинаковыми характеристиками. Все эти вопросы освещены в статье.

Ключевые слова: взгляды, возрастные факторы, образование, иностранный язык, обучение.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

JAVID BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

javidbabayev@yahoo.com

UOT: 811

**EXPRESSIVE MEANS FORMED OUT OF MISTAKES: ANACOLUTHON,
MALAPROPISM, CATACHRISIS**

The article examines stylistic devices that arise from errors. Anacoluthon is a means of syntactic expression based on the violation of grammatical order. Anacoluthon is a means of expression created intentionally or unintentionally. The processing of an unrelated word along with the grammatical sequence also creates this means of expression. Malapropism is based on replacing words with unrelated words to create a humorous effect. Here, although the words are not related to each other in meaning, similar vowel sounds or rhyme are felt. And catachresis is a means of expression that appears by breaking the lexical norm. The meaning is not lost here. Because although the replaced word is stylistically wrong, it is understood in terms of meaning. Let's also note that all three means of expression are formed on the basis of mistakes made by people in speech.

Key words: *Anacoluthon, malapropism, catachresis, hyperbaton, humorous effect, means of expression, mistake.*

Anacoluthon is a Greek word derived from “anakolouthos” that has the meaning of “lacking sequence” or “not following”. It is an unexpected discontinuity in the expression of ideas within a sentence bringing about a form of words in which there is logical incoherence of thoughts. Anacolutha are sentences interrupted in the middle where there is a shift in the syntactical structure of the sentence and of intended meaning following the interruption. It is a literary stylistic device as a syntactic deviation and interruption within a sentence from one structure to another. It means that this is a syntactical expressive means. We don't see expected sequence of grammar in this interruption. The grammatical order of the sentence is interrupted to start more sentences which means the grammatical link is lost.

Anacoluthon is used as a syntactical expressive means, deliberately or unintentionally. It is also known as a figure of disorder in which syntax of a sentence does not correlate with what is expected. Nevertheless, must not be confused with hyperbaton which involves the shift of words in the normal position of words, sentences and phrases. Anacoluthon is the interruption in a sentence from one structure to another against the expected logical order of the sentence. This shift may happen in a sentence or in the tense form. An example can be taken for anacoluthon in the poem “The walrus and the carpenter” by Lewis Carroll:

“The time has come, the Walrus said,
‘To talk of many things:
Of shoes –and ships-and sealing-wax-
And cabbages-and kings-
And why the sea is boiling hot-
And whether pigs have wings”.

In the poem, walrus declares to all listening oysters that the time has come to speak about a lot of things. After his statement that “the sea is boiling hot”, there is an interruption in the grammatical sequence of the sentences by means of a sudden shift and putting the conjunctions.

The common usage of anacoluthon is imitation of an idea or speech and then change the important information towards the beginning of the sentence. Hence, it is often used in literary

writings and in colloquial language. In colloquial speech, it is used so that the sentence is regarded incorrect grammatically. In writings, though, it is used to imitate ungrammatical, mixed and informal speech and to draw the readers' attention.

Anacolutha are more common in colloquial speech rather than in writing. Robert M. Fowler underlines that "spoken word readily forgives and perhaps even favors anacoluthon" (11).

Anacoluthon is often employed in plays, poetry and dramatic monologues. Moreover, this technique is well-fit to the stream of consciousness writing style that is planned to indicate ideas in proximity to each other, since ideas are not always consistent and hardly grammatically correct.

Anacolutha are very common in colloquial speech where the speaker can begin to say one thing, then split abruptly incoherently continue expressing a fully different line of an idea. A dash is put at the point of discontinuity (5). The listener is expected to ignore the first part of the sentence though it can help to the overall sense in an impressionistic meaning in some cases. In classical rhetoric, anacoluthon was employed both the syntactic effect or the logical error of non sequitur or mistake of shifting an expected following or completion to a new or improper one. The term "anacoluthon" was firstly used in an academic context. It appeared in a study of rhetoric poetry. H.W.Fowler and F.G.Fowler in the book called "The King's English" mentions it as a grammatical mistake: "We can hardly conclude even so desultory a survey of grammatical misdemeanours as this has been without mentioning the most notorious of all. The anacoluthon is a failure to follow on, an unconscious departure from the grammatical scheme with which a sentence was started, the getting switched off, imperceptibility to the writer, very noticeably to his readers from one syntax track to another" (7, p.371).

The term anacoluthon appears in popular media too. It resembles to malapropism. Malapropism is also called acyrologia or dogberryism. It is a wrong use of an incorrect word in place of a word with similar sound which results in meaningless and humorous utterance. Malapropisms often happen as mistakes in colloquial speech and are sometimes the subject of media attention, particularly when made by politicians and other prominent figures. Prof. Donald Davidson said that malapropisms show intricate process which the brain translates ideas into language. Humorous malapropisms draws the most commentary and attention, but bland malapropisms are usual in writing and speech. The difference between malapropisms and anacolutha is that anacolutha are intentional syntactical mistakes while malapropisms are deliberately made lexical mistakes in order to make humor. The denominator between them is that both are errors. The word malapropism derives from a character by name "Mrs.Malaprop" Richard Brinsley Sheridan's 1775 play "The Rivals" In this play, Mrs. Malaprop often speaks incorrectly (for comic effect) by using the words which don't have the meaning that she considers but which sound similar to words that do. Sheridan chose her name in humorous reference to the word "malapropos" which is an adjective or an adverb meaning "inappropriate". For the first time the word "malapropos" was recorded in English in 1630. Then Lord Byron presented it as a speech error in 1814. It is derived from a French word mal-bad, propos-placed which literally means "poorly placed".

The most characteristic feature of malapropism is that malapropism is an instance of speech error when a word is produced which is nonsensical or ludicrous in context yet similar in sound to what was intend" (1). In Azerbaijan we can find malapropisms in the poems by Elza Seyidjahan.

Definitions vary depending on the cause of the mistakes. Some linguists include only errors which source from a temporary failure to produce the word which the speaker intended (4) The mistakes were sometimes called "Fay-Cutler malapropisms" after David Fay and Anne Cutler described these errors in colloquial speech. Most definitions include any actual word which is incorrectly or occasionally employed in place of a similar sounding right word. Malapropisms vary from other types of writing and speaking errors such as eggcorns or spoonerisms, as well as the occasional or deliberate production of newly formed words –neologisms (12, p.115).

Malapropisms are prone to preserve the part of speech of the originally intended word. Jean Aitchison said: "The finding that word selection errors preserve their part of speech suggest that the

latter is an integral part of the word and tightly attached to it" (2). Similarly, substituted words are inclined to own the same number of sounds and stressed and unstressed syllables and the same metrical construction. If the stressed pattern of malapropism differs from the considered word, unstressed syllables may be omitted or inserted. So stressed syllables and common rhythmic patterns are preserved. Malapropisms existed in numerous works before Sheridan created the character of Mrs. Malaprop. Shakespeare used many of them in his plays. For example,

Our watch, sir, have indeed comprehended two auspicious persons (i.e. apprehended two suspicious persons)

Malapropisms are not only a humorous literary device. They can occur as a kind of speech error in ordinary speech, too. Examples are found in media. For instance,

Ex-Prime Minister of Australia Tony Abbott said that "No one is the suppository of all wisdom" (i.e. repository or depository) (8).

Another literary device which emerges as a result of error is catachresis. It means semantic misuse or error. This word is derived from Greek word which means "abuse". Catachresis is also the name given to many different types of figures of speech in which a word or phrase is being applied in a way that significantly departs from conventional usage (3). It crosses categorical boundaries with words because there otherwise would be no suitable word (9). It is a kind of breaking a lexical norm. It replaces an expected word with another, half rhyming word with an entirely different meaning from what one would expect (cf malapropism, spoonerism, aphasia) (6). Unlike malapropism, catachresis is the change of the word by style. This is, actually, a stylistic-lexical mistake. Because they can also be substituted by synonymous words as well. The words belonging to lifeless objects can be used with human activities or vice-versa. For example,

Mow the beard,
Shave the grass,
Pin the plank,
Nail my sleeve (10)

Catachresis refers to the original incompleteness that is a part of all systems of meaning. Jacques Derrida thinks that metaphor and catachresis are tropes that ground philosophical discourse. Warren claims that catachresis creates a fantastic place for representation to situate the unrepresentable.

REFERENCES

1. Aitchison, Jeanne; Straf, Miron (1982). "Lexical storage and retrieval: a developing skill?". In Anne Cutler (ed.). *Slips of the Tongue and Language Production*. Walter de Gruyter. pp. 197–242
2. Aitchison, Jean (2012). *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. John Wiley & Sons
3. Anshuman Sharma (16 April 2014). *The Impact – The Art of Communicating Eloquently*. Anshuman Sharma. p. 78.
4. Fay, David; Cutler, Anne (1977). "Malapropisms and the Structure of the Mental Lexicon". *Linguistic Inquiry*. **8** (3): 505–520
5. Gowers, E. (1973). *The Complete Plain Words*. p. 182
6. "Henry Peachum., *The Garden of Eloquence* (1593): Tropes, part Tropes, Catachresis". *Perseus.tufts.edu*. Retrieved 13 May 2013.
7. H.W.Fowler&F.G.Fowler.(1930) *the King's English*, 3rd edition, Oxford: Clarendon Press
8. Liberals squirm as Abbott refers to 'the suppository of wisdom', *The Sydney Morning Herald*, 2013-08-12, retrieved 2017-07-10
9. Max Black discusses this phenomenon at some length, designating them catachrestic substitution metaphors: Black, M., *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy* (Ithaca: Cornell University Press, 1962).

10. Pope, Peri Bathous, Or the Art of Sinking in Poetry, x
11. R.M.Fowler (1991) Let the Reader Understand: Reader-Response Criticism and the Gospel of Mark, vol.47, issue, Minneapolis, Fortress, 3, 294 p.
12. Zwicky, Arnold (1982). "Classical malapropisms and the creation of the mental lexicon" (PDF). In Loraine Obler and Lise Menn (ed.). Exceptional Language and Linguistics. Academic Press. pp. 115–132

XÜLASƏ

Cavid Babayev

SƏHVLƏRDƏN YARANAN İFADƏ VASİTƏLƏRİ: ANAKOLUF, MALAPROPİZM, KATAHREZA

Məqalədə səhvlərdən yaranan üslub vasitələri araşdırılır. Anakoluf qrammatik ardıcılığın pozulmasına əsaslanan sintaktik ifadə vasitəsidir. Anakoluf müəyyən məqsədlə və ya məqsəd olmadan yaradılan ifadə vasitəsidir. Qrammatik ardıcılıqla bərabər əlaqəsiz sözün işlənməsi də bu ifadə vasitəsinə yaradır. Malapropizm sözlərin yumor effekti yaratmaq üçün mənaca əlaqəsiz sözlərlə əvəz olunmasına əsaslanır. Burada sözlər mənaca bir-biri ilə əlaqəli olmasa da, oxşar sait səslər və ya qafiyə hiss olunur. Kataxreza isə leksik normanın pozulması ilə ortaya çıxan ifadə vasitəsidir. Burada mənə itmir. Çünki əvəz edilən söz üslubi cəhətdən yalnız olsa da, mənə cəhətdən başa düşülür. Onu da qeyd edək ki, hər üç ifadə vasitəsi insanlar tərəfindən nitqdə edilən səhvlər əsasında formalaşır.

Açar sözlər: Anakoluf, malapropizm, kataxreza, hiperbaton, yumor effekti, ifadə vasitəsi, səhv

РЕЗЮМЕ

ДЖАВИД БАБАЕВ

СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ, ОСНОВАННЫЕ НА ОШИБКАХ: АНАКОЛЮФ, МАЛАПРОПИЗМ, КАТАХРЕЗА

В статье рассматриваются стилистические приемы, возникающие в результате ошибок. Анаколүф — средство синтаксической выразительности, основанное на нарушении грамматического порядка. Анаколүф — это средство выражения, созданное намеренно или ненамеренно. Обработка неродственного слова вместе с грамматической последовательностью также создает это средство выражения. Малапропизм основан на замене слов несвязанными словами для создания юмористического эффекта. Здесь хотя слова и не связаны друг с другом по смыслу, но чувствуется сходство гласных или рифмовка. А катахреза – средство выразительности, появляющееся при нарушении лексической нормы. Смысл здесь не теряется. Потому что хотя заменяемое слово и является стилистически неправильным, оно понимается по смыслу. Отметим также, что все три средства выразительности образуются на основе ошибок, допускаемых людьми в речи.

Ключевые слова: анаколоф, малапропизм, катахреза, гипербатон, эффект юмора, выразительные средства, ошибка.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

НАМИК АББАСОВ

*Нахчыванский Государственный Университет
namiqabbasov65@mail.ru*

САДАГАТ РАСУЛОВА

*Нахчыванский Государственный Университет
sadaqatrasulovab@mail.ru*

УОТ. 811.161.1.

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Существительные в обоих языках имеют грамматические категории числа и падежа. Кроме того, русскому языку свойственны категория рода, одушевленности и неодушевленности, а в азербайджанском языке существительное имеет категорию принадлежности. В предложении имя существительное в обоих языках выполняет разнообразные синтаксические функции: функцию подлежащего, дополнения, обстоятельства, сказуемого. Основной особенностью существительного как части речи в азербайджанском языке, отличающей ее от той же части речи в русском языке, является отсутствие у имен существительных грамматической категории рода. В русском языке в единственном числе нет существительного вне рода, различаются мужской, женский, средний род и слова общего рода. Отсюда, для учащихся - азербайджанцев создаются большие трудности в согласовании слов русского языка.

Особенностью имен существительных в азербайджанском языке является разделение их на два класса: людей и нелюдей. (А в русском языке имена существительные делятся на одушевленные и неодушевленные предметы). Учащиеся - азербайджанцы все названия животных и других живых существ объединяют вместе с неживыми предметами. Таким образом, вопрос *кто* в азербайджанском языке ставится только к существительным, обозначающим людей, а вопрос *что* к остальным названиям, в том числе и к животным.

В русском языке, в отличие от азербайджанского языка, категория рода является характерным, морфологическим признаком имени существительного. В русском языке многие части речи, например, глагол прошедшего времени, имена прилагательные, некоторые разряды имен числительных, местоимений, формы причастий и др., согласуясь с существительными в роде, уподобляются, ср.: глагол прошедшего времени: «отец ушел» *ata getdi*, «мать ушла» *ana getdi*; прилагательное: «красный флаг» *qırmızı bayraq*, «Красная Армия» *Qızıl Ordu*, «красное знамя» *qızıl bayraq*; местоимение: «мой друг» *mənim dostum*, «мое кольцо» *mənim üzüyüm*, «моя шапка» *mənim parağım*, «весь народ» *bütün xalq*, «вся площадь» *bütün meydan*, «все небо» *bütün səma*; числительное: «один солдат» *bir əsgər*, «одна корова» *bir inək*, «одно дело» *bir iş*; причастие: «играющий ребенок» *oynayan uşaq*, «играющая девочка» *oynayan qız*, «играющее море» *çalışan dəniz*.

Как видно из примеров, в азербайджанском языке глагол прошедшего времени, прилагательное, местоимение, числительное, причастие в сочетании с существительными не изменяются. В русском языке распределение по родам основной массы существительных проводится по морфологическим признакам, в первую очередь, по структуре именительного падежа. «Поскольку категория рода - это морфологическая категория, основным средством выражения родовых различий являются собственно-морфологические средства - окончания», - отмечает Н.М. Шанский.

Распределение одушевленных существительных по родам основано на различиях,

связанных с естественным полом. Однако в современном русском языке наблюдаются и такие случаи, когда некоторые одушевленные существительные не образуют соотносительных форм, различающихся признаком пола. Так, например, существительное снегирь - мужского рода, а синица - женского рода, карась - мужского рода. Это свидетельствует о немотивированности категории рода не только неодушевленных, но и некоторых одушевленных существительных. Такое положение является «пережитком давних эпох, остатком иного языкового строя, когда в делении имен на грамматические классы отражалась свойственная той стадии мышления классификация вещей, лиц и явлений действительности. Теперь же форма рода у большей части существительных относится к области языковой техники.

Поэтому категорию рода принято называть классифицирующей. Это значит, что существительные не изменяются по родам, а распределяются, классифицируются. Если категория рода относится к постоянным признакам имени существительных, то для прилагательных, местоимений, глаголов прошедшего времени принято считать изменяющейся категорией, ибо их род зависит от того существительного, к которому они относятся. Если в существительном род - «внутренняя» морфологическая категория, то в других разрядах слов род - «внешняя» категория и выражает формально-грамматическое согласование их с существительным. В отличие от других грамматических категорий русского языка категория рода не только внутренне присуща существительным, но и является синтаксически независимой. «Отнесение к одному из трех соотносительных классов - мужского, женского и среднего рода - обязательно для каждого имени существительного в единственном числе», - считает В.В. Виноградов.

Учащиеся - азербайджанцы усваивают категорию рода с большими трудностями. Причиной трудности усвоения категории рода и согласования слов является не только отсутствие этой категории в родном языке, но и отсутствие единого критерия определения грамматической категории рода в самом русском языке.

Как отмечает профессор Буржунов Г.Г.: «В современном русском языке для определения рода имени существительного часто один какой-нибудь признак бывает недостаточен. Это объясняется тем, что категория рода выражается морфологически, лексико - семантически и синтаксически.

В русском языке полное соответствие грамматического рода естественному полу имеет место только в существительных, обозначающих людей. В остальных существительных, за исключением некоторых названий животных, этот принцип не выдерживается». В современном русском литературном языке при усвоении рода имен существительных какой-нибудь один признак бывает недостаточен. Это объясняется тем, что категория рода выражается лексико - семантически, морфологически и синтаксически. В русском языке полное соответствие грамматического рода естественному полу имеет место только в существительных, обозначающих людей. В этой связи В.В. Виноградов писал: «У подавляющего большинства имен существительных, у тех, которые не обозначают лиц и животных, форма рода нам представляется немотивированной, бессодержательной».

Система падежей в русском и азербайджанском языках, как было отмечено выше, различна. В азербайджанском языке нет предлогов. Употребление и значения падежей в сопоставляемых языках также различаются, что является одной из основных причин проявления грамматической интерференции.

В русском языке подавляющее большинство имен существительных изменяются по падежам. Невозможно представить себе существительные в речи вне падежа. Имена существительные в речи вступают в различные отношения с другими словами. Эти отношения выражаются формой падежа, которая показывает синтаксическое значение существительного, его функции. Падеж — это грамматическая категория имен, выражающая его отношение к другим словам в составе предложения или словосочетания.

Число падежей в языке устанавливается на основе количества разных падежных форм у отдельных существительных. Общепринятым является признание в русском языке шести падежей, но ни один разряд существительных не имеет всех шести различных падежных форм. В склоняемых существительных падежное значение выражается с, помощью окончаний и предлогов.

В русском языке падеж представляет собой многоплановое понятие, связанное с разными уровнями языка, имеет фонетические, морфологические и синтаксические качества. Правда, грамматическая форма падежа (как явление морфологии) не способна выразить его значение: Значение падежа выражается в синтаксисе. «Категория падежа, в отличие от всех других категорий как имени, так и глагола, выступает как категория синтаксиса, а не морфологии. Выражаемое ею отвлеченное отношение складывается не в парадигме слова как системе его форм, а в словосочетании, т.е. является не парадигматическим, а синтагматическим».

В сопоставляемых языках падеж необходимо рассматривать как явление многоплановое, связанное с разными уровнями языка. Исходя из этого, падеж в настоящее время как морфологическая категория определяется учеными на основе двух критериев: грамматического значения и грамматической формы. Следовательно, форма падежа - морфологическая, а категория - синтаксическая.

В современном русском языке шесть падежей, из которых именительный называется прямым, а все остальные косвенными. Прямой падеж служит основой для образования косвенных падежей. Он всегда употребляется без предлога. Азербайджанский язык отличается многопадежностью, обусловленной, главным образом, отсутствием предлогов и обилием местных падежных форм. Они выражают преимущественно пространственные значения и соответствуют тем или иным- предложно-падежным конструкциям русского языка.

При изучении значения падежей родной язык привлекается различными способами в зависимости от того, имеет ли аналогичный падеж в азербайджанском языке подобное значение или такая аналогия отсутствует.

Кроме того, необходимо учесть, достаточны ли знания по родному языку у учащихся пятых классов для сопоставлений, если такая база недостаточна, то прибегать к сопоставлениям не следует.

Падеж - категория синтаксическая, т.к. выражает отношение существительного к другим членам предложения. Поэтому усвоение падежа основано на понимании учащимися связи слов в предложении. Ещё в начальных классах обращается внимание детей на то, что, включая слова в предложение, приходится менять окончание - букву или буквы в конце слова.

В целях построения эффективной методики усвоения падежных значений русского языка и управления как вида подчинительной связи необходимо соблюдать последовательность изучения падежей в школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.А. Багрянцева и др.. Русский язык: Учебное пособие для старших классов школ гуманитарного профиля. 2-е издание. МЛ: Изд-во Моек, ун-та, 2006. 560 с. 2006.
2. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., 1987.
3. А.Махмудов, А.Гулиев, Р.Кербалаева. Сравнительная типология русского и Азербайджанского языков, изд-во. Баку: Маариф, 1982.
4. М.А.Ширалиев, С.А.Джафаров. Сравнительная грамматика русского и Азербайджанского языков, 1954.

XÜLASƏ

Namiq Abbasov
Sədaqət Rəsulova

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ İSMİN STRUKTUR
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR**

İsmlər obyektləri geniş mənada, yəni təkə ətrafdakı reallığın konkret obyektlərini, onların məcmularını və ya tərkib hissələrini deyil, həm də canlı varlıqları, habelə onların istehsalçılarından mücərrəd şəkildə hərəkət və vəziyyətləri, mücərrəddə xassələri və kəmiyyətləri adlandırır və onların daşıyıcılarındanır. Buna görə də obyektivlik mənası istisnasız olaraq bütün isimlərə xas olan mücərrəd qrammatik mənadır.

Rus və Azərbaycan dillərində say kateqoriyası tək və cəm şəklində ifadə edilir. Tək forma bir şeyi, cəm forması iki və ya daha çox şeyi təyin etmək üçün istifadə olunur. Orta siniflərdə hal kateqoriyası öyrənilərkən şagirdlərin diqqətini sözüün sintaktik vahiddəki funksiyasına cəlb etmək məqsəduyğundur ki, bu da gələcəkdə söz birləşməsinin və cümlənin strukturunda sintaktik əlaqələrin müəyyənləşdirilməsini asanlaşdıracaq. İsmnin hal formalarının ön sözlərlə işlənməsi normalarına da diqqət yetirmək vacibdir. Bu, şagirdlərin savadının yüksəldilməsinə töhfə verməklə yanaşı, həm də sözlə səliqəli davranmağı öyrədir.

Açar sözlər: *İsim, ismin cinsi, canlı və cansız isimlər, hal sistemi*

SUMMARY

Namiq Abbasov
Sadəqat Rəsulova

**ON STRUCTURAL FEATURES OF NOUNS IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN
LANGUAGES**

Nouns name objects in a broad sense, that is, not only specific objects of the surrounding reality, their aggregates or components, but also living beings, as well as actions and states abstracted from their producers, abstract properties and quantities, and are their carriers. Therefore, the meaning of objectivity is an abstract grammatical meaning inherent in all nouns without exception.

In the Russian and Azerbaijani languages, the category of numbers is expressed in the singular and plural. The singular form is used to refer to one thing, and the plural form is used to refer to two or more things. When studying the category of case in middle grades, it is advisable to draw students' attention to the function of a word in a syntactic unit, which will further facilitate the definition of a phrase and syntactic connections in the sentence structure. It is also important to pay attention to the rules for the treatment of case forms of nouns with prepositions. This not only contributes to improving the literacy of students, but also teaches them to handle the word carefully.

Key words: *noun, gender of nouns, animate and inanimate nouns, case system.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ceyran Quliyeva*

Məqalə daxil olmuşdur: *12 may 2023-cü il*

Çapa qəbul edilmişdir: *22 may 2023-cü il*

SƏDAQƏT RƏSULOVA

sadaqatrasulova6@mail.ru

FLORA MİRZƏYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mirzeyevaflora@gmail.com

UOT. 811.161.1.

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BAŞ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI

Baş üzlər cümlənin struktur əsasını təşkil edir. Mübtədə-xəbər əlaqəsi nəticəsində cümlədə predikativlik və fikir bitkinliyi yaranır. Mübtədə qrammatik cəhətdən cümlənin ən müstəqil üzvüdür. Hətta ən zəruri cümlə üzvü hesab olunan xəbər də mübtədadan qrammatik cəhətdən asılı olur, onunla uzlaşır. Təyin də mübtədadan asılı olur və onunla yanaşma əlaqəsinə girir. Mübtədanın əlaməti xəbərdə öz ifadəsini tapır. Mübtədə hansı şəxsə olarsa, xəbər də onunla həmin şəxsin tək və cəminə görə uyğunlaşaraq şəxs və ya xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. Xəbər cümlənin ən zəruri üzvüdür. Məhz xəbər vasitəsi ilə fikrimiz ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hətta bir çox hallarda cümlədə mübtədə olmadıqda, xəbər vasitəsi ilə onu asanlıqla təsəvvür etmək olur. Lakin cümlənin ən müstəqil üzvü mübtədədir, xəbər mübtədadan asılıdır.

Açar sözlər: baş cümlə üzvləri, mübtədə, xəbər, cüttərkibli cümlələr

Cümlə üzvləri baş və ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla ona görə iki yerə ayrılır ki, bunların hamısı cümlə üçün eyni dərəcədə qiymətə malik deyildir. Belə ki, üzvlərin bir qismi cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir. Digər bir qismi isə həmin üzvləri müxtəlif cəhətdən izah etməyə, dəqiqləşdirməyə, dolğunlaşdırmağa xidmət edir. Məhz bu baxımdan mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləri kimi onun qrammatik əsasını təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflik isə mübtədə ilə xəbəri dolğunlaşdırır.

Cüttərkibli cümlənin baş üzvlərindən biri mübtədədir. Mübtədə cüttərkibli cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmayıb, əlaməti, xüsusiyyəti xəbərlə bildirməklə adlıq hal formasında isim, əvəzlik və hallana bilən digər sözlərlə ifadə olunur. Bu tərifdə mübtədə ilə bağlı deyilən əlamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mübtədə baş üzvdür;
2. Mübtədə cümlənin ən müstəqil üzvüdür və heç bir üzvdən asılı deyil;
3. Mübtədanın əlamət və xüsusiyyəti geniş mənada xəbər vasitəsilə izah edilir;
4. Mübtədə bir qayda olaraq, adlıq halda olur;
5. Mübtədə ən çox isim və əvəzliklə ifadə olunur;
6. Mübtədə hallana bilən başqa söz və birləşmələrlə də ifadə oluna bilər;
7. Mübtədə, adətən, kim? nə? və hara? (kimlər? nələr?) suallarına cavab verir.

Mübtədə vəzifəsində çıxış edən şəxs əvəzliləri ixtisar edildikdə Azərbaycan dilində cümlənin məzmununda heç bir məna dəyişikliyi yaranmır. Ancaq rus dilində olan cümlələrin mənasında dəyişiklik əmələ gəlir. Belə ki, Azərbaycan dilində *mən sevdim – sevdim* formasının hər ikisində məna bütövdür. Ancaq rus dilində *Я любил, Ты любил, Они любили. Я учитель. Вы учителя.* cümlələrində mübtədanı (şəxs əvəzlilərini) atsaq, sadəcə bir məfhumu ifadə edən sözlər (любил, любили, учитель, учителя) qalacaqdır. Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, Azərbaycan dilində rus dilindən fərqli olaraq, cümlədə mübtədanın olmaması cümlənin əsas mənasına heç də təsir etmir. Cümlədə mübtədə ilə xəbəri eyni hüquqlu üzv kimi qəbul etmək olmaz. Mübtədə digər üzvlərdən daha çox xəbərlə bağlıdır və aydınlaşdırıcı bir üzvüdür.

Adətən, cümlədə mübtədə əvvəl, xəbər isə sonra işlənir. Beləliklə, mübtədə mübtədə zonasını, xəbər isə xəbər zonasını yaradır. Mübtədə bəzən cümlədə buraxıla bilər və xəbər vasitəsilə təsəvvür oluna bilər. Məsələn:

Beynimə könlümdən od doldurmuşam

Həmlələr önündə möhkəm durmuşam (S.Vurğun).

Mübtədanın ifadə imkanları genişdir: isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət, məsdər, bəzən zərflər, feili sifət və məsdər tərkibləri və s. ifadə oluna bilər. Mübtədanın ən mühüm ifadə vasitələrindən biri isimdir. İsmi ən mühüm vəzifələrindən biri sintaksisdə mübtədə vəzifəsini daşımaqdır. Məsələn: Rus dilində *Мирное солнце сияет над нами* (В.Лебедев-Кумач). Azərbaycan dilində *Qız bir anlığa başını yuxarı qaldırır, tez də aşağı saldı* (M.Hüseyn).

Mübtədə sifətlərlə də ifadə olunur. Lakin sifət mübtədə vəzifəsində işləndikdə isimləşməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlərin bir qismi: qoca, cavan, gənc, kar, kor, topal, axsaq, keçəl və s. həmişə substantivləşmiş vəziyyətdə olduqlarına görə mübtədə vəzifəsində daha çox işlənirlər. Məsələn: *Бывалые и старые поучали молодых* (Н.В.Гоголь). *Cavanlar özlərini qocalara göstərərək daha da cəld işləyirlər* (M.İbrahimov).

Saylar mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün mütləq sifətlər kimi isimləşməlidir. Azərbaycan dilində saylar içərisində sıra sayları daha çox isimləşir. Məsələn: *Bəs 12-ci haradadır? Bayraq alıb hücum çəkib* (S.Vurğun). *Ömrüm boyu belə gəlib mənimki, Əvvəlcədən biri vardı, biri yox.* (N.Kəsəmənli). Rus dilində də həm miqdar, həm sıra, həm də toplu sayları daha çox isimləşir. *Семь человек сегодня опоздали на работу. Десять делится на два без остатка. Десятое апреля – мой день рождения. Двое попросили меня отойти в сторону. Семеро одного не ждут.*

Əvəzlilər də mübtədə vəzifəsində çox işlənirlər. Məsələn: Rus dilində *Что-то сильно волновало сестру. Мы стоим за мир и отстаиваем дело мира. Я писал сообщение на ходу.* Azərbaycan dilində *Teleqram vursaydınız, biz sizi qarşılayardıq.* (İ.Əfəndiyev). *Mən də qartallar kimi qanadlandıam uçmağa.* (S.Vurğun). *Amma heç kəs gözünü atdan çəkmədi.* (S.Vurğun).

Feili sifətlər də mübtədə vəzifəsində işlənir. Bu zaman feili sifət də sifətlər kimi isimləşir. Məsələn: *Охуяң бүlbүлдүр, динләяң qazdır.* (S.Vurğun). *Окружающие пока молчали. Вошедший приветствовал присутствовавших. Минувшее проходит предо мною. Бастующие снова собрались выходить на улицы.*

Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün mübtədə vəzifəsində daha çox işlənir. Məsələn: Rus dilində *Курить воспрещается. Грубить – плохая привычка. Учиться – всегда пригодится.* (Пословица). *Умение вести разговор – это талант (Стендаль).* *Yaşamaq yandıqdır, yanasan gərək, həyatın mənası yalnız ondadır.* (B.Vahabzadə). *Tarmaq çətin olur, itirmək asan.*

Bəzən zərflər də cümlə üzvü kimi mübtədə ola bilər. Məsələn: *Bu onunçündür ki, burası əvvəl, doğrudan da, quldurlar yuvası idi.* (C.Cabbarlı). *Сегодня, как и вчера, никогда не повторится.*

Azərbaycan dilində feili sifət və məsdərlə yanaşı, feili sifət və məsdər tərkibləri də cümlədə mübtədə ola bilər. Məsələn: *İşıqda tək qalmaq mənə ağır görünürdü.* (İ.Əfəndiyev). *Dərin bir ağla malik olan əxlaqən və vicdanən düzgündür.* (C.Cabbarlı).

Rus dilində mübtədə frazeoloji vahidlə ifadə oluna bilər. Məsələn: *Ахиллесова пята есть у каждого человека.* (Hər insanın bir Axilles dabanı var).

Xəbər cümlənin baş üzvlərindən biridir. Xəbər mübtədəyə aid iş, hal, hərəkət və hökm bildirir. Xəbər cümlənin ən müstəqil üzvlərindən biri olub, heç bir üzvdən asılı deyil. Lakin xəbər yalnız mübtədədən asılı olub, onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmalı olur. Məsələn: *Бүlbүл yarahlı bir qəlb kimi çırpınaraq oxuyur. Ürək narahatsa, o, sənə deyil.* (B.Vahabzadə). *Утихло все. Татьяна спит.* (А.Пушкин).

Hər iki dildə tək bir sözdən ibarət olan xəbərlər (cümlələr) həm şəxs sonluğu ilə, həm də şəxs sonluğu olmadan cümlə ola bilər. Məsələn: *Yaz, oxu, getməlisən, oxuyuram* və s. *Читай, нишутье, темнеет* и т.д. “Buna görə də feillər cümlədən sözə, sözdən də cümləyə keçmək üçün ən yaxşı köprüdür.” (Ə.Dəmirçizadə). Tək bir sözdən ibarət olan xəbərlərin bir qismi isə isim, sifət, say,

əvəzlik və s. – lə ifadə olunur. Bu tipli xəbərlər (cümlələr) şəxs sonluğu ilə işlənir. Məsələn: *Tələbəsən. Yaxşıdır. Birincidir. Mənəm. Kimsən? və s. Темно и страшно. Мне стало грустно. Пусть говорят.*

Xəbər cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, həm cümlədə, həm də təklikdə bütöv bir fikir ifadə edə bilir. Ona görə də xəbəri cümlə saymaq olar. O, cümlədəki fikrin əsasını ifadə edir.

Xəbərin dildə ifadə üsulu. Bəzən dilçilikdə xəbərlə feili eyniləşdirilər. Feilin formaları dildə xəbər vəzifəsində son dərəcə fəal işlənir. Lakin xəbər feildən başqa, bütün digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilir. Ona görə də xəbərlə feil arasına bərabərlik qoymaq olmaz. Xəbərin dildə ifadə üsulunu nəzərə aldıqda, onun iki cür ifadə olunduğunu qeyd etmək lazımdır:

1. Xəbərin morfoloji yolla ifadəsi;
2. Xəbərin sintaktik yolla ifadəsi.

Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi dedikdə, xəbərin xəbərlik və şəxs şəkilçiləri ilə formalaşması nəzərdə tutulur. Məsələn: *Biz həm oxuyacağıq, həm də işləyəcəyik. Başqa cür hərəkət etməyi bacarmıram.* (M.İbrahimov). *По прогнозам синоптиков циклон будет бушевать еще несколько суток. Мне показалось, что перед глазами пронеслась вся жизнь.*

Qeyd edək ki, xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi dildə daha geniş yayılmışdır.

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi dedikdə, onun xəbərlik və şəxs şəkilçiləri olmadan formalaşması başa düşülür. Bu cür hala daha çox atalar sözləri və məsəllərdə, aforizmlərdə, xəbəri əmr şəklinin II şəxsinin təkində ifadə olunan cümlələrdə, bəzən digər şəkillərin xəbərləri III şəxsin təkində ifadə olunan cümlələrdə, xəbəri *var*, *yox* və s.tipli sözlərlə ifadə olunan cümlələrdə rast gəlirik. Məsələn: Rus dilində *Без труда меда не поешь. Век живи, век учишь. Не бойся собаки, которая дает.* (посл.) *Что посеешь, то и пожнешь. Рука руку моет.* (фраз.) Azərbaycan dilində *Almanı soy ye, armudu say ye. Çörək quru, ayran duru. Dünyanın sirri var, sözü var sizdə.*

Xəbər quruluşca *sadə və mürəkkəb* olur. Sadə xəbər bir leksik vahidlə, bir sözlə, yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: Rus dilində *Сошел последний снег на полях* (M.A.Шолохов). *Спой, светик, не стыдись!* (И.А.Крылов). *Без тебя я замерз бы на дороге.* (усл.накл.) Azərbaycan dilində *Qara gözlüklü adam qarşısındakı qızı tanıdı.* (M.Süleymanov). *Onun anası Xədicəbanun yer üzündəki arvadların ən xoşbəxtisidir.* (N.Nərimanov).

Xəbərin ifadə imkanları mübtədə ilə müqayisədə çox genişdir. Mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün sözlərin və söz birləşmələrinin yalnız adlıq halda olması vacibdir. Xəbər isə ismin təsirlik halından başqa, digər hallarda olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Bundan başqa, mübtədə vəzifəsində olmaq üçün bir sıra nitq hissələri, sözlər (sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feili sifət və feili sifət tərkibləri) mütləq isimləşməlidir. Lakin xəbər vəzifəsində olmaq üçün nitq hissələrinin isimləşməsinə, onların təbiətində müəyyən bir dəyişikliyin yaranmasına ehtiyac yoxdur. Bütün nitq hissələri sərbəst şəkildə cümlənin xəbəri ola bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: Azərnəşr, 1947.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Azpoliqraf LTD”MMS, 2004.
3. Ширалиев М. Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков. Баку: 1954.
4. Бочкарева А.С., Наумова Н. Г. Синтаксис современного русского языка : Учебное пособие для направления подготовки бакалавров «Педагогическое образование», Киров: Изд-во ВятГГУ, 2016.

SUMMARY

Sadagat Rasulova
Flora MirzayevaCOMPARATIVE TYPOLOGY OF MEANS OF EXPRESSIONS OF PRINCIPAL PARTS
OF SENTENCES IN THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The principal parts of sentences form the structural basis of the sentence. As a result of subject and verb agreement productiveness and thought arise in the sentence. Subject is the most independent part of the sentence grammatically. Even the most necessary part of the sentence-predicate is grammatically dependent on the subject and agrees with it. Attribute also depends on subject and they have adjoining relation. Subject finds its expression in the predicate. Predicate becomes singular or plural depending on the subject. Predicate is the most important part of sentence. We can affirm or negate our opinion by means of predicate. Even in some cases if there is no subject in the sentence it is possible to identify it by means of predicate. But the most independent part of sentence is subject and predicate depends on it.

Key words: principal parts of sentences, subject, predicate, compound sentences.

РЕЗЮМЕ

Садагат Расулова
Флора МирзоеваСРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ГЛАВНЫХ ЧЛЕНОВ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Главные члены образуют структурную основу предложения. Подлежащее как структурно- семантический компонент предложения имеет следующие свойства: входит в структурную схему предложения (в группу главных членов); обозначает предмет речи (субъект мысли); содержит «данное»; выражается именем в форме именительного падежа; занимает позицию перед сказуемым; является структурно независимым словом, подчиняющим сказуемое в двусоставном предложении. Сказуемое имеет лексическое значение и грамматическое значение. Подлежащее и сказуемое являются организующими центрами двусоставного предложения. Это его предикативное ядро. Между подлежащим и сказуемым возникают предикативные отношения. Главные члены предложения образуют структурную основу двусоставного предложения, на которой разворачиваются второстепенные члены данного предложения.

Ключевые слова: Главные члены предложения, подлежащее, сказуемое, двусоставные предложения.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

HƏSƏN ƏLİSOY

Naxçıvan Dövlət Universiteti

alisoy1408@gmail.com

UOT. 81.

OVERVIEW OF THE TYPOLOGY OF INTERPRETING FROM DIFFERENT ASPECT

This article deals with comparison of the main kinds of translation such as oral and written translation as well as typology of interpretation. Despite the fact that translationology includes oral and written translations, it is sometimes thought to be more appropriate to talk about two separate disciplines of translation: oral translation and written translation. Translating and interpreting are two interlinguistic - intercultural mediation activities, the differences of which cannot be ignored without entering into a theoretical discussion on their separation. Using auxiliary tools, a translator can translate between a few and a dozen pages during a working day, whereas an interpreter can translate hundreds of pages of read messages or spoken speeches without having access to dictionaries or databases and under immense psychological stress. Based on this quantitative criterion alone, interpreters and translators work in different environments, which is why the professional requirements should differ, despite the fact that both translation and interpretation are essentially based on the same theoretical foundations.

Key words: *written translation, text, type of translation, original language, literary translation, special translation, typology of translation*

An overview of oral translation

As part of the translation process, the translator creates texts based on written or spoken text, or on information provided to him orally or in writing, taking into account its communicative purpose and author's goals, so that the participants of the communication who are unable to comprehend others in the language process can use it to their advantage. It is not necessary for an interpreter or translator to speak on their own initiative, to formulate thoughts in their native or foreign language, or to create original or specialized texts when performing professional tasks. Translators and interpreters are mediators, whose activities are inextricably linked to editing and writing texts, and whose role includes elements of acting and improvisation.

Interpreting is a complex, purposeful and targeted creative process of intercultural - interlinguistic communication between non-speaking partners. During this process, the interpreter, taking into account the speaker's intention, remaining loyal and understanding the meaning and thought of the original text, immediately and instantaneously creates a translation text, which, as far as the communicative situation allows, must meet the addressee's expectations for the clarity and cultural adequacy of the text as closely as possible (Kautz, 2000, 289). Immediacy, the creation of the translation text in parallel with the spoken text, is a fundamental distinguishing feature of interpretation, which Kade (1968) added with the reference that during translation, the source-language text is said only once without the translator having the opportunity to listen or review it repeatedly. Due to the irreversibility of the communication process, the interpreter creating the target-language text is under enormous time pressure and does not have many opportunities to correct or edit the text. Thus, the main distinguishing features of interpretation in the general context of the translation process are instantaneousness, real action and almost simultaneous presentation of the translated text to the listener. Therefore, Pöchhaker (2010, 11), relying more on the immediacy of the translation process than on the criterion of a real event, offers the following definition of oral

translation: "Interpreting is a form of translation in which a first and final rendition in another language is produced on the basis of a one- time presentation of an utterance in a source language".

Overview of the typology of interpreting.

In order to categorize linguistic mediation processes, we must first evaluate the phenomenon of interpretation from a historical perspective, taking into account the social context, the institutional structure, and the situational circumstances in which communication processes took place, with the mediator of the interpreter involved (Pöchhacker, 2010, 13-25). The beginnings of the first interlinguistic interlanguage between representatives of cultural communities speaking different languages can be expected in early antiquity, when tribes began to exchange goods, and primitive business relations began to form. It was these still rather primitive sprouts of interlinguistic mediation that could be considered the forerunners of business translation. Business translation is seen by Pöchhacker (2004) as a "primitive type of interpreting" because some of the first mediated meetings between multilingual communities were for trade and the exchange of goods. Interpreters must have a good command of the language of business and economics to be successful business facilitators. Henri van Hoof (1962) proposed the concept of communication translation (Verhandlungsdolmetschen) for interpreting only during business negotiations, which is still used today.

It was also possible for language mediators to establish diplomatic translation when representatives of speaking cultural communities met to establish mutual political relationships. It was necessary to have translators - language mediators on hand to negotiate with allies, reach truces, interview and interrogate prisoners and detainees when the situation escalated into armed military conflicts. Such translation is sometimes called military translation, although historically it is directly related to diplomatic translation. As the development of societies expanded, complex socio-political formations were created, uniting multilingual and ethnically diverse populations, so communication links between representatives of different language communities are increasingly affected by the creation of translators. In order for the conqueror's right to take effect in the conquered or colonies, so that the inhabitants who do not understand the language of the conqueror's administration obey it, and successfully exercise judicial power, the services of court interpreters were used. Court translation was introduced by the establishment of law enforcement and justice institutions to bring to justice even those who do not speak the language of the authorities. Training and experience are very important because court procedures are formal, and the language is specialized. Various interpretation methods can be used to achieve this, including the translation of court documents. Pöchhacker (2004) therefore distinguishes between the broader concepts of legal interpretation or judicial translation and interpretation in the courtroom. These types of translations are used by institutions such as the Court of Justice, the General Court, and the Civil Service Tribunal within the European Union.

Community interpretation is carried out by public in service areas such as medicine, law, education, or social services. As Wadensjö explained, "participation in face-to-face communication emphasizes the role of the community interpreter as a language and social mediator... community interpreters have to maintain a dialogue in real time - more or less spontaneous and unpredictable language exchanges between speakers of different languages, and they must also translate both ways" (Wadensjö, quoted in Baker and Saldanha, 1998: 44).

In recent times, when labor markets were gradually opened to foreigners and labor migration intensified, such types of interpreting as public or public sector interpreting (community/public service interpreting) were formed, which includes interpreting in medical institutions, hospitals, social care and other public institutions. According to Anderson (2002, 210 - 215), in a normal translation situation, at least three participants (three-party interaction) are traditionally involved, one of whom - a bilingual translator - plays the role of a communication mediator for clients who do not speak each other's languages. Such a minimal composition of the participants in the translation situation and linguistic features are characteristic of bilateral/two-way/two-way (bilateral) - dialogue

interpreting, which in its nature can be identified with the previously mentioned negotiated translation (liaison interpreting, Verhandlungsdolmetschen): "Liaison interpreting typically implies dialogic, face to face interaction and is therefore often used interchangeably with dialogue interpreting" (Munday, 2009, 204).

According to the role of the translator and the nature of the translation technique used, in such translation situations, the simplest type of sequential translation is encountered, when the translator is required to help negotiation or discussion partners who do not know or do not know each other's language to communicate, i.e. when it is necessary to "build a linguistic bridge" between them. Such a translation can be considered uncomplicated due to the fact that it can be performed not only by professional translators, but also by persons for whom translation is not their main professional activity. Since the participants in negotiations or discussions take short pauses after a few sentences or short passages, the translator generally does not have any problems related to the translation technique in understanding and translating the issues under discussion, if he knows his native and foreign languages well, is familiar with the area in question, understands his role as the role of an interlinguistic mediator and is able to perform it properly in a specific situation. International communicative and cultural exchange reached its peak in the 20th century, in the middle of the events, in which the role of interlingual - intercultural mediation was increasing, the diversity raised additional challenges for the theory, practice and didactics of translation. Scholars have expanded the previously mentioned types of interpretation based on the social context or institutional circumstances of translation by including new criteria, e.g. "constellation of interaction" of persons participating in translation situations. A completely different translation situation in terms of the composition, role, and language skills of the participants occurs when representatives of various countries, nationalities, and organizations participate in an international event. Translation at events of this type is called conference translation. Separating this type of translation into a separate category is no longer based on the need for translation within one social community (public translation, negotiated translation), but the format and international nature of the event are used as criteria. The typology of interpretation was gradually supplemented with new criteria, when new methods of translation appeared over time. When simultaneous translation equipment began to be used in conferences, it became necessary to separate it from consecutive translation.

In simultaneous translation, the translator begins to create the translation text basically together with the speaker, and in sequential translation - after the speaker says all or part of the translated text. Thus, when comparing simultaneous translation with sequential translation, in addition to the equipment criterion, the aspect of the beginning and continuation of the translation process also becomes relevant. If in synchronous translation the translation process is essentially continuous and uninterrupted, then in sequential translation the duration of translation can be very varied - from one or a few phrases to messages or speeches read in full. The duration of the translated sections depends on the translator's ability to remember and note the most important points of the speaker. If consecutive translation is performed as a negotiated or public sector translation, the translator translates in short sections in two directions (from the original language and into the original language). Whispering/chuchotage can be considered a kind of simultaneous translation. The peculiarity of this subtype of translation is that the interpreter, sitting at a distance from the speaker during conferences, translates synchronously to several listeners close to him without the use of technical equipment. Using the criterion of the translator's direction of speech, i.e. whether he translates only into one language or into two languages (in the jargon of translators, 'one way' or 'two ways') in the scientific and methodological literature, the concepts of unilateral and bilateral translation can be found (Kautz, 2000, 291). In the first case, the translator translates from the original language A (source language) to the translation language B (target language), and in the second case, the translator can translate in the same communication situation by changing languages, which can be the original and the translation languages at the same time. In this case, the translator translates not only from a foreign language to a native language, but also from a native language to a foreign

language. This type of two-way translation is historically associated with public sector or negotiation translation, but recently it is increasingly common at larger scale international events, seminars and conferences, when the translator works in a 'bilingual' booth or performs 'return/return interpreting'. Based on the same criterion of the language direction of the translation, such translation situations should also be mentioned when the translator does not know the speaker's language, i.e. direct source language and cannot directly translate into the target language. In such cases, with the help of technical equipment, he listens to the translation into his native language by another translator who is no longer the direct addressee, although in an ideal translation situation, the translator should translate only from the original language (source language) to the target language (target language). This type of translation is called relay interpreting and is often used in multilingual conferences. In the professional jargon of translators, a language that performs the function of an intermediate language is called an intermediate language (pivot).

With the emergence of more and more modern video and audio transmission equipment for conferences, the simultaneous translation equipment used in conference or other multilingual event halls, together with video and audio broadcasting systems, can already be installed not in the event hall itself, where the speakers and listeners are, but sometimes quite far away. in premises located from the venue. This type of translation is called remote interpreting. Telephone interpreting, video conference interpreting and tele-interpreting, the predecessor of such translation, can be considered separate subtypes of remote interpreting. In order to make the information broadcast in foreign languages accessible to viewers who do not speak a foreign language or to members of the same social and cultural community who do not speak the national language, voiceover (broadcast interpreting) has been used.

A special type of simultaneous translation occurs when an interpreter translates a written text in real time to the listening audience without pauses. Such a translation is called a translation from a page (sight translation or sight interpreting). This type of translation is characterized by the fact that, unlike other types and subtypes of oral translation, the text of the translated original is not spoken or read acoustically, i.e. the criterion of the spoken form of the original and the translated text is not applicable to him. Therefore, in the general context of "pure" types of oral translation, there seems to be no place for this method of translation, because it, as accurately reflected in the English concept "sight translation", should be treated as a mixed method of written and oral translation, when the text of the original language is formulated in written form, and the translated text acquires a verbal/verbal form during the translation process. If the translation situation and the nature of the event give the translator the opportunity to pause during the translation, then such a translation from a page can also be considered a variant of sequential translation, since the translator can at least briefly review the text in order to understand as much as possible the idea of at least the next section of speech, sentence, maybe even slightly correct it, to clarify the idea of an already translated text, if you notice that the addressee had doubts, or if the logical connections between the previous and following passages could not be immediately understood or properly conveyed during translation. At specialized subject conferences, simultaneous translators in the booth often receive speakers' texts, which they translate while having them in front of them, i.e. 'reading with your eyes' and listening to their spoken version through headphones. Such a method/subtype of translation is sometimes called simultaneous translation with a speech text.

Although there have been several attempts in the literature to categorize separate types of translation according to certain characteristics (to cut up the interpreting cake in many different ways, Mason, 1999), however, the social context, institutional set-up, situational circumstances, interactions of persons participating in translation situations, the location of the translation process, equipment and technical means, the beginning, continuity of the act of translation itself, the direction of the languages and other criteria do not allow a very strict separation of one type of translation from another, since very often one or several features overlap with others. For example, court translation as a separate type of translation was distinguished according to the situational context and the location

of the translation process, but now it is no longer necessarily associated only with courts or other judicial institutions as the place of the translation process, when the testimony of witnesses is heard in court or when the entire trial process is translated, when one of the parties to the dispute does not learn the working language of the court at all or insufficiently. Court translation can be performed not only in a judicial institution, but also in a police station, when detainees or suspects are questioned, or in administrative institutions, when administrative or public law disputes are resolved. Liaison interpreting or dialog interpreting, two-way consecutive, simultaneous interpreting and whispered interpreting are mostly used in court interpreting. The same applies to the concept of conference translation, which should be based on the criterion of the format and international nature of the event, but recently such a definition of translation has been applied to describe translation situations, when only a professional translator - language mediator in official large-scale international events or conferences interprets very accurately conveys the original language to the listener. The International Association of Interpreters (AIIC) definition of conference interpreting includes consecutive and simultaneous interpreting (Sauer, 1997) and highlights the highest level of professionalism that a conference interpreter must possess. Professional translation According to Déjean le Féal (1990, 155), the listener must have the same effect on the audience listening to the translation as the speaker's original speech. Those listening to the translation must receive the same cognitive content conveyed in clear and precise language. The language and oratorical features of the translator must at least match the original, and sometimes surpass it, since translators are communication professionals and speakers are only experts in their field, not necessarily native speakers at conferences. Adhering to the criterion of professionalism in this work, we will also use the concept of conference translation.

REFERENCES

1. Andersen, W./Bruce, R. 2002. Perspectives on the role of interpreter. The interpreting studies Reader. Routledge
2. Dejean de Feal, K. Some thoughts on the evaluation of simultaneous Interpretation. Interpreting – Yesterday, Today and Tomorrow (154 – 160), Binghamton
3. Gile, D. 1995. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training, (3-5). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. Gile, D. 2001. Consecutive vs. Simultaneous: Which is more accurate?. Interpretation Studies 1(December 2011): 8-20.
4. Hoof van H. 1982. Theorie et pratique de l'interprétation. München, Max Huber
5. Kalina, S. 2002. Quality in Interpreting and its Prerequisites. A Framework for a Comprehensive View. In: Garzone, G. and M. Viezzi(Eds.).
6. The Court of Justice of the European Union. http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_12357/
7. Kaiser W. 1979. Selection and Training of Conference Interpreters. BDÜ Mitteilungen 1/1979
8. Kurz, I. 2001. Conference Interpreting: Quality in the Ears of the Users. Meta: Translators' Journal 46(2):394-409
9. Kalina S. 1986. Das Dolmetschen – Theorie und Praxis. Textkontext 3, 171 – 192. Julius Groos Verlag, Heidelberg
10. Eberstark H. 1982. Dolmetschen und Übersetzen: Gemeinsamkeiten und Unterschiede. Paraléles, 3/1982, 83 – 89
11. Pöchhacker, F. 2001. Quality Assessment in Conference and Community Interpreting. Meta: Translators' Journal 46(2):410-425.
12. Pöchhacker, F. 2004. Introducing Interpreting Studies. London and New York: Routledge.
13. Willet R. 1974. Die Ausbildung zum Konferenzdolmetscher. Übersetzer und Dolmetscher. Quelle Mayer, Heidelberg
14. Phelan, M. 2001. The Interpreter's Resource. Great Britain. Cromwell Press Ltd
15. Sauer A. 1997. An Invitation to Conference Interpreting. T & T/3. 15 – 25

XÜLASƏ

Həsən Əlisoy

MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRDƏN TƏRCÜMƏNİN TİPOLOGİYASINA ÜMUMİ BAXIŞ

Məqalə şifahi və yazılı tərcümə kimi əsas tərcümə növlərinin, eləcə də şifahi tərcümənin tipologiyasının müqayisəsindən bəhs edir. Tərcüməşünaslıq elminin həm şifahi, həm də yazılı tərcümələri əhatə etməsinə baxmayaraq, bəzən tərcümənin iki ayrı fənni: şifahi tərcümə və yazılı tərcümə haqqında danışmaq daha məqsəda uyğun hesab olunur. Yazılı və şifahi tərcümə iki dillərarası - mədəniyyətlərarası vasitəçilik fəaliyyətidir, onların ayrılması ilə bağlı nəzəri müzakirəyə girmədən fərqləri nəzərdən qaçırmaz. Köməkçi vasitələrdən istifadə edərək, tərcüməçi bir iş günü ərzində yazılı olaraq bir neçə və ya onlarla səhifə arasında tərcümə edə bilər, halbuki şifahi tərcüməçi lüğətlərə və ya verilənlər bazasına baxmadan və böyük psixoloji stress altında yüzlərlə səhifə oxunmuş mesajları və ya danışq nitqlərini tərcümə edə bilər. Təkcə bu kəmiyyət meyarına əsaslanaraq, yazılı və şifahi tərcüməçilər müxtəlif mühitlərdə işləyirlər, buna görə də həm yazılı tərcümənin, həm də şifahi tərcümənin mahiyyətə eyni nəzəri əsaslara əsaslanmasına baxmayaraq, peşəkar tələblər fərqli olmalıdır.

Açar sözlər: yazılı tərcümə, mətn, tərcümə növü, orijinal dil, bədii tərcümə, xüsusi tərcümə, tərcümənin tipologiyası.

РЕЗЮМЕ

Хасан Алисой

ОБЗОР ТИПОЛОГИИ ПЕРЕВОДА С РАЗНЫХ АСПЕКТОВ

В данной статье проводится сравнение основных видов перевода, таких как устный и письменный перевод, а также типология устного перевода. Несмотря на то, что переводоведение включает в себя устный и письменный переводы, иногда считается более уместным говорить о двух отдельных дисциплинах перевода: устном переводе и письменном переводе. Письменный и устный перевод представляют собой две межязыковые и межкультурные посреднические деятельности, различия которых нельзя игнорировать, не вступая в теоретическую дискуссию об их разделении. Используя вспомогательные средства, переводчик может перевести от нескольких до десятков страниц в течение рабочего дня, тогда как устный переводчик может перевести сотни страниц прочитанных сообщений или устных выступлений, не имея доступа к словарям или базам данных и испытывая огромный психологический стресс. Исходя только из этого количественного критерия, устные и письменные переводчики работают в разных средах, поэтому профессиональные требования должны различаться, несмотря на то, что и письменный, и устный перевод, по сути, основаны на одних и тех же теоретических основах.

Ключевые слова: письменный перевод, текст, вид перевода, язык оригинала, художественный перевод, специальный перевод, типология устного перевода.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

TURKAN ISMAYILLI
Nakhchivan State University

UOT. 81.

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF EXOTISMS

The article deals with the linguistic features of exoticisms. It is noted that between different languages, regardless of whether they are related or not, there is a mutual, intensive change, especially in the field of vocabulary. Due to the development of science, technology, and cultural relations, new words appear in the language. On the basis of political, economic, cultural and friendly ties between peoples and countries, words get a "chance" to switch from one language to another. It is emphasized that exoticisms belong to the non-equivalent vocabulary. The semantic meaning is very narrow. These words have no equivalent when they are translated into other languages. As we have already noted, this is also due to the fact that each nation has its own specific material existence. A concept belonging to the language of a people may not exist in other languages. Some of the exoticism can be of a relative nature. After a certain period, there is a possibility that exoticisms can switch to common words and even historicisms. At the same time, it is noted that one of the specific signs of exoticism is the weak development of their synonymy, antonymy, ambiguity. The article also discusses various and similar aspects of exotic words with neologisms and barbarisms.

Key words: *exoticism, national words, linguistic features.*

Exoticisms have their own phonetic, semantic, lexical, grammatical and a special lexical-stylistic layer in the language in which it is adopted together with its functional features. It is evaluated as. It entered the language mainly thanks to fiction and journalism. The meanings of exoticisms should be explained. Exoticisms refer to objects or concepts that denote the names of material and cultural samples belonging to other nations, and in very few cases, the names of abstract concepts. Exoticisms are attributed to the non-equivalent lexicon. The semantic meaning is very narrow happens. These words have no equivalent when they are translated into other languages. As we mentioned, this also comes from the fact that each nation has its own material assets. Of a nation a concept specific to one language may not exist in others.

E.g.: Khachapuri to Georgians. It is a special type of national food that is not found in Japanese national cuisine. Some areas of human activity are international in nature (science, education, etc.) etc.) and exoticisms in these areas are almost absent.

Some of the exoticisms may be relative. After a certain period has passed then there is a possibility that exoticisms can be transferred to general words, even historicisms.

Afad Gurbanov writes about this characteristic of exoticisms: "Exoticisms used in the language can become borrowed words. This happens mainly when an exotic word is assimilated together with the object it represents. The process of turning exoticisms into borrowed words is a progressive phenomenon in language. This is the positive effect of enriching the vocabulary of the language. For example, piano, which was once an exotic word, is now a borrowed word in our language has a special place in the line, is clearly understood by everyone" (5, p. 267). One of the specific signs of exoticisms is the weak development of their synonymy, antonymy, polysemy. It can be noted here as an exception we can know that in fiction and journalism for the purpose of irony, sometimes metaphorically

With the expansion of its possibilities, exotic words can express other meanings. E.g. jungli (meaning Jungle) is used to refer to people of low cultural level. Or, nirvana (Sanskrit nir out, out, va

to breathe) although it is used to denote a state in which the stream of consciousness is stilled, sometimes from dreams, it is used in the sense of freedom from suffering.

Semantic meanings are stable, stable and unchanging. Exoticisms each constitutes the passive fund of the vocabulary of the language. However, some exoticisms become popular because they are popular. Application forms for women and men

Denoting words can be included: Señor, Monsieur, Madam, Sir, etc.

Exoticisms are also very weakly involved in word creation. But so there may be exceptions due to the acquisition of words in the target language. Thanks to Aitmatov's works, the word mangurt, which came into our language, expanded its functionality, and words such as "mangurtlasma", "mangurtsalma" were born.

Exotic words are sometimes equated with neologisms and barbarisms. The main distinguishing feature of such words from neologisms is that neologisms refer to the language exotic words are far from it, although they gain functionality after passing. This particular will is weak. The distinctive feature of barbarism is that barbarism is a language of words when it passes, the equivalent of those words already exists in our language. Till now colloquial Russian, which is considered an informal form of our literary language. There is a counterpart of the barbarisms that pass through the language. E.g. uje-already, daje-even etc. Exoticisms do not have a counterpart in the language in which they are used, and there is no equivalent

In our opinion, finding the word is not correct. Let's say that every one belonging to our language the name of which national dish has been changed and shown in a different form in other languages the main one would be disrespect to our language, culture, and history. Exoticisms can be grouped according to their meaning as follows:

1. Addressing exoticisms: signor, signorita, madam, mister, sir, bey, frau, milord, etc.
2. Denoting rank, position: sultan, duke, duchess, mayor, lord, marquis, qidalgo, hidalgo, samurai, cavalier, samurai, etc.
3. Exotic words related to poetry, literary trend, art: hokku (Japanese a type of poetry in literature), ikebana (an art form of pon culture made with flowers, different types of plants), mandala means (Circle). Hindu zim is a religious symbol representing the Universe in Buddhism), yojyo (in Japanese the name of a literary trend meaning "unexpressed emotion"), etc.
4. Words denoting names of national clothing: frak (worn in France in the 18th century men's outerwear), kimano (wearing ki in Japanese means a mono item. The designed for women in a letter shape and completed with a thick waist belt Japanese national costume), parka (The word belongs to the Nenes language, to the peoples of North Siberia is a type of clothing made from deer skin), hanbok (Korean national dress), dirndl (German national dress), sari (living in the Indian subcontinent women's national costume belonging to peoples), sombrero (a wide-brimmed hat belonging to Mexicans), etc.

It would be a big mistake if we don't mention our national costumes here.

National costumes of Azerbaijan have gone through a long and very complicated development path. It is the result of the material and spiritual culture of the people that has survived to this day Our national costumes are distinguished by their variety, color and national color.

Examples of these are the following:

Arkhalıq, chapken (worn over a shirt), labbade (open collar, waist short-sleeve outerwear with a tie in the part lined, a type of clothing that fits up to the waist), kulaka (so straight, skirt pleated women's outerwear), kalaghayi (silk headdress), etc.

5. Exoticisms denoting the name of dance, musical instruments, musical genres: mugham (a genre of music belonging to Eastern peoples, as well as Azerbaijan), tarekama, station, lezginka (national belonging to Azerbaijan and the few peoples living here types of dances), chardash (Hungarian national dance), khorumi (Georgian national dance), tango (Spanish dance), salsa (Cuban dance), serenade (in Italy arose. Genre of romantic song sung in honor of a lady), tar (national music instrument), cappella (choir, orchestra in Italian), ballade (dance ballare in Italian I do). Polka is a

musical genre (belonging to the peoples of Central Europe type of national dance), flute (it was a musical instrument, in Italian flauto wind, wind means.), jazz, rock, punk (USA), etc.

6. National food, cooked and drink names: plov (national belonging to the eastern peoples dish), tursha-kebab, lavangi (national dishes belonging to Azerbaijan), beshbarmag (national dishes belonging to Kazakhs, Kyrgyz), khachapuri (belonging to Georgian cuisine cooked type), imambayildi, ezogelin, kadayif, ravani, peşmaniye, pita (Turkish cuisine, cooked names), kimbap, bibimbap, kimchi (South dishes belonging to Korean cuisine), kulich (sweets belonging to Slavic peoples). type), pizza, tiramisu (baked dishes belonging to Italian cuisine), mozzarella (to Italians a type of cheese), croissant (a type of pastry belonging to Austrian cuisine), sushi (Japanese national dish), borscht (a type of dish belonging to the Slavic peoples), kumys (Ort A type of drink made from horse milk belonging to Asian peoples), sake (to the Japanese a type of alcoholic drink made from rice), soju (a low-alcohol drink belonging to Koreans type of drink), cappuccino, latte, espresso (Italian coffee types), etc.

7. Exoticisms denoting the names of fruits, vegetables, plants: mango, avocado, pa paya, passion fruit, carambola, durian, pitaya (also called Dragon fruit), lychee (Chinese plum), kinkan (Kumquat) is also called. In the language of one of the southern Chinese tribes means "golden tangerine". It is a citrus fruit similar to oranges and tangerines.) etc.

8. Exoticisms denoting names of objects, national toys: daruma doll (Japanese symbolizing the god of happiness in his mythology, without arms and legs is a human figure), matryoshka (a type of doll belonging to the Slavic peoples), bowl (COWLS for drinking tea without a handle are called this in the peoples of Central Asia), gheta (a type of shoe belonging to the pons), sanek, guyum (national items, dishes), etc.

9. Denoting the names of national holidays, races, rituals: Novruz holiday (mainly a spring holiday belonging to Turkic-speaking peoples), Sabantuy (a national holiday belonging to Kazakhs), carnival (spring festival in Italy), ikku, harakiri (Japanese rituals), etc.

10. Places of residence, names of buildings: minaret, mosque (belonging to Arabs buildings), aul, yurt (residences belonging to the peoples of Central Asia), ghetto (this word borrowed from the Italian language was previously used in Venice, Spain, Poland and other Catholic in the countries, it meant the region reserved for the settlement of Jews. In our time, in general, districts located on the outskirts of big cities and inhabited by the poor, refugees, often ex-colonies and immigrants from backward countries) etc.

11. Names of currency units: manat (Azerbaijan), dollar (USA, Canada, Australia), mark (Germany, Finland), lira (Turkey), lari (Georgia), yuan (China), dong (Vietnam), pound sterling, schilling (Austria), rupee (India, Indonesia, Pakistan), som (Kyrgyzstan), yen (Japan), euro (European countries), won (South Korea), peso (Argentina, Chile, Uruguay), ruble (Russia), etc.

12. Exoticisms related to sports, martial arts: aikido, taekwondo, ju do, karate, sambo, tatami, corrido, jiu-jitsu, etc.

13. Exotic words denoting the names of unofficial organizations: ninja, yakud za, kamikadze, etc.

CONCLUSION

Still V.Fon. Since the time of Humboldt, language has been treated as "the soul of the people" associated with the people's thinking. From this point of view, the words expressing the nation's national material and cultural heritage, exoticisms, reflect the existence, history, and spirituality of that nation. They are important in terms of one of the unfortunate reasons is sometimes one these material cultural samples belonging to the people being stolen by others, it's appropriation. For this, one of our goals It is to preserve the concepts and concepts specific to our language and culture, and to work for their recognition on a world scale.

REFERENCES

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: 2008.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 2012.
3. Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı: 1991.
4. Kəsəmənli İ. Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti. Bakı: 2006.
5. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan dili I cild. Bakı: 2003.
6. <http://sociolinguistics.academic.ru/822/Экзотизм>

XÜLASƏ

Türkan İsmayılı

EKZOTİZMLƏRİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə ekzotizmlərin linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Müxtəlif dillər arasında qohumluq əlaqəsində olub-olmamasından asılı olmayaraq, xüsusən də leksika sahəsində qarşılıqlı, intensiv dəyişmə gedir. Elmin, texnologiyanın, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə əlaqədar dildə yeni sözlər yaranır. Xalqlar, ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və dostluq əlaqələri əsasında sözlər bir dildən digərinə keçmə "şansı" qazanır. Vurğulanır ki, ekzotizmlər ekvivalentsiz leksikaya aid edilir, semantik mənası çox dar olur. Başqa dillərə keçəndə bu sözlərin qarşılığı olmur. Qeyd etdiyimiz kimi, bu da hər bir xalqın özünəməxsus maddi varlığının olmasından irəli gəlir. Bir xalqın dilinə məxsus bir anlayış digərlərində olmaya bilər. Ekzotizmlərin bəziləri nisbi xarakter daşıya bilər. Müəyyən dövr keçdikdən sonra ekzotizmlərin ümümişlək sözlərə, hətta tarixizmlərə keçə bilmə ehtimalı vardır. Eyni zamanda qeyd olunur ki, ekzotizmlərin spesifik əlamətlərindən biri onların sinonimliyinin, antonimliyinin, çoxmənalılığının zəif inkişaf etməsidir. Məqalədə həmçinin ekzotik sözlərin neologizmlərlə və varvarizmlərlə olan fərqi və oxşarlıqları da araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ekzotizmlər, milli mənşəli sözlər, linqvistik xüsusiyyətlər.

РЕЗЮМЕ

Тюркан Исмаиллы

ЯЗЫКОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЭКЗОТИЗМОВ

В статье говорится о языковых особенностях экзотизмов. Между разными языками, независимо от того, родственны они или нет, особенно в области лексики, происходят взаимные, интенсивные изменения. Благодаря развитию науки, техники, культурных связей в языке появляются новые слова. На основе политических, экономических, культурных и дружеских отношений между народами и странами слова получают «шанс» переходить из одного языка в другой. Подчеркивается, что экзотизмы относятся к безэквивалентной лексике. Семантическое значение очень узкое. Эти слова не имеют эквивалента при переводе на другие языки. Как мы уже упоминали, это связано с тем, что у каждой нации есть свои материальные ценности. Понятие, характерное для языка одного народа, может не существовать в языке другого. Некоторые экзотики могут быть относительными. Через определенный промежуток времени существует вероятность того, что экзотизмы могут превратиться в общеупотребительные слова или даже в историзмы. При этом отмечается, что одним из специфических признаков экзотизмов является слабое развитие их синонимии, антонимии, полисемии. В статье также рассматриваются различия и сходства экзотических слов с неологизмами и варваризмами.

Ключевые слова: экзотизм, национальные слова, лингвистические особенности.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

НУРИДА ГАНБАРОВА

Нахчыванский Государственный Университет

nurideqenberova@gmail.com

UOT. 811.161.1.

**ВЫРАБОТКА ОБУЧЕНИИ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ**

В статье отмечается, что в методике изучения русского языка иностранными студентами письменной речи как форме общения незаслуженно отводится меньшее место. Подчеркивается большая роль письменной речи в улучшении разговорной речи и упоминается улучшение навыков письма, чтобы помочь учащимся успешно овладеть языком. В статье рассматриваются такие виды письма, как план, реферат, тезис и способы обучения им иностранных студентов и в каких методах используются эти навыки, а также построение письменного и устного планов текста.

Ключевые слова: методика, письменная речь, умения и навыки, мыслительные операции, опыт

В методике преподавания русского языка как иностранного, письменной речи как одной из форм коммуникации, уделяется мало внимания. На наш взгляд, такое положение дел нельзя считать положительным.

Письменная речь-сложный вид речевой деятельности. Исследования лингвистических и психолингвистических основ методики преподавания русского языка представляет обширный материал, способствующий выработке у студентов умений и навыков самостоятельно выражать свои мысли на русском языке. Однако, недостаточное развитие умений и навыков в письменной речи, является препятствием освоению избранной ими специальности.

Сложность в обучении письменной речи связаны также с психологическими трудностями. Довольно часто личность, умеющий выполнять мыслительные операции, оказывается в затруднительном положении из-за слабой речевой подготовки (не умеет вести конспекты лекции, работать с первоисточником).

Развитие навыков письма и письменной речи требует от преподавателя специального отбора и организации учебного материала.

В данной статье мы рассматриваем некоторые виды письменных работ (составление плана, конспект, тезисы), которые могут помочь при обучении студентов-иностранцев письменной речи.

Опыт показывает, как эти виды письменных работ могут быть использованы для организации у студентов дополнительных навыков, для конспектирования учебной литературы и записи лекции. Это: 1) навык использования языковых средств, существующих в тексте или в речи лектора; 2) навыки сокращения слов и условных обозначений; 3) навык сокращений предложений; 4) навык выделения и краткой записи главной, ранее неизвестной информации.

Предлагаемые виды работ способствуют развитию навыков не только письменной, но и устной речи. Например, составление разных видов плана. **План**-один из видов письменных работ, учит студентов последовательно изложить материал, выделить основное содержание текста и установить взаимную связь между его частями. Составление плана помогает развитию навыков сокращения предложений, навык использования языковых средств,

вступающих в речи лектора. Студенты учатся составлять сначала простой, а затем сложный план. Для этих целей предлагается ряд упражнений.

- Например: 1. Озаглавить каждый абзац текста
2. сформулировать основную мысль каждого абзаца в виде назывного предложения
3. поставить основной вопрос к тексту и ответить на него.

Для этого следует ознакомить студентов с образцами простого и сложного плана и указать различие между ними по содержанию и по форме.

Следующим видом работ для развития навыков письма и письменной речи является **конспект**. Этот вид работы позволяет студентам выработать навыки выделения и аперативной записи основной информации путём сокращения слов и предложений.

Конспект должен быть кратким, связным и последовательным.

Существует два вида конспектирования: 1) подробный и краткий (по содержанию); 2) тектуальный и свободный (по форме).

Подробный конспект должен содержать все основные положения текста с аргументацией, и вместе с тем свободным от ненужных повторений, однотипных и второстепенных доказательств.

Как только студенты научатся составлять подробный конспект, можно переходить к обучению составлению краткого конспекта.

В кратком конспекте содержится самая главная и новая информация, а формулировки должны быть краткими, точными, без лишних слов.

Составление конспекта позволяет студентам также проводить логический анализ и отбор материала, выделить главное, сделать выводы и составлять **тезисы**. Весь этот процесс можно назвать самостоятельным видом письменной речи.

Использование тезисов даёт возможность сократить объём записей и содействует развитию логического мышления, т.е. не только находить главную мысль в тексте, но и самостоятельно делать выводы, кратко и четко выражать своими словами сущность услышанного или прочитанного.

Следующий этап предполагает самостоятельное составление простых и сложных тезисов одного и того же текста.

К простым тезисам относятся тезисы без доказательств, а к сложным - относятся тезисы с основными доказательствами.

Обе формы (письменная и устная) речи тесно взаимосвязаны, хотя каждая из них отличается друг от друга.

При составлении письменного текста, должно быть предварительное планирование того, что будет написано.

При устном общении внутренняя и внешняя формы речи происходят одновременно, а при письменной – внутренняя речь опережает внешнюю.

Целостный процесс обучения иностранных студентов должен представлять органический сплав грамматики, логики и методики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акшина Т.Е., Алексеева Н.Н. Пособие по обучению аудированию и записи лекций. Москва: Русский язык, 1989.
2. Верещагина Л.М., Давыдов В.А., Капитонова Е.И. Методическое руководство к пособиям по научному стилю речи. Аудирование. Москва: Русский язык, 1989.
3. Метрофанова О.Д. Научный стиль речи: Проблемы обучения. Москва: Русский язык, 1989

XÜLASƏ

Nuridə Qənbərova

**XARİCİ TƏLƏBƏLƏR ÜÇÜN RUS DİLİNDƏ YAZILI NİTQ BACARIQLARININ
TƏDRİSİNİN İNKİŞAF EDİLMƏSİ**

Məqalədə xarici tələbələrə rus dilini öyrənməsi metodunda yazı nitqinə bir kommunikasiya forması olaraq az yer verilməsindən bəhs edilir. Həmçinin yazılı nitqin danışq dilinin təkmilləşdirilməsində böyük rolu vurğulanır və yazı vərdişləri bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinin tələbələrə dili uğurla mənimsəməsində köməkliyi qeyd olunur.

Məqalədə plan, konspekt, tezis kimi yazı növləri və onların xarici tələbələrə necə öyrədilməsi və bu bacarıqların hansı metodlarla tətbiq edilməsi məsələləri tədqiq və təhlil olunur.

Açar sözlər: metodika, yazı nitqi, bacarıqlar, zehni əməliyyatlar, təcrübə.

SUMMARY

Nurida Ganbarova

**DEVELOPMENT OF TEACHING WRITING SKILLS OF THE RUSSIAN LANGUAGE
FOR SECOND LANGUAGE LEARNERS**

The article deals with the unfairly low place of written speech as a form of communication in the method of learning the Russian language for second language learners. The great role of written speech in improving spoken language is emphasized and the improvement of writing habits skills is mentioned to help the students to acquire the language successfully.

The article deals with types of writing such as plan, synopsis, thesis and how to teach them to foreign students and what methods these skills are used in, as well as the construction of written and oral text plans.

Keys words: methodology, writing, skills, mental operations, experience.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ceyran Quliyeva

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

YEGANƏ BABASOY
Naxçıvan Dövlət Universiteti
babasoy.yegane@gmail.com

UOT. 81.

**PRAQMATİKANIN TARİXİ MƏNŞƏYİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİKDƏ
 PRİNSİPIAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalədə ilkin olaraq Praqmatika haqqında ətraflı məlumat verilir və qeyd edilir ki, Praqmatika “görünməz” mənanın və ya açıq şəkildə deyilməyən (və ya yazılmadığı zaman) nəyin nəzərdə tutulduğunu necə anladığımızın öyrənilməsidir. Başqa sözlə, praqmatika dili kontekstlərə görə öyrənir. Bundan əlavə, qeyd edilir ki, Praqmatika dilçiliyin nisbətən yeni sahəsi olsa da, onun tarixi inkişafı çox qədimdir. “Praqmatika” termini ilk dəfə 1930-cu illərdə lingvistik fəlsəfədə ortaya çıxmışdır. Erkən Praqmatika filosofların tədqiqatları altında Semiologiyanın sadəcə bir qolu olmuşdur. Eyni zamanda praqmatikanın nəzəri əsası fəlsəfədəndir. Nəhayət, praqmatika 1980-ci illərdən bəri çox sürətlə və sağlam şəkildə inkişaf etməyə başladı və getdikcə daha çox tələbə və alimləri bu sahədə araşdırmalar aparmağa sövq edir. Praqmatika dillərarası praqmatika, mədəniyyətlərarası praqmatika, praqmatika və tərcümə, praqmatika və dil tədrisi, praqmalinqvistika və sosiopraqmatika, koqnitiv praqmatika və klinik praqmatika kimi yeni sahələri də inkişaf etdirmişdir.

Məqalədə Praqmatikanın lingvistikada tarixi inkişafı, əhatə dairəsi və mövzusu haqqında həyati bilik və məlumatlarla az da olsa məlumat verilməyə çalışılmışdır. Bundan əlavə, praqmatikanın, semantikanın və diskurs təhlilinin dildəki mənanın öyrənilməsi ilə bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu izah etmək üçün müvafiq məlumatların təmin edilməsi yolu ilə birgə səy göstərilmişdir. Bununla da, dil öyrənilməsi ilə bağlı biliklərə töhfə verilmişdir və hər yerdə, istənilən vaxt tələbələr, dil alimləri və hətta dil həvəskarları üçün çox faydalı olmağa davam edəcəkdir.

***Açar sözlər:** praqmatika, semiologiya, kontekst, semiotika, dilçilik, diskurs*

Tarix indiki ilə keçmiş arasında bitməz-tükənməz qarşılıqlı əlaqədir və o, keçmişin gələcəyini işıqlandırır, ona görə də praqmatikanın tarixi mənşəyini bilmək zərurəti yaranır. Əslində, praqmatikanın bir dil kursu kimi tarixi inkişafını bilmək ilkin alimlərin onu bu günkü kimi populyarlaşdırmaq səyləri, eləcə də onun əhatə dairəsini genişləndirmək üçün birgə cəhdləri nəticəsində yaranmışdır.

Dildən istifadənin təbiəti və ya dil ifadəsinin kontekstual mənası ilə məşğul olan praqmatika dünya akademik arenasında öz şəxsiyyətini bərqərar etmək üçün uzun bir tarixdən keçir. Praqmatika müasir dilçiliyin əsas qollarından biri kimi müəyyən edilə də, ilkin olaraq dil fəlsəfəsinin xüsusi qolundan qaynaqlanır və dünyanın iki görkəmli bilik ənənəsi ilə necə assimilyasiya olunduğunu, həm də iki fərqli ad və şəxsiyyəti qoruduğunu təsvir edir.

A) Praqmatika və dil fəlsəfəsi - Dilin praqmatik şərhinin mənşəyi dil fəlsəfəsindədir. Dil fəlsəfəsi tarixi qədim hind, yunan, roma, çin və ərəblərin müasir Xomskyan təhlilinə töhfəsini daxil etməklə, demək olar ki, bütün dilçilik tədqiqatlarına malik olsa da, praqmatik dilçilik məktəbi, əsasən, XX əsrin 50-ci illərindən başlayır.

Dil fəlsəfəsi ənənəsi iki çox məşhur düşüncə məktəbindən ibarətdir - ideal fəlsəfə məktəbi və adi fəlsəfə məktəbi. Filosoflar Gottlob Frege, Alfred Tarski və Bertrand Russell tərəfindən yaranan keçmiş məktəb süni intellektin məntiqi sistemini öyrənməyə çalışır, nəticədə formal semantikanın inkişafına çevrilir -qaydaların formalaşması ilə dilin mücərrəd simvolik şərh, sonralar Richard Montague, David Donaldson və David Lewis kimi ardıcilları tərəfindən inkişaf etdirilir.

B) İkinci düşüncə məktəbi isə 1950-ci illərdə Oksfordda J.L.Austin tərəfindən inkişaf etmiş, onun mücərrəd simvolik formasından çox təbii dilə diqqət yetirir. Daha sonra J.L.Austin özü və H.P.Ostinin davamçısı olan Qris bu əsnədə müvafiq olaraq nitq aktları nəzəriyyəsini və danışıq implikaturası nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi. Sonuncu əsnənin digər məşhur davamçıları və dil filosofları Peter Strawson, John Searle və Lüdviq Vitgenşteyndir. Dilin öyrənilməsinə yanaşmalarında onlar dilin məna, forma və mənşəyi kimi müxtəlif aspektlərini simvolik məntiqin dumanlılığından birbaşa elmi müşahidə və təhlilə qədər ortaya çıxarmaqda dərinlən maraqlanırdılar.

Praqmatika “görünməz” mənanın və ya əslində deyilmədiyində (və ya yazılmadığı zaman) nəyin nəzərdə tutulduğunu necə anladığımızın öyrənilməsidir. Başqa sözlə, praqmatika dili kontekstlərə görə öyrənir. Praqmatika dilçiliyin nisbətən yeni sahəsi olsa da, onun tarixi inkişafı çox qədimdir.

Qədim Yunan və Roma akademik əsərlərinə nəzər yetirərkən, burada “praqmatikus” termininin latın və yunan dilində “pragmaticos” termini ilə eyni olduğunu görürük və hər ikisi “praqmatika” deməkdir. Bu, o vaxtlar praqmatika ilə bağlı bir şeyi müzakirə etməyə başlayan bəzi böyük filosoflara aiddir və bunun üçün praqmatikanın fəlsəfədən inkişaf etdiyini deyə bilərik. Birincisi, “Praqmatika” termini ilk dəfə 1930-cu illərdə linqvistik fəlsəfədə ortaya çıxdı. O zaman qərb filosofları diqqətlərini sonradan Semiologiyaya çevrilən dil simvollarının öyrənilməsinə yönəltməyə başladılar. Erkən Praqmatika filosofların tədqiqatları altında Semiologiyanın sadəcə bir qolu olmuşdur və bu, onların (filosofların) dil öyrənməsindən qaynaqlandığını açıq şəkildə göstərir.

İkincisi, praqmatikanın nəzəri əsası fəlsəfədənndir. Daha konkret desək, Praqmatika aşağıdakı aspektlərdən qaynaqlanır:

a) Semiologiyanın öyrənilməsi;

b) XX əsrdə dil fəlsəfəsinin tədqiqi və dil formaları üzrə funksional dilçiliyin tədqiqi;

c) Üçüncüsü, praqmatikanın indekslik və fərziyyə kimi əsas tədqiqatları da fəlsəfi mənbəyə malikdir.

Çarlz Morris Çarlz Sanders Pirsdən təsirlənərək ilk dəfə 1930-cu illərdə semiotikanın bir qolu kimi “praqmatika” terminindən istifadə etmişdir. Sonralar bu termin dilçilikdə dilin istifadəsi ilə məşğul olan əsas qollarından birinin adı kimi qəbul edilmişdir. Morris əslində, semiotikanı üç fərqli qola -sintaksis, semantika və praqmatikaya ayırır. Daha sonra Carnap (1942) bu üç qolun abstraksiya dərəcəsinin sırasını verir. Daha ətraflı desək, Karnapın fikrincə, sintaksis ən mücərrəd, praqmatika isə ən az mücərrəddir, semantika isə abstraksiya dərəcəsinə ifadə etməkdə bu ikisinə aiddir. Pozner (1997) “Pragmatics” adlı məqaləsində isə semiotik-praqmatika ilə bağlı öz baxış və şərhlərini verməklə yanaşı, praqmatikanın predmetlərinin Morrisçi xarakteristikasını da araşdırır.

Bu məqamda praqmatikanın inkişafında çox mühüm rol oynamış bəzi filosofları qeyd etmək lazımdır. Bunlara Wittgenstein, Morris, Austin, Searle, Levinson, Leech, Piers, Carnap, Grice və s. Wittgenstein və Austin bir dəfə 1930-cu illərdə İngiltərə, Fransa və Almaniyada praqmatikanın mənşəyini müzakirə etmişdilər. Öz növbəsində, Praqmatikanın inkişafının ilk mərhələsində ən mühüm rol oynamış Morris belə bir fikirdə olmuşdur ki, tədqiqat cəmiyyətin, psixologiyanın, psixoloji vəziyyətin, mədəniyyətin və simvolları təsir edən digər aspektləri və onların mənalarını əhatə etməlidir. Əslində, Morrisin 1938-ci ildə Praqmatikada etdiyi ən təsirli şey Semiologiyayı üç hissəyə bölməsi oldu: Sintaksis, Semantika və Praqmatika.

Bununla yanaşı, məşhur filosof Karnapın Morrislə çox oxşar fikirləri var idi, lakin Karnap bəzi əlavələr də etmişdi. O, təklif etdi ki, praqmatikanın öyrənilməsi dil istifadəçiləri ilə sözlər, eləcə də sözlərin istinadı arasında əlaqə olmalıdır. Bununla da o, praqmatikanın öyrənilməsinin məqsədlərini daha da konkretləşdirir. Bundan əlavə, Karnapın tələbəsi Bar Hiller praqmatik tədqiqatların müəyyən məqsədlərə malik olmasını təklif etdi. Austin və Searle isə Praqmatikanın öyrənilməsində ən təsirli mövzu olan “Nitq Aktı Nəzəriyyəsi”ni irəli sürdülər. Grice nitq aktı nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə də öz töhfəsini verdi, lakin o, danışıq implikasiyası ilə məşhur oldu. Bundan əlavə, Hollandiyada 1977-ci ildə Mey və Haberman tərəfindən, 1983-cü ildə isə Levinson və Leech tərəfindən “Pragmatics and Principles of Pragmatics” və 1987-ci ildə Belçikanın Antverpen

şəhərində Beynəlxalq Praqmatik Assosiasiyanın (IPrA) yaradılması haqqında yazılar və nəşrlər nəzərdən keçirildi. Bütün bunların hamısı praqmatikanın inkişafı üçün mühüm məsələlər oldu və praqmatikanın dilçilikdə müstəqil bir fənnə çevrildiyinin bariz nümunələridir.

Nəhayət, praqmatika 1980-ci illərdən bəri çox sürətlə və sağlam şəkildə inkişaf etməyə başladı və getdikcə daha çox tələbə və alimləri bu sahədə araşdırmalar aparmağa sövq edir. Hazırkı Praqmatika dillərarası praqmatika, mədəniyyətlərarası praqmatika, praqmatika və tərcümə, praqmatika və dil tədrisi, praqmatikqvistika və sosiopraqmatika, koqnitiv praqmatika və klinik praqmatika kimi yeni sahələri də inkişaf etdirmişdir.

Semiotika kommunikativ hadisədə işarənin mənasını çıxarmaqda və istifadə etməkdə tərcüməçinin rolunu vurğulayır. Tərcüməçinin işarətlə tərcüməsinə bu cür yanaşması praqmatikanı semiotikanın əsas qollarından biri kimi əlaqələndirir, çünki praqmatikanın mövzuları əsasən müraciət edənlərin dil istifadəsinin baxışlarına diqqət yetirir. Beləliklə, semiotikanın təsvirində tərcüməçilərin rollarına xüsusi diqqət yetirilir.

Morrisin praqmatikanın “işarələrin tərcüməçilərlə əlaqələri” tərifinin özü praqmatik tədqiqatın mərkəz nöqtələrini nəzərdə tutur. Lakin burada nəzərdə tutulan münasibətlərin şərtləri və mahiyyəti zaman keçdikcə müxtəlif cür şərhələrlə qarşılaşır. Hətta Morrisin özü də bu tərifin diqqət mərkəzində olmasını göstərir ki, işarələr, adətən, deşifrə edilmək və ya şərh edilmək üçün istehsal olunur. Morris və Carnapdan sonra müxtəlif dilçilər onlardan təsirlənərək praqmatikanı nitq aktına, eləcə də qəsdən kodlanmış siqnala diqqət yetirən insan fəaliyyətinin bir hissəsi hesab edirlər. Beləliklə, dilçilər, filosoflar, antropoloqlar, sosioloqlar və psixoloqlar tərəfindən praqmatikaya mənfi yanaşmaq üçün akademik səylər başlayır. Qeyd olunduğu kimi, bu yanaşmanın arxasında duran fikir ondan ibarətdir ki, semantika işarələrlə ifadə olunan mənanı tərcüməçilərə istinad etmədən təsvir edir və praqmatika isə tərcüməçilərin bu mənanın düşdüyü situasiyada nə etdiyini öyrənir. Bu ifadəni tənqidi şəkildə müşahidə edərək təsdiq etmək olar ki, məhdud praqmatik duyğu məktəbinə aid olan yuxarıda qeyd olunan praqmatiklər də Morrisin praqmatikaya yanaşmasından təsirlənmişlər və bu yanaşma yalnız əlamətlərin şifrəsini açmaq üçün, əsasən, semioz prosesini özündə birləşdirən tərcüməçilərin rolunu vurğulayır. Lakin bu qrupdan fərqli olaraq, akademik sahədə semiotik praqmatiklər, xüsusən də Pozner (1997) praqmatikaya çox geniş yer ayırır və bu intizamın aşağıdakı dörd mərkəz nöqtəsini əhatə edir:

- a. Praqmatik proses;
- b. Praqmatik əlamətlər;
- c. Praqmatik məlumat;
- d. Praqmatik mesajlar.

Praqmatik proses: Kommunikativ fəaliyyətdə praqmatik proses mərkəzi rol oynayır. Bu proses həm göndərici, həm də ünvançı tərəfindən həyata keçirilən ünsiyyətin əsas formasından başqa bir şey deyil. Bu prosesdə göndərici ünvan mesaj göndərmək məqsədi ilə ilk olaraq medianı birləşdirir, nəzərdə tutulan mesajla yaxınlaşan işarəli kod daxil olmaqla müvafiq kod seçir. O, daha sonra bu işarənin əlaməti olaraq bir işarə vasitəsi istehsal edir. Ünvan, digər tərəfdən, işarə edəndən nəzərdə tutulan mesajı yenidən qurmaq üçün eyni prosesi izləyir. Bütün prosesi aşağıdakı nümunə ilə göstərmək olar. Tutaq ki, İngilis dili məktəb müəllimi səs-küylü sinfi susdurmaq üçün şəhadət barmağını dodaqlarına şaquli olaraq qoyur (“Səssiz qalmağı” göstərən). Sonra praqmatik proses meydana çıxır. a) Göndərən: Bu jestdə jest edən (jest aktyoru) göndərəndir. Burada göndərici məktəb müəllimi, ana və ya ata, şirkətin müdiri və s. ola bilər. b) Ünvan: Bu jestdə jestin alıcısı onun alıcılarından biridir. Burada ünvançı sinifdəki tələbələr, ailədəki uşaqlar, şirkətdəki işçilər və s. ola bilər. c) İşarə edən: Bəzi adamların şəhadət barmağını dodaqlarının üstünə qoyması davranış növü d) İşarələnmiş: Bu jestin müərrəd mənası işarələnmişdir. Burada işarələnən “susmaq” anlayışıdır. Burada mesaj “verilmiş şəraitdə susmaqdır”. İşarə prosesinin bütün işarə faktorları birlikdə götürülür. e) Kontekst: Bu jesti göndərən sinif müəllimi və ünvanlar tələbələrdirsə, kontekst sinifdir. Əslində, yuxarıda qeyd olunan işarə prosesi, şəhadət barmağını dodaqların üzərinə qoyma jesti istehsalında “verilən şəraitdə susmaq” ifadəsi ilə göndəricinin – məktəb müəlliminin – “verilmiş vəziyyətdə

susmaq" ifadəsini əks etdirir. Digər tərəfdən sinifdəki ünvanlı tələbələr göndəricinin jestinə reaksiya olaraq bu işarəni, göndərəninin niyyətində olduğu eyni işarə ilə deşifrə etdikdə və nəhayət, səssiz qalmaları lazım olduğu mesajı aldıqda işarə prosesi uğurla başa çatır.

Müasir ədəbiyyatda tərs ardıcılıqla işləyən praqmatik proseslərin başqa növləri də mövcuddur. Birincisi, göndəricidə kodlaşdırma və ünvanda deşifrəni əhatə edən kodla əlaqəli işarə prosesi. İkincisi, situasiyadan asılı olaraq nəticə çıxarma həm eyni vaxtda baş verən, həm də ardıcılığı qoruyan kifayət qədər mürəkkəb nəticə çıxarma prosesini özündə birləşdirir.

Praqmatik işarə: Praqmatik işarənin aspekti göstərir ki, bəzi işarələr ya sadə əlamətlər, ya da mürəkkəb əlamətlər, hətta qismən işarələr kimi qəbul edilən xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, sadə işarə olan "şəhadət barmağını dodaqlarının üzərinə qoyan konkret şəxsin davranış əlamətidir". Bəzən belə praqmatik əlamətlər cəmiyyətin müxtəlif kodlarında, xüsusən də təbii dildə, məntiqin qurulmuş forması və süni intellektə, rəssamlıq üslubunda mürəkkəb praqmatik proses tələb olunur. Bundan əlavə, müxtəlif ünsiyyət şəraitlərində, real həyat vəziyyətimizdə müxtəlif şifahi, eləcə də qeyri-verbal işarələr kimi şəxs əvəzlilikləri, yer və zaman zərfləri, barmaqlarla istiqaməti göstərmək və digərləri düzgün şərh etmək üçün müxtəlif əlavə situasiya göstəricilərini tələb edir. Onların identifikasiya xarakteri zaman və məkanda baş verməsi ilə müəyyən edilir. Beləliklə, Pirs bu cür işarə nümunələrini şərh edərkən "indeksik" işarə kimi xüsusi bir kateqoriya verir. Bütün mürəkkəb və ya sadə əlamətlər praqmatik prosesə daxildir.

Praqmatik məlumat: Praqmatik məlumat həm göndərənə, həm də ünvana kommunikativ hadisədə gözlənilən mesaj haqqında nəticə çıxarmağa kömək edən bir növ məlumatdır. Yuxarıda qeyd olunan göndəricinin mesajını təmin edən "verilmiş şəraitdə susmaq" işarəsi də informasiya sayıla bilər, çünki eyni linqvistik kontekstdə yaşayan ünvançı ondan eyni mənanı əmələ gətirir. Əslində, göndərici xüsusi işarələrdən istifadə edərkən məlumatla maraqlanır, halbuki belə işarələrin şərh zamanı ünvançı bu məlumatdan asılıdır. Yuxarıdakı simvolları göstərən müvafiq məlumatı göndərən və qəbul edəninin nitq mədəniyyətindən əldə etmək olar.

Pozner (1997) şərh etmək üçün mahiyyətə bu kimi məlumatları tələb edən indeks əlamətlərinin təfsiri əsasında praqmatik məlumatın əlavə sahələrini ortaya qoyur. Məsələn, kontekstin xassələri və ünsiyyətdə istinad edilən situasiyanın xüsusiyyətləri.

Praqmatik mesaj: Praqmatik mesaj, əsasən, kommunikativ hadisədə iştirak edən işarənin şərh prosesini aparan "praqmatik siqnalların" və ya "praqmatik göstəricilərin" mahiyyətinə aiddir. Əslində, praqmatik mesaj nəzərdə tutulan mövzu ilə işarəni birləşdirən göstərici kimi çıxış edir. Poznerin qeyd etdiyi kimi, biz yalnız təfsir prosesinə töhfə verən göstəriciləri və onların mesajını "praqmatik" adlandırmağı təklif edirik ki, verilmiş işarənin işarəsini onun istehsalında nəzərdə tutulan mesajla əlaqələndirək. Məsələn, 1-ci şifahi olmayan işarə mesajı "səs-küylü sinifdə səssiz qal" kimi anlaşılır. Bundan əlavə, Poznerə (1997) görə imperativ "Gəl!" gəlmək tələbini bildirir və bu ifadənin faktı bu tələbin edilməsini ifadə edir. Bu imperativin praqmatik mesajı "natiq kiminsə gəlməsini xahiş edir".

Praqmatikanın əhatə dairəsi

Burada əhatə dairəsi Praqmatikanın öyrənilməsinin genişləndiyi sahələr deməkdir. Bu işin məqsədləri üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu gün populyar olaraq istifadə olunan "linqvistik praqmatika" termini ilk dəfə Çarlz Morris (1938) tərəfindən istifadə edildiyi zaman "Praqmatika" terminindən daha məhdud idi. Morris işarə və simvolların ümumi tədqiqi olan Semiotikaya böyük maraq göstərir. Praqmatika "işarələrin tərcüməçilərə münasibətinin tədqiqi" kimi müəyyən edilmişdir. Morris daha sonra praqmatikanın əhatə dairəsini əlamətlərin fəaliyyətində baş verən psixoloji, bioloji və sosioloji hadisələri əhatə edəcək şəkildə genişləndirir (8). Bir gün bu, Psixolinqvistika, Sosiolinqvistika, Neyrolinqvistika və s. kimi digər tədqiqat sahələrini əhatə edəcək. Hal-hazırda linqvistik praqmatika, əsasən, fərdlərin dil seçimini tənzimləyən dildən istifadə amilləri üzərində dayanır. Nə olursa olsun, mədəniyyətşünaslıq və sosial diskurs sahəsində geniş tədqiqatçılar ənənəvi linqvistik praqmatikadan çox diskurs praqmatikasının lehinə mübahisə edirlər. Məsələn, Fairlough (1989) iddia edir ki, dil istifadəsini insanın dinləyiciyə və ya oxucuya müəyyən təsirlər əldə

etmək üçün mənə kodlaşdırma strategiyaları kimi görməkdənsə, biz sosial konvensiyaların və ideologiyaların insanların rollarını müəyyən etməsi ilə maraqlanmalıyıq. Şəxsiyyətlər və dil performansı, yəni insanlar cəmiyyətin müəyyən etdiyi kimi bəzi xüsusi yollarla sadəcə ünsiyyət qururlar. İnsanlar müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün dili manipulyasiya edə bilsələr də, bəzi hallarda onlar əslində sosial konvensiyalarla idarə olunurlar. Bundan əlavə, praqmatik tədqiqat ədəbiyyatın öyrənilməsinə bir qədər işıq saldı, xüsusən də hiperbola, təcəssüm, evfemizm və s. kimi nitq fiqurları ədəbi praqmatikaya səbəb oldu. Bənzər bir şəkildə, praqmatikanın hesablama dilçiliyinə tətbiqi də hesablama praqmatikasına çevrildi.

Praqmatikanın mövzusu və ya öyrənilməsi obyektı

Praqmatika dilin kontekstlərdə istifadəsini və konteksti - linqvistik şərhin müxtəlif aspektlərinin asılılığını öyrənir. Buna görə də praqmatikanın mövzusu və ya tədqiqat obyektı kontekstdir. Bunu Stalnaker (1972) Jiang Yan (2005) tərəfindən təsbit edir: "Praqmatika dil aktlarının və onların yerinə yetirildiyi kontekstlərin öyrənilməsidir və bu kontekstual xüsusiyyətlər praqmatikanın mövzusudur". Sadə dillə desək, kontekst kommunikativ davranışın başa düşülməsinə və formalaşmasına təsir edə biləcək şərtlərin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər.

Praqmatikanın mövzusu olan bu kontekst onun ümumi əhəmiyyətini vurğulayır və buna görə də kontekstin Praqmatika, Praqmatikanın isə kontekst olduğunu söyləmək heç vaxt yanlış deyil. Bu xətt üzrə danışan Mey (1, s.45) iddia edir ki, "Praqmatik olaraq desək, kontekstin həlledici əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bizə hər dəfə istifadə etdikdə bütün yorucu təfərrüatları izah etmədən linqvistik resurslarımızdan maksimum dərəcədə istifadə etməyə imkan verir". Eyni zamanda, o deyir ki, "kontekst təkcə istinad və implikasiyaya müvafiq dəyərlərin təyin edilməsində deyil, həm də digər praqmatik məsələlərin həllində - praqmatik akt, müqəddimə və s. kimi həyati əhəmiyyət kəsb edir" (1, s.41). Kontekst statik bir anlayış deyil, dinamikdir, o, davamlı olaraq başa düşülməlidir.

Kontekst növləri

Kontekstual məlumatın üç əsas növü var:

1) Fiziki kontekst. Bu, ünsiyyət zamanı natiqlər/dinləyicilər ətrafında fiziki olaraq mövcud olanları əhatə edir. Hansı obyektlər görünür, əlaqə harada gedir, ətrafda nə baş verir və s. Məsələn:

a) Mən o kitabı istəyirəm (işarə edərək).

b) Bu axşam saat 9:00-da burada olun (yer/vaxt anlayışı).

2) Linqvistik kontekst. Bu, söhbətdə əvvəllər deyilənlərə və ya indiyə qədər deyilənlərin "tarixinə" aiddir. Misal üçün:

a) Bunu dediyinizə inana bilmirəm!

b) Anam sənə belə danışdığını eşitsəydi, çoxdan buranı tərk edib gedərdi.

3) Sosial kontekst. Bu, ünsiyyətdə iştirak edən insanların sosial münasibətlərinə aiddir. Məsələn:

a) Cənab prezident, mənə incitməyi dayandır və evə get. (Bu cümlə sadəcə şok edicidir, çünki siz prezidentlə belə danışa bilməzsiniz).

b) Mən təvazökarlıqla xahiş edirəm ki, belə bir gəliş baş verdikdə, öz yaşayış yerinizə gəlişinizlə bağlı xəbərləri mənə telefonla çatdırasınız. (Bir dostu "evə gedəndə mənə zəng et" əvəzinə yuxarıdakı cümləni dedikdə qəribə səslənir) Kuthy.

Kontekst praqmatikanın gözəlliyini ortaya qoyur. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, praqmatikanın mövzu və ya tədqiqat obyektində kontekstin təsiri çox qabarıqdır. Dilin öyrənilməsində semantika, praqmatika və diskurs təhlil əsas yer tutur. Dilin bütün tədqiqi Sintaksis də daxil olmaqla bu üçünə əsaslanır və onların dilçilikdə fənn kimi müxtəlif səviyyələrdə mənasını öyrənmək bacarığı Psixolinqvistika və Sosiolinqvistika kimi digər sahələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Semantika sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənasını öyrənir. Praqmatikanı sadəcə olaraq kontekstdə mənanın öyrənilməsi kimi təyin etmək olarsa, Diskurs təhlili mətnlərdə oxuduqlarımızı mənalandırmaq, danışanların dediklərinə baxmayaraq nə demək istədiklərini başa düşmək və iştirak etmək daxil olmaqla ünsiyyət üçün yaradılmış mənalı linqvistik vahidlərin hər hansı bir hissəsidir. Bəzən Diskurs Təhlili dilin "cümlədən kənar" təhlili kimi də anlaşılr. Fərqli intizam mənşələrinə və

metodların müxtəlifliyinə, eləcə də tədqiq obyektinə baxmayaraq, Praqmatika, Semantika və Diskurs Təhlili dildə mənənin öyrənilməsi ilə semiotikanın, psixolinqvistikanın və sosiolinqvistikanın digər dil alt fənləri ilə birlikdə məşğul olur.

1970-ci illərdə bu tendensiyanın ardınca Charles Fillmore, Laurence Horn və Cerald Gazder tərəfindən çoxlu sayda linqvistik tədqiqat işləri aparıldı. Müqayisəli dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan praqmatika semantika kimi, tədqiqatların əsas sahəsi kimi müxtəlif linqvistik komponentlərin mənasına da aiddir. Lakin dilçiliyin bu iki əlaqəli qolu mənə ilə tamamilə fərqli perspektivlərlə məşğul olur. Semantika cümlə mənasını və ya cümlənin qrammatik mənasını özündə birləşdirsə də, praqmatika həm cümləni, həm də konteksti özündə birləşdirən deyim mənəsinə çıxarır. Green, Kearns və digərləri Qrisin təklifini dəstəkləyərək açıq şəkildə bildirir ki:

a) Semantika birbaşa cümlənin sözlərindən deşifrə edilə bilən mənə elementləri ilə, praqmatika isə cümlənin özündən və tərcüməçinin nəticə çıxarma qabiliyyətindən kənar kontekstual məlumatdan asılı olan mənə elementləri ilə əlaqədardır;

b) Semantika sözlərin hərfi mənası və onların birləşmə tərzinin mənə nüvəsindən və ya konkret deyim bütünü mənəsinin qurulduğu başlanğıc nöqtəsindən birlikdə götürülən mənə ilə məşğul olur. Praqmatika danışanın konkret ifadəni söyləməkdə nə demək istədiyini başa düşmək üçün hərfi mənənin dəqiqləşdirilməsi, zənginləşdirilməsi və ya genişləndirilməsinin bütün yolları ilə məşğul olur. Əslində, yuxarıda qeyd olunan iki ifadə həm semantikanın, həm də praqmatikanın kəskin sərhədini aydın şəkildə müəyyən edir. Baxmayaraq ki, bu iki elm, adətən, dilin mənasını təsvir edir. Daha aydın desək, tədqiq olunan intizam hərfi mənasını və dilin bir qrup linqvistik komponentinin birləşmiş ifadəsindən əldə edilən mənəni izah edir, praqmatika isə kontekst amilləri və variasiyaları ilə dəyişdirilmiş danışanın nəzərdə tutduğu mənəyə işarə edir. Məsələn, "I feel myself cold now-İndi özümü soyuq hiss edirəm" cümləsinin semantik mənası bir insanın buzlu yerdə qalması səbəbindən üşüdiyünü ifadə edir. Ancaq kimsə bu ifadəni hava ilə soyudulmuş otaqda deyərsə, praqmatik mənə mütləq spikerin hava soyuducu maşınının dayandırılması və ya hava soyuducunun həcmnin azaldılması tələbi olacaqdır.

Praqmatika və praqmalinqvistika -Praqmatika tarixində hər biri müxtəlif ideologiya, xarakter və əhatə dairələrindən ibarət olan iki fərqli düşüncə məktəbi meydana çıxır. Bunlar aşağıdakılardır:

a) Anglo-Amerika praqmatik düşüncəsi;

b) Avropa kontinental praqmatik düşüncəsi.

Anglo-Amerikan praqmatik düşüncəsi- Anqlo-Amerika praqmatik düşüncəsi dilin mənasının sistemli şəkildə öyrənilməsi ilə yanaşı, onların kontekstual mənə variasiyaları ilə məşğul olur. Bu məktəbin əsas tədqiqat mövzularına deyxis, presuppozisiya, danışiq implikaturası, nitq aktı və s. daxildir.

Avropa kontinental praqmatik düşüncəsi, digər tərəfdən, linqvistik praqmatik araşdırmanın daha geniş aspektini özündə birləşdirir ki, bu da həm də sosiolinqvistika, psixolinqvistika və psixolinqvistika mövzularını əhatə edir. Prucha (1983) görə, bəzən praqmalinqvistika kimi adlandırılan bu məktəb linqvistik ünsiyyət nəzəriyyəsidir və əsasən, şifahi mesaj vasitəsilə ünsiyyətin təsir yolunu izah edir. Bundan əlavə, bu düşüncə məktəbi istifadəçilərin davranış nümunələri şəklində həyata keçirdikləri dilin müxtəlif funksional perspektivlərini şərh edir. Verschuerenin qeyd etdiyi kimi, "Praqmatika davranış formasında istifadəsinə münasibətdə dil hadisələrinin ümumi funksional (yəni idrak, sosial və mədəni) perspektivini təşkil edir".

Austin (1962) nitq aktlarının ümumi nəzəriyyəsini onun əvvəlki ixotomiya fərziyyəsinin məhdudlaşdırılmasına cavab olaraq inkişaf etdirmişdir. Bu nəzəriyyə bəzi hərəkətləri həyata keçirən nitqin müxtəlif hissələri ilə yanaşı, əsas qüvvələri də vurğulayır. Əslində, Austin (1962) burada danışanların bir şey söyləyərkən eyni vaxtda yerinə yetirdikləri nitq hərəkətlərinin üçqat fərqi ortaya qoyur. Daha konkret desək, bu üç hərəkət birlikdə bir məqsəd verir. Austin göstərir ki, hər bir ifadə müəyyən bir hərəkətə bərabərdir və bu ifadəni həm danışan, həm də ünvanlayana görə məhsuldar etmək üçün üç funksiyadan istifadə edilir. Deməli, nitqin nitq aktı kimi tanınması üçün üç

əsas kommunikativ funksiyaya və ya akta ehtiyac var. Nəhayət, Anglo-Amerikan praqmatik məktəbi həm də praqmatikanın tərkib hissəsi kimi qəbul edilir, çünki bu yanaşmanın tərəfdarları fonetika, fonologiya, sintaksis və semantika kimi praqmatikaya dil tədqiqatının əsas komponenti kimi baxılmalı olduğunu təsdiqləyirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mey, J.L. (2006). "Praqmatika: İcmal". Dil və Dilçilik Ensiklopediyası. s. 51-62. doi: 10.1016/B0-08-044854-2/00306-0. ISBN 9780080448541.
2. Mey, Jacob L. (1993) Pragmatics: An Introduction. Oksford: Blackwell (2-ci nəşr. 2001).
3. Cole, Peter (1978) Pragmatics (Sintaksis və semantika) Nyu York Akademik Mətbuat
4. Dijk, Teun A. van. (1977), Mətn və kontekst Diskursun semantikasını və praqmatikasını araşdırmalar, London: Longman .
5. Laurence R. Horn and Gregory Ward. (2005) Praqmatikanın Təlimatı. Blackwell
6. Leech, Geoffrey N. (1983) Praqmatikanın prinsipləri. London: Longman.
7. Levinson, Stephen C. (1983) Praqmatika. Cambridge University Press.
8. Mey, Jacob L. (1993) Praqmatika: Giriş. Oksford: Blackwell (2-ci nəşr 2001).

SUMMARY

Yegana Babasoy

HISTORICAL ORIGIN OF PRAGMATICS AND ITS MAIN CHARACTERISTICS IN APPLIED LINGUISTICS

The article first elaborates pragmatics and argues that pragmatics is the study of "invisible" meaning, or how we understand what is meant when it is not clearly said (or written) (Yule, 1996: 127). In other words, pragmatics studies language according to contexts. In addition, it is noted that although pragmatics is a relatively new area of linguistics, its historical development is very old. The term "pragmatics" first appeared in linguistic philosophy in the 1930s.

Early pragmatics was simply a branch of semiology studied by philosophers. At the same time, the theoretical basis of pragmatics comes from philosophy. Finally, since the 1980s, pragmatics has developed very rapidly and very well, prompting more and more students and scientists to conduct research in this area.

Pragmatics has also developed new fields such as interlingual pragmatics, intercultural pragmatics, pragmatics and translation, pragmatics and language teaching, pragmalinguistics and sociopragmatics, cognitive pragmatics, and clinical pragmatics.

The article attempts to provide vital knowledge and information about the historical development, scope and theme of pragmatics in linguistics. In addition, a concerted effort has been made to explain how pragmatics, semantics, and discourse analysis are related to the study of meaning in language by providing relevant information. Thus, it has contributed to the study of languages and will continue to be of great benefit to students, linguists and even language lovers anywhere and anytime.

Key words: pragmatics, semiology, context, semiotics, linguistics, discourse.

РЕЗЮМЕ

Егана Аббасой

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ ПРАГМАТИКИ В
ЛИНГВИСТИКЕ ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

В статье сначала подробно рассматривается прагматика и утверждается, что прагматика — это изучение «невидимого» значения или того, как мы понимаем, что имеется в виду, когда это ясно не сказано (или не написано) (Yule, 1996: 127). Другими словами, прагматика изучает язык в соответствии с контекстами. Кроме того, отмечается, что хотя прагматика является относительно новой областью языкознания, ее историческое развитие очень старо. Термин «прагматика» впервые появился в лингвистической философии в 1930-х годах. Ранняя прагматика была просто ветвью семиологии, изучаемой философами. В то же время теоретическая основа прагматики исходит из философии. Наконец, с 1980-х годов прагматика начала очень быстро и здорово развиваться, побуждая все больше и больше студентов и ученых проводить исследования в этой области. Прагматика также разработала новые области, такие как межязыковая прагматика, межкультурная прагматика, прагматика и перевод, прагматика и обучение языкам, прагмалингвистика и социопрагматика, когнитивная прагматика и клиническая прагматика.

В статье предпринята попытка предоставить жизненно важные знания и информацию об историческом развитии, масштабах и теме прагматики в языкознании. Кроме того, были предприняты согласованные усилия, чтобы объяснить, как прагматика, семантика и анализ дискурса связаны с изучением значения в языке, путем предоставления соответствующей информации. Таким образом, он внес свой вклад в изучение языков и будет по-прежнему приносить большую пользу студентам, лингвистам и даже любителям языков в любом месте и в любое время.

Ключевые слова: прагматика, семиология, контекст, семиотика, лингвистика, дискурс.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

AYSEL EMİNOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
ayselmetinoguz@gmail.com

UOT 81' 41; 801.7

SƏDƏRƏK RAYON ETNOOYKONİMLƏRİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Sədərək rayonu ərazisində yerləşən oykonimlərdən bəhs olunur. Məlumdur ki, Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürk tayfalarının bu adların yaranmasında əsas rol oynamışdır. Məqalədə Sədərək, Qaraağac, Cərarlı-Banut, Asni, Qaradolaq kimi etnooykonimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Sədərək rayonu ərazisində yerləşən bu etnooykonimlərin struktur quruluşu, leksik – semantik xüsusiyyətləri və s. kimi araşdırmalar burada öz əksini tapmışdır. Sədərək ərazisində hazırda mövcud olan, həmçinin vaxtilə qeydə alınmış, bu gün isə passiv fonda keçmiş çoxsaylı oykonimlərin təhlilindən aydın olur ki, etnonimik mənşəli yaşayış məntəqəsi adları üstünlük təşkil edir. Təhlillər göstərir ki, qədim oğuz türk yurdu olan Sədərək ərazisindəki etnooykonimlərin əksəriyyəti müxtəlif türk xalqlarının, etnoslarının, tayfalarının, tirələrinin adları ilə bağlıdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində əhali köçürmələri və miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq qeyri-türkdilli qruplarla bağlı müəyyən toponimlər qeydə alınsa da, bu cür toponimlər, adətən, qalıcı olmamışdır. Qeydə alınan etnooykonimlərin struktur-semantik təhlili dilçilik baxımından da bir çox nəticələrə gəlməyə imkan verir. Aydın olur ki, Sədərək rayonu ərazisində hazırda coğrafi nomensiz, sadə elliptik oykonim kimi qəbul edilən bir çox yer adları ilkin formada mürəkkəb quruluşa sahibdirlər. Məqalədə yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, Sədərək rayonu, etnooykonimlər, oykonimlər, Asni, Qaraağac

Giriş. Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda ərazicə və əhalisinin sayına görə ən kiçik rayonlarından biri hesab edilən müasir Sədərək rayonu 1990-cı il avqustun 28-də ərazinin geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq, Sədərək kəndi və onun ətrafındakı Qaraağac kəndi hesabına yaradılmış (16, s.29), sonradan isə burada rayon mərkəzinə çevrilən və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adını əbədiləşdirən Heydərabad qəsəbəsi də salınmışdır. Lakin tarixi mənbələrdə Sədərək adı bölgənin adı, xüsusi inzibati vahid kimi orta əsrlərdən etibarən çəkilmiş, XX əsrin əvvəllərində isə indiki əraziləri ilə müqayisədə qat-qat böyük olan Sədərək rayonu mövcud olmuşdur.

XVII əsrdə türk səyyahı Evliya Çələbi Azərbaycan ərazilərindən bəhs edərkən “Səyahətnamə”sində Sədərəyin adını “Sidirgi” şəklində qeyd etmişdir. O göstərir ki, *Sidirgi* qəsəbəsi mənzili *Naxçıvan* torpağında yerləşir (10, s.129). Buranın “İmam Rza vəqfi” olduğunu qeyd edən E.Çələbi yerli əhalinin şiə müsəlmanlarından ibarət olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Ərazinin “abad və müzəyyən min evli”, çoxlu sayda bağ-bağçası olan yer kimi xarakterizə etmişdir.

Rayon ərazisindəki etnotoponimlərdən bəhs edərkən ilk adını qeyd edə biləcəyimiz onomastik vahid Sədərəkdir. Bu toponim həm etnokomonim (Sədərək kəndi), həm etnourbanonim (Sədərək məhəlləsi), həm etnoronim (Sədərək düzü), həm də etnohidronim (Sədərək bulağı) şəklində qeydə alınmışdır. Əslində, aparılan çoxtərəfli təhlillər göstərir ki, eyniadlı digər etnotoponimlərin hər biri Sədərək oykonimindən törəmişdir. Yəni onları etnooykoonim, etnoykoqidronim, etnooykourbanonim şəklində xarakterizə etmək mümkündür. Rayon ərazisindəki oykonimlər sırasında ən çox toponimik və onomastik təhlilə cəlb ediləni məhz Sədərəkdir. İndiyə qədər tədqiqatçılar tərəfindən bu oykonimin izahı ilə bağlı müxtəlif ehtimallar irəli sürülmüşdür. Xalq arasında yayılmış yalançı etimologiya Sədərək oykonimini fars dilində izah etməyə çalışır və göstərilir ki, bu ad “üç dərə” mənasındadır (4, s.107). Bu fikri əsaslandırmaq üçün belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, guya Sədərəkdə olan dərələrin sayı üçdür. Bu dərələrdən bəhs edərkən bir sıra

müəlliflər Çanaqqıçay, Cəhənnəmdərə və Bağıracaq dərəsi oronimlərinin adını çəkirlər. Lakin Sədərək rayonunun ərazisinin geomorfoloji quruluşunun öyrənilməsi göstərir ki, ərazidəki dərələrin sayı üçdən artıqdır və bu cür izah sadəcə olaraq söz bənzərliyinə əsaslanmaqdadır. Xalq arasında yayılmış digər bir etimologiyaya görə bu söz “sel gərək” sözünün şəkildəyişmiş formasıdır. Başqa bir izahda isə Sədərəyin fars dilində “səd+rəng”, yəni “yüz rəng” mənasında olduğu göstərilir. Toponimi “çox adam yaşayan yer” mənasını bildirən “Sedrək”, ərəbcə düşərgə bildirən “səder” sözləri ilə izah edilənlər də olmuşdur.

Elmi ədəbiyyatda bu oykonimin izahı ilə bağlı müxtəlif izahlar verilmişdir. Coğrafiyaçı alim Səfəralı Babayev (3, s.126), tarixçi alim Vaqif Məmmədov, toponimist alim Adil Bağirov (4, s.108) bu toponimi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı Səgrək obrazı ilə bağlamış və Sədərək oykonimini antroponim mənşəli hesab etmişlər. N.Əliyev isə Sədərək adını Qaraqoyunlularla əlaqələndirsə də bu adın səadli tayfa adından deyil, Əmir Səadin adından yarandığını göstərmişdir. O yazırdı ki, orta əsrlərdə Sədərək də daxil olmaqla bütün Naxçıvan ərazisi Çuxur Səad adlandırılmışdır. Çuxur Səad adı türkcə çuxur və şəxs adı olan Səaddən ibarətdir. Müəllif ərazidə Səad sözünü öz kökündə qoruyub saxlayan yeganə toponimin Sədərək olduğunu qeyd etmişdir (9, s.4).

Sədərək sözünü etnooykonim şəklində izah edən bizə qədərki müəlliflər iki istiqamət üzrə izahat vermişlər:

1. Sədərək sözünün Qaraqoyunluların Səadli tayfası adının əsasında izahı;
2. Sədərək sözünün sak tayfaları ilə əlaqələndirilməklə izahı.

Sədərək sözünü səadlilərlə əlaqələndirən müəlliflər daha çox Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarixinin tədqiqatçıları olmuş, onlar təkcə Sədərəyi deyil, ümumilikdə bölgədəki bir çox digər toponimləri (Çuxur Səad, Saat(d)lı və s.) bu etnonimlə əlaqələndirmişlər. Lakin Sədərək oykoniminin Qaraqoyunlulardan daha əvvəlki dövrə aid mənbələrdə çəkilməsi bu şəkildə izahı tam şəkildə təsdiqləməyə imkan vermir. Sədərək oykoniminin e.ə. II minillikdə yaşamış sak türkləri ilə bağlı olması ilə bağlı irəli sürülən fikir toponimikada nisbətən yenidir. Bu cür təhlildə toponim “uca sak ərləri” kimi izah edilir (16, s.458).

Apardığımız təhlillər və qaynaqlardan birində Sədərək oykoniminin nadir etimonlarından birini tapmağımız bu etnooykonimin izahı ilə bağlı fərqli üçüncü bir hipotez irəli sürməməizə imkan verir. Belə ki, XVII əsrdə türk səyyahı Evliya Çələbinin Sədərək adını əsərində Sidirgi şəklində verməsi diqqəti cəlb edir (8, s.42; 10, s.129). Yuxarıda da vurğuladığımız kimi, “Sidirgi” bir etimondur, yəni Sədərək adının qədim və ilkin formasıdır. Bu baxımdan onu Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində qeydə alınmış ən qədim paleoykonimlərdən biri də hesab etmək olar. Adın bu formada izahı toponimi daha qədim etnooykonim kimi xarakterizə etmək üçün ehtimallara yol açır. Məlumdur ki, Naxçıvan və ətraf bölgələrdə aparılmış toponimik və etnogenez tədqiqatları su/şu türkləri ilə bağlı çoxlu sayda faktlar meydana çıxarmışdır. Eramızdan əvvəl XIV-XIII əsrlərə qədər kuti, lulubbi, turukki tayfaları ilə yanaşı, su tayfaları da assurlara qarşı birgə mübarizə aparmışdılar (1, s.69). Mənbələrdə su və turukki tayfalarının adı e.ə. XIX əsrdə birgə çəkilir. Sidirgi toponiminin leksik semantik təhlilini apardıqda isə iki komponent açıq aşkar nəzərə çarpır. Bu toponimi iki hissəyə “si” və “dirgi” hissələrinə ayırmaq mümkündür. “Si” komponenti əslində su/şu tayfalarının adının müxtəlif mənbələrdə qeyd olunan forması kimi izah edilə bilər. “Dirgi / türgi” isə bizim hipotezimizə görə “turukki / türkü”nün ilkin formasıdır. Eyni etnonimin türgis formasına ilk orta əsrlərə aid türk yazılı abidələrində Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlinir (14, s.102). Bu bir çox tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən türklərin ana yurdu ilə bağlı Urmiya nəzəriyyəsinə təsdiqləyən faktlardan biri də hesab edilə bilər. Mümkündür ki, turukkilər / türgislər tarixin sonrakı mərhələlərində qərbdən şərqə doğru üz tutmuşlar. Ə.Amanoğlu turkis etnoniminin iki hissədən “türk” və “is” komponentlərindən ibarət olduğunu qeyd edir və bunun “kiçik türk” mənasını verməsi ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda mülahizələrin olduğunu göstərir (14, s.103).

Başqa sözlə desək, Sədərək adının Sidirgi formasını “Su türkü” və ya “Su-turukki” şəklində izah etmək mümkündür. Deməli, tarixin hansısa mərhələsində cənub qonşuları tərəfindən şimala doğru sıxışdırılan su-turukkilər bu bölgəni öz siyasi birliklərinin – dövlətlərinin mərkəzinə çevirmiş,

əsas istinadgah seçmişlər. Mərkəz olaraq müəyyənləşdirdikləri bölgəyə isə öz adlarını vermişlər. Ola bilsin ki, orta əsrlərə qədər bölgənin adının bu forması işlədilmiş, sonradan isə ərazidə Səadli tayfalarının möhkəmlənməsi ilə Sidirgi Sədərək şəklinə düşmüşdür. Ərazidən keçmiş türk səyyahı Evliya Çələbi də məhz xalq arasında yaşayan bu toponimi qeydə almışdır. Beləliklə, yuxarıda aparılan təhlillərdən də aydın olur ki, Sədərək oykoniminin elmi metodoloji prinsiplərə uyğun son üç izahının hər biri onu etnotoponim kimi xarakterizə etməyə imkan verməkdədir. Beləliklə, Sədərək etnooykoniminin ilkin formasının təhlili onun qrammatik struktur quruluşuna görə “isim+isim”, onomastik struktur quruluşuna görə “etnonim+etnonim” prinsipi əsasında meydana çıxdığını söyləməyə imkan verir.

Sədərək rayonunun onomastik vahidlər sistemində Kərki etnooykonimi xüsusi yer tutur. Bu oykonimin məna yozumunun düzgün təhlili həm də Ermənistanın işğalı altında olan kəndin tarixən kimə məxsus olduğunu aydınlaşdırar, həm də kəndin saxta şəkildə “Tiqranaşen” adlandırılmasının absurd iddiadan başqa bir şey olmadığını aşkara çıxarar. Bu yaşayış məntəqəsinin adı hələ XVIII əsrə aid mənbələrdə “Kərki” və “Kərkicik” formasında qeydə alınmış və heç bir tarixi mənbədə ermənilərin adlandırdıqları uydurma “Tiqranaşen” adı ilə xatırlanmamışdır. Kərki toponimi ilə bağlı çox geniş tədqiqatlar aparın dilçi alim Akif İmanlı olmuşdur. O, özünəqədərki tədqiqatçıların Kərki toponimi ilə bağlı tədqiqatlarını təhlil etmiş Kərki oykoniminin orta əsrlərdə yaşamış türk tayfalarından birinin adı –kərki etnonimi ilə əlaqədar meydana çıxdığını yazmışdır. O, Kərki etnoniminin iki komponentdən (kerik//kərik – geniş, böyük + il//el – oba, el) yarandığını ifadə etmişdir (11, s.17). Bu cür izahda biz qrammatik struktur baxımından Kərki etnoniminin sifət+isim əsasında meydana çıxdığını, eləcə də bu birləşmə zamanı ellipsis (kərki sözündə “i” səsinin buraxılması, il//el sözündə “l” səsinin buraxılması) baş verdiyini görürük.

Kərki sözünün etnooykonim kimi bizə qədərki müəlliflər tərəfindən verilən izahı ilə, əsasən, razılaşmaq mümkündür. Lakin bunlarla paralel başqa bir ehtimal da qiymətləndirilməlidir. Məlumdur ki, qarxunlar / qarqınlar bölgə coğrafiyasında və əhalinin etnogenezində əhəmiyyətli rol oynayıblar. Fikrimizcə, Qarxun və Kərki oykonimlərinin eyni və ya qohum tayfalar tərəfindən salınmış yaşayış məntəqələri kimi salınması ehtimalını da dəyərləndirmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarxun etnoniminin müxtəlif fonetik variantlarda işlənməsindən bəhs edən A.Bayramova “İrəvan xanlığının toponimləri” kitabında Qarxunun karkın variantından da bəhs etmiş və Rusiya Federasiyasının Qaraqalpaq vilayətində karkın etnonimi ilə əmələ gələn toponimdən bəhs etmişdir (6, s.256). Bizim elmi müddəamız ondan ibarətdir ki, Kərki etnooykoniminin özü Karkın etnonimi əsasında meydana çıxmış, sonradan bu sözün tərkibində qalın saitlərin incə saitlərlə a~ə, ı~i əvəzlənməsi baş vermiş, habelə “n” səsi ellipsis prosesinə məruz qalmışdır.

Sədərək rayonu ərazisində həm tarixi mənbələrdə adı çəkilən, həm də varlığını günümüze qədər qoruyub saxlanan oykonimlərdən biri də Qaraağac toponimidir. Paralellik təşkil edilən oykonimlərə Azərbaycan Respublikasının Cəlilabad, Cəbrayıl, Sabirabad, Qubadlı, İran İslam Respublikasının Urmiya, Şəbüstər, Çaroymaq rayonları, Gürcüstanın Kaxeti diyarının Sığnaq inzibati ərazi vahidliyinin ərazilərində rast gəlinir. Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyiyyənin doqquz mahalından biri indiki Ağdam və Ağcabədi bölgələrinin bir hissəsini əhatə edən Qaraağac mahalı olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Zaqatala rayonunun Muxax kəndi ərazisində (Qaraağacçay), İran İslam Respublikasının Fars ostanında (Qaraağac çayı) hidronim şəklində qeydə alınmışdır. Azərbaycanın İsmayılı və Zəngilan rayonları ərazisində isə Qaraağac dağı oronimləri vardır. Gürcüstan və Ermənistan ərazisində yerləşən dağ silsilələrindən biri Qaraağac silsiləsi adlanır. Beləliklə, aparılan təhlillər və toplanılan materiallar Qaraağac toponiminin geniş arealda yayıldığını göstərməkdədir.

Qaraağac toponimi ilkin formada əksər tədqiqatçılar tərəfindən fitooykonim kimi xarakterizə edilmişdir. Yəni oykonimin hazırkı quruluşda struktur semantik təhlilini apararkən onun iki komponentdən ibarət olduğunu göstərmişlər. Qara (rəng) + ağac. Bu cür mənalandırmada oykonim mürəkkəb tərkibli, sifət+isim düsturu əsasında formalaşmış onomastik vahid kimi qiymətləndirilə bilər. A.İmanlı bir çox müəlliflərin əsərlərini təhlil etdikdən sonra onların oykonimi Qaraağac bitkisi

ilə əlaqələndirdiyini qeyd etmişdir (11, s.21). Lakin müəllif Qaraağacı etnotoponim hesab etmiş, onun qırpaqların tərkibindəki Kara-Ağac etnonimi ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (11, s.21). Qaraağacın bu cür izahı bölgənin tarix və etnogenez məntiqinə də kifayət qədər uyğun gəlir. Çünki Sədərəyin ərazilərinin də daxil olduğu Borçalı – İrəvan – Naxçıvan zolağı boyunca orta əsrlərdə qırpaqların məskunlaşması ilə bağlı qaynaqlarda çoxlu məlumatlar əksini tapmışdır. Vaxtilə akademik Ziya Bünyadov Azərbaycan xalqının etnogenezinin formalaşmasında qırpaqların iştirakından bəhs edərək yazırdı ki, türk aborigenlərinin, cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qırpaqlarla qarışması nəticəsində, Azərbaycan və Aran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmışdır (2, s.479). Bəzi tədqiqatçılar hələ XII əsrdə qırpaq qulu olaraq İraq Səlcuq Sultanlarının sarayına gətirilmiş Şəmsəddin Eldənizin sonralar Naxçıvanı öz dövlətinin paytaxtına çevirməsini də qırpaq amili ilə əlaqələndirmişdir. O, yazır ki, burada oğuz-kəngərlilərlə yanaşı, qırpaq qruplarının olmasını da nəzərə alan Səlcuq-oğuz hökmdarı Sultan Məsud qırpaq Şəmsəddin Eldənizi Arrana hakim təyin etmişdi. Eldəniz isə Naxçıvanı dövlətinin mərkəzinə çevirməklə qırpaq tayfa amilindən istifadə edərək hakimiyyətini möhkəmlətməmişdi (13, s.39).

Vaxtilə Sədərək ərazisində mövcud olmuş oykonimlərdən biri də Cərarlı-Banutdur. Azərbaycan toponimikasında bu oykonim bizə qədərki tədqiqatçılar tərəfindən struktur-semantik təhlilə cəlb olunmamışdır. Toponimdən XX əsrin 20-ci illərinə aid arxiv sənədlərindən birinə əsaslanaraq tarixçi E.Kəlbizadə bəhs etmişdir. Lakin bu müəllif də onun mənası ilə bağlı hər hansı fikir bildirməmişdir (12, s.165). Artıq passiv fonda keçmiş bu toponimin lokalizasiyasının aparılması ilə bağlı araşdırmalar da bir nəticə verməmişdir. Lakin oykonimlə bağlı müəyyən ehtimallar irəli sürmək mümkündür. İlk tədqiqatlar iki versiya üzərində düşünməyə imkan verir. İki sözün birləşməsindən yaranmış mürəkkəb xarakterli bu oykonimin birinci hissəsini iki etnonimlə əlaqələndirmək mümkündür: çor türkləri və cəlallı tayfası.

Oykonimin birinci hissəsini çor/çor+ər+li/lu şəklində komponentlərə ayırdıqda, ilk komponenti çor türkləri ilə əlaqələndirmək mümkündür. Eramızın III-VIII əsrlərində Albaniyanın həyatında önəmli yerə və rola malik tayfalardan biri kimi çorların adı çəkilməkdədir. Bir çox tədqiqatçılar çorların peçeneq türklərinin bir qolu olmasından bəhs etmişlər. Azərbaycanın Yardımlı, Kəlbəcər, Qəbələ rayonları ərazisində qeydə alınmış bir çox toponimlər (Çor-yurt, Çorlu, Çorman və s.) məhz çor türkləri ilə əlaqələndirilir. Bəzən “çor” komponentini XIII əsrdə monqolların tərkibində Qafqaza gəlib çıxmış çoroslarla da əlaqələndirirlər. İkinci komponent olan “ər” təsviredici xarakterli sifət kimi çıxış edir, “ər, igid, qəhrəman” mənalarını verir. Cərarlı sözündəki üçüncü komponenti “-lu” isə mənsubluq bildirən şəkilçidir. Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli xalqların yaşadığı geniş coğrafiyada “-lı” şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış çoxsaylı oykonimlər yayılmışdır. Bu şəkildə struktur-semantik təhlil apardıqda Cərarlı hissəsi “İgid çorlara məxsus yer, məkan” mənasını verir.

İkinci versiyada isə Cərarlı hissəsində r-l fonetik hadisəsinin baş verdiyini qəbul edib, bu toponimi Cəlallı və ya Cəlali tayfası ilə əlaqələndirmək mümkündür. Cəlali tayfasının Naxçıvan ərazisinə köçü Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında baş vermiş ikinci müharibədən (1826-1828) sonra gerçəkləşmişdir. Cəlalilər Arazboyu ərazilərə Zilanlı tayfa ittifaqının tərkibində Buriki, Zabuq, Cunuq və digər tayfalarla birlikdə gəlmişlər. İ.Şopen Azərbaycanda yaşayan sünni məzhəbli tayfalar arasında buruklu, əzizanlı, qaraçorlu, çaxamanlı və digər tayfalarla yanaşı, cəlallilərin də adını qeyd etmişdir. Göründüyü kimi, Cərarlı-Banut toponiminin birinci hissəsi (Cərarlı) istənilən halda etnonimik tərkiblidir. “Banut” hissəsinin struktur-semantik təhlilinin aparılması isə oykonimin lokalizasiyası aparılmadığı üçün çətinlik törədir. Bu cür toponimlərin izahı yalnız tarixçilərin, coğrafiyaçıların və dilçi-toponimistlərin birgə tədqiqatları nəticəsində aşkaralana bilər.

Nəticə. Sədərək ərazisində hazırda mövcud olan, həmçinin vaxtilə qeydə alınmış, bu gün isə passiv fonda keçmiş çoxsaylı oykonimlərin təhlilindən aydın olur ki, etnonimik mənşəli yaşayış məntəqəsi adları üstünlük təşkil edir. Rayon ərazisində yayılmış, tədqiqatçılar tərəfindən zootoponim, fitotoponim kimi mənalandırılan bir çox oykonimlərin ilkin formalarının aşkara çıxarılması onların etnotoponim olduqlarını sübut edir. Bu Naxçıvanın şimal-qərb rayonlarında yayılmış adlar sisteminin mənbələr əsasında ilkin formalarının öyrənilməsini və struktur semantik təhlilini zərurətə çevirir.

Təhlillər göstərir ki, qədim oğuz türk yurdu olan Sədərək ərazisindəki etnooykonimlərin əksəriyyəti müxtəlif türk xalqlarının, etnoslarının, tayfalarının, tirələrinin adları ilə bağlıdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində əhali köçürmələri və miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq qeyri-türkdilli qruplarla bağlı müəyyən toponimlər qeydə alınsa da, bu cür toponimlər, adətən, qalıcı olmamışdır. Qeydə alınan etnooykonimlərin struktur-semantik təhlili dilçilik baxımından da bir çox nəticələrə gəlməyə imkan verir. Aydın olur ki, Sədərək rayonu ərazisində hazırda coğrafi nomensiz, sadə elliptik oykonim kimi qəbul edilən bir çox yer adları ilkin formada mürəkkəb quruluşa sahibdirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ.N. (2019). Azərbaycan ərazisinin arxeoloji və yazılı mənbələr əsasında tədqiqi tarixindən // Bakı Universitetinin xəbərləri, N 2, s. 65-74.
2. Azərbaycan tarixi. (2007). Yeddi cildə II cild, Bakı: Elm, 608 s.
3. Babayev S. (1999). Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: XXI əsr yeni nəşrlər evi, 224 s.
4. Bağirov, A. (2001). Naxçıvan toponimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 286 s.
5. Bağirov A. (2008). Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 336 s.
6. Bayramova, A. İ. (2016). İrəvan xanlığının toponimləri. Bakı: Elm və təhsil, 256 s.
7. Babayev S. (1999). Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 298 s.
8. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. (2012). Tərt. M.Rıhtım. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyəti: Nurlar NPM, 291 s.
9. Əliyev, N. (2000). Sədərək tarixi qaynaqlarda. Oğuz yurdu qəzeti. s, 4.
10. Hacıyev, İ., Kəlbizadə, E. (2018). Naxçıvan tarixinə dair qaynaqlar. Bakı: Elm və təhsil.
11. İmanlı, A. (2008). Sədərəyin Kərki və Qaraağac oykonimləri // AMEA Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. N 5, s. 16-22.
12. Kəlbizadə, E.H. (2017). XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi quruluşu (tarixi-coğrafi araşdırma). AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərlər jurnalı, İctimai və humanitar elmlər seriyası. №1, s. 160-172.
13. Kəlbizadə, E.H. (2016). Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 200 s.
14. Quliyev, Ə. (2004). Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 128 s.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. (2018). İqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 29 s.
16. Naxçıvan folkloru antologiyası. (2011). II cild, Naxçıvan: Əcəmi, 496 s.

SUMMARY

Aysel Eminova

LINGUISTIC FEATURES OF SADARAK REGION ETHNO-OIKONYMS

The article deals with oikonyms located in the territory of Sadarak region. It is known that Proto-Turkic tribes living on the territory of Nakhchivan played a vital role in the formation of these names. In the article, ethno-oikonyms such as Sadarak, Karaaghaj, Jararli-Banut, Asni, Garadolag have been involved in the research. The article reflects the structural, lexical-semantic and other features of these ethno-oikonyms located on the territory of the Sadarak region.

The analysis of the oikonyms existing in the Sadarak territory, which were registered at that time and then having passed into a passive background, enables us to conclude that the names of

settlements of ethnonymic origin predominate. The analysis shows that most of the ethnonyms of Saderak, the ancient Oghuz Turkic homeland, are associated with the names of various Turkic peoples, ethnic groups, and tribes.

Although certain toponyms have been registered in relation to non-Turkic-speaking groups, such toponyms have usually not been permanent in connection with population transfers and migration processes in different periods of history. The structural and semantic analysis of the registered ethno-oikonyms allows us to obtain many results from a linguistic point of view.

It is obvious that many toponyms on the territory of the Saderak district, which are currently considered simple elliptical oikonyms, without geographical nomenclature, have a complex structure in their original form. New scientific results have been obtained in the article.

Key words: Nakhchivan, Saderak region, ethno-oikonyms, oikonyms, Asny, Karaagaj.

РЕЗЮМЕ

Айсель Эминова

ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭТНООКИНАМИКИ САДАРЫКСКОГО РАЙОНА

В статье говорится об ойконимах, расположенных на территории Садаракского района. Известно, что ключевую роль в создании этих названий сыграли прототюркские племена, жившие на территории Нахчывана. В статье к исследованию были привлечены такие этнонимы, как садарак, караагач, джарарлы-банут, асни, гарадолаг. Структурное строение, лексико-семантические особенности и др. исследования нашли здесь свое отражение. Из анализа многочисленных ойконимов, существовавших на территории Садарака, а также зарегистрированных в то время, которые сегодня перешли на пассивный фон, видно, что преобладают названия населенных пунктов этнонимического происхождения. Анализ показывает, что большая часть этнонимов Садарака, древней огузской тюркской родины, связана с названиями различных тюркских народов, этносов и племен. Хотя отдельные топонимы, связанные с нетюркоязычными группами, фиксируются в связи с перемещением населения и миграционными процессами в различные периоды истории, такие топонимы, как правило, не были постоянными. Структурно-семантический анализ зафиксированных этнооиконимов позволяет прийти ко различным выводам с точки зрения языкознания. Понятно, что многие топонимы на территории Садаракского района, считающиеся простыми эллиптическими ойконимами без географического номена, в исходном виде имеют сложную структуру. В статье получены новые научные результаты

Ключевые слова: Нахчыван, Садаракский район, этнооиконимы, ойконимы, Асни, Караагач.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qənirə Əsgərova

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

ГЮЛЬЧИН САФАРОВА*Азербайджанский Университет Языков
gulchin_safarova@mail.ru***UOT. 81.****МОБИЛЬНЫЕ ПОДКАСТЫ И ВИДЕОКАСТЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ
ГОВОРЕНИЯ И АУДИРОВАНИЯ**

Статья посвящена влиянию мобильных подкастов и видеокассет на процессы говорения и слушания. В условиях интенсивного применения телекоммуникационных технологий в сфере обучения иностранным языкам и коммуникативного направления образования основной задачей обучения немецкому языку является развитие у учащихся навыков общения и аудирования, т.е. готовность изучающих немецкий язык участвовать в межкультурном и межличностном общении, а также их способность понимать немецкую речь.

В настоящее время все чаще используются новые информационные формы обучения, такие как микроблоги, аудио- и видеофайлы, особенно подкасты, использование мобильных устройств для достижения развития навыков говорения и аудирования учащихся. Несмотря на то, что существует много работ, посвященных использованию мобильных технологий, особенно подкастов, на занятиях по иностранному языку, в этой области существует ряд недостаточно изученных и нерешенных проблем. В результате есть все основания говорить, что проблема использования подкастов для улучшения навыков общения и аудирования у изучающих немецкий язык недостаточно решена и что практическое использование подкастов на уроках немецкого языка требует дальнейших исследований и анализа.

Ключевые слова: *мобильные подкасты, немецкий язык, коммуникативная компетенция.*

Информационная революция которая началась в середине прошлого столетия за последние десять лет достигла своего апогея и привела к информатизации общества на всех уровнях и в особенности в сфере образования. Компьютерные технологии уже стали неотъемлемой частью жизни современного человека, которые значительно повлияли не только на качество жизни, но и на организацию образовательного процесса. Современные компьютерные технологии это не просто средство распространения и получения информации. На сегодняшний день они помогают в формировании и развитии интеллектуально развитой личности, способной ориентироваться в информационном пространстве, умеющей взаимодействовать с огромным потоком информации, выбирать нужные и актуальные для себя материалы, готовой к постоянному саморазвитию в личностном и профессиональном плане.

За последние годы произошел настоящий скачок в развитии мобильных технологий, что произвело настоящую революцию в методах и формах обучения иностранному языку. Усовершенствование информационных технологий, доступность мультимедийных средств и всеобщий возросший интерес к интернету и интернет технологиям, оказали огромное влияние на информатизацию образования в целом, и в частности на информатизацию обучения иностранным языкам в Азербайджане. В настоящее время сложно найти образовательное учреждение, которое не обеспечивало бы обучающихся техническим оснащением, таким как компьютер с доступом в интернет, принтером, проектором и другими техническими средствами, модернизирующих обучение. Доступность технических средств привело, так же,

к информатизации общества на его микроячейках - семьях. Почти в каждом доме есть компьютер или ноутбук с безлимитным доступом в интернет, что оказывает огромное влияние на автономность обучения иностранным языкам и поощряет самостоятельную работу обучающихся.

В условиях интенсивного внедрения телекоммуникационных технологий в сферу обучения иностранным языкам и коммуникативной направленности обучения, главной задачей преподавания немецкого языка становится развитие коммуникационных навыков и навыков аудирования у студентов, то есть способность и готовность изучающих немецкий язык осуществлять и участвовать в межкультурном и межличностном общении, а так же их способность воспринимать немецкую речь на слух и понимать ее.

Анализ методической литературы прошлых лет и современных учебных пособий, показывает тенденцию возрастания интереса к коммуникативной компетенции и навыков аудирования у обучающихся. Если в предыдущие годы приоритетными навыками были умение понимать прочитанное, построение правильных литературных предложений, перевод художественной и научной литературы немецкого языка и четкое изложение мыслей на целевом языке на письме, то нынешнее время требует внедрения аутентичных текстов с целью привить обучающимся навыки общения на реально используемой разговорной речи, подготовить их к реальной коммуникационной ситуации и развить умение не только понимать настоящую живую речь носителей языка, но и угадывать их коммуникационное намерение.

На данный момент для достижения развития навыков говорения и аудирования обучающихся, все больше и больше используются новые информационные формы преподавания такие как микроблогинг, использование аудио и видеофайлов, и в особенности набирающие все большую популярность среди обучающихся иностранному языку и преподавателей – подкастов, в частности мобильных и видео подкастов, которые называются так же видеокастами.

Использование мобильных подкастов и видеокастов на уроках иностранного языка уже не первый год интересует как отечественных, так и иностранных лингвистов и методистов. Данной теме посвящены многие статьи и научные работы рассматривающие разные аспекты применения мобильных технологий в целом и подкастов в частности. Таким образом сложилась достаточно внушительная база работ для рассмотрения процесса обучения на основе мобильных технологий.

Не смотря на существенное число работ посвященных использованию мобильных технологий и в частности подкастов на уроках иностранного языка, существует ряд не достаточно изученных и разрешенных проблем, такие как:

- 1) Общедидактическая система развития и совершенствования навыков устной речи и аудирования при помощи различных образовательных подкастов и видеоподкастов
- 2) Алгоритм развития умений говорения и аудирования изучающих немецкий язык, посредством учебных подкастов и видеокастов
- 3) Экспериментальное обучение, направленное на улучшение навыков устной речи и умений аудирования учащихся при помощи образовательных подкастов и видеоподкастов
- 4) Методические условия улучшения навыков устной речи и понимания иностранной речи на слух посредством образовательных подкастов и видеокастов

Таким образом возникает некий диссонанс между требованием информатизации форм обучения иностранным языкам и отсутствием достаточного опыта в сфере разработки методических условий и практического применения подкастов на уроках немецкого языка. В результате имеются все основания считать проблему применения подкастов с целью развить коммуникационные навыки и навыки аудирования обучающихся немецкому языку с помощью мобильных и видеокастов не достаточно разрешенной и требующей дополнительных исследований и анализа практического применения подкастов на уроках немецкого языка.

21 век характеризуется стремительным техническим прогрессом, изменившим не только облик современного мира, но и повлиявший на распространение, создание, обработку и сохранение информации. Современный человек находится под постоянным влиянием компьютерных технологий, проникающих во все сферы человеческой жизни начиная от построения межличностных отношений до управления процессом обучения. Важной частью влияния компьютерных технологий является постоянный непрекращающийся поток поступающей информации. Найти сведения о каком-либо факте, предмете или дисциплине за считанные минуты, на расстоянии, уже не первый десяток лет считается в порядке вещей. Теперь фокус сместился на противоположную сторону. В центре внимания стоит создание информационного продукта и его распространение. В этом человечеству помогают различные сайты такие как – YouTube, Википедия, Блог-Технологии. Все выше перечисленные технологии относятся к информационно-коммуникационным технологиям, кратко обозначаемым как ИКТ.

Информационно-коммуникационные технологии, коротко: ИКТ – это совокупность различных методов, а так же производственных процессов и актуальных программно-технических средств, которые интегрированы в целях сбора, обработки, сохранения, распространения и конечно же использования информации в интересах, людей которые пользуются данными технологиями.

Большое количество различных средств ИКТ дает возможность классифицировать их таким признакам как: возможность использовать их во время процесса обучения (системы контроля знаний, электронные учебники, обучающие системы,); , организации самого образовательного процесса, по виду информации (обучающие системы, электронные учебники, системы контроля знаний словари, справочники, информационные системы, обучающие компьютерные программы,); по типу информации: (числовые данные, различные учебники, энциклопедии, учебные пособия, периодические издания, задачки, тесты, словари, справочники, , программные и учебно-методические материалы) и так далее; по формам применения ИКТ в образовательном процессе: на уроке урочные; вне урочного процесса; по форме взаимодействия с изучающими тот или иной предмет: offline; online (17).

Помимо построения и участия в межличностной коммуникации, социальные сети также активно используются в целях распространения информации о самых разных сферах современного общества, вплоть до научных дисциплин, языке, культуре, политике и так далее. В условиях ежедневного огромного потока различной информации, пользователи интернет-технологий научились использовать эту информацию в образовательных целях. На данный момент одним из самых распространенных и доступных способов изучить какой-либо язык – это найти соответствующий подкаст и начать обучение.

Подкасты так же относятся к ИКТ технологиям. Слово «подкаст» происходит от английских слов iPod и Broadcasting. iPod это название серии портативных медиапроигрывателей компании Apple, а Broadcasting означает широкое или повсеместное вещание.

Созданию подкастов способствовали RSS-технологии и аудиоформат MP3.

На данный момент подкасты находятся на пике популярности. Особенно популярны они в Америке и Европе, которые превышают все другие континенты по числу созданных подкаст-каналов и подкаст-материалов. В Азербайджане данный вид распространения аудио и видеофайлов известен в основном среди молодого населения, которое находится в постоянном поиске новых средств и методов саморазвития и самообразования.

Итак, подкаст – это современная Интернет технология, на основе которой можно находить, прослушивать, просматривать размещенные подкасты, а так же записывать и размещать на сервере свой личный подкаст (2).

От слова подкаст свое название так же получил процесс создания и распространения

подкастов – подкастинг. Согласно Т.Л.Герасименко, Т.М.Гулай (1): Подкастинг – это процесс создания и распространения звуковых или видеопередач (т.е. подкастов) во всемирной сети.

Можно выделить несколько аспектов использования подкастов в образовательном процессе:

- Мотивационный аспект. Использование подкастов на уроках иностранного языка способствуют возникновению и увеличению интереса к самому языку и стране изучаемого языка. Подкасты предлагают широкий выбор тем и различных заданий и упражнений, благодаря чему можно найти темы интересующие конкретную группу учеников.
- Содержательный аспект. Подкасты можно использовать для создания интерактивных домашних заданий или использовать как тренажер для закрепления пройденного материала, самостоятельно самим учеником вне стен классной комнаты.
- Учебно-методический аспект. Подкасты можно использовать как учебно-методическое сопровождение основного учебного материала. Использовать подкасты можно на любой стадии урока. Для повторения предыдущего урока, как введение к основной теме, в качестве закрепления пройденного материала, для проверки усвоения пройденной темы и так далее.
- Организационный аспект. Подкасты могут быть использованы в различных целях и формах организации обучения как например при одиночной, партнерской, групповых или пленарных видах занятий.

Следует отметить, что большинство подкастов абсолютно бесплатны и доступ к ним может получить каждый желающий. Однако некоторые подкасты как общие, так и специально обучающие требуют оплаты, подписки или регистрации. Но стоит заметить, что бесплатных подкастов на данный момент больше чем платных, а их качество ничем не уступает подкастам, требующих оплаты.

Как было уже не раз упомянуто, социальный сервис подкастов можно использовать в обучении иностранному языку для развития навыков говорения и аудирования. На данном этапе развития методики обучения иностранным языкам можно найти целый цикл работ, посвященных различным алгоритмам и технологиям использования социальных сервисов Веб 2.0 и интернет-ресурсов в целях развития иностранной разговорной компетенции изучающих иностранный язык во всем множестве ее элементов (3;4;5;6;7;9;10;11;12;13;14). Необходимо отметить, что из многих ученых только Павел Викторович Сысоев и Максим Николаевич Евстигнеев в своих исследованиях предлагали технологии развития речевых умений посредством социального сервиса подкастов (5). По этой причине видится целесообразным провести анализ работ, посвященных использованию различных сервисов Веб 2.0 в обучении иностранному языку и далее отметить алгоритм развития умений говорения и аудирования посредством учебных подкастов и видеокстов.

Для начал следует отметить, что в данной работе под алгоритмом понимается набор инструкций, которые описывают порядок действий исполнителя для достижения определённого результата решения задачи за отведенное время. Большой вклад в развитие методики обучения иностранным языкам на основе интернет-технологий внесла Е.С. Полат (5). В своих публикациях она предлагала нижеуказанные этапы организации проектной деятельности учащихся в школе:

- сперва нужно определить количество участников, выбрать актуальную и интересную для студентов тему, определить тип проекта;
- преподавателю необходимо заранее определить те проблемы с которыми могут столкнуться студенты в процессе реализации проекта и которые необходимо будет исследовать в рамках данного проекта;
- следует так же определить задачи и распределить их среди обучающихся, провести дискуссию различных методов исследования, и организовать поиск необходимых сведений;
- организовать творческую деятельность изучающих иностранный язык по некоторому ряду задач;

- провести актуальные обсуждения полученных результатов;
- организовать процесс оппонирования (5).

Изучив труды разных ученых (4;11;12;14) и приняв их во внимание, стали очевидными как достоинства, так и некоторые проблемы в предложенных ими алгоритмах использования интернет-ресурсов и сервисов Веб 2.0 в обучении иностранным языкам. Основные компоненты, которые должны обязательно должны найти отражение в разработке нижеизложенного алгоритма развития навыков говорения и аудирования обучающихся посредством учебных подкастов и видеокастов.

1. Наличие вводного этапа – так называемого этапа погружения в обучение посредством учебных подкастов и видеокастов. Целью данного этапа является ознакомление обучающихся с особенностями использования интернет-технологий, в частности подкастов и видеокастов, в процессе обучения иностранному языку и общения посредством данных технологий. Помимо этого, во многих алгоритмах есть этап создания собственных работ обучающихся по модели, предлагаемой учителем. Вводный этап является одним из основных этапов, т. к. у изучающих иностранный язык должно сформироваться четкое понимание цели и задач обучения иностранному языку посредством учебных подкастов и видеокастов.

2. Ознакомление со шкалами оценки на вводном этапе обучения. Данный этап позволяет обучающимся четко осознавать, как будет оцениваться их деятельность во время, а так же после обучения.

3. Возможность обсуждения и корректировки текста подкаста или видеокаста до записи и его размещения на сервисе подкастов. Часто обучающиеся испытывают трудности в подготовке монологических высказываний на иностранном языке. Такие трудности могут привести к снижению мотивации и желанию изучать иностранный язык посредством интернет-технологий. В этой связи следует включить в алгоритм обучения шаг, в рамках которого была бы организована работа обучающихся над текстами подкастов и видеокастов.

4. Наличие заданий обеспечивающих «общение» между автором подкаста и аудиторией. После размещения подкаста на своей персональной страничке каждый из участников проекта приглашает своих одноклассников просмотреть его подкаст и прокомментировать содержание подкаста на внутреннем блоге страницы. В зависимости от установки комментарики могут касаться содержания подкаста или структуры монологического высказывания, лексической, грамматической, фонологической корректности и т. д.

5. Постоянная проверка деятельности обучающихся со стороны преподавателя. Роль преподавателя во время групповой работы обучающихся в аудитории и обсуждения подкастов одноклассников должна заключаться в осуществлении контроля за учебной деятельностью обучающихся.

Подводя итоги, можно отметить, что изучение немецкого языка при помощи аудио и видеоподкастов для развития навыков говорения и аудирования может быть весьма интересным и эффективным способом в дополнение к традиционным методам преподавания немецкого языка.

Актуальность подкастов и их соответствие языковому уровню, возрасту и интересам студентов, а так же доступность является дополнительно стимулирующим и мотивирующим аспектом для изучающих немецкий язык.

При соблюдении определенных методических условий таких как:

- сформированность как у преподавателя, так и у учащихся к началу обучения посредством учебных подкастов и видеокастов ИКТ-компетентности;
- использование в качестве тематического содержания социально-значимых тем и темы, которые являются актуальными и представляют интерес для дискуссии у изучающих иностранный язык;
- организация процесса преподавания иностранному языку на разговорных заданиях, имеющих цель развить такие общественно значимые навыки как:

- а) анализ, дискуссию, осмысление и интерпретацию входных сведений;
 - б) выражение частного опыта и интересов изучающих иностранный язык;
 - в) организацию общественной интеракции между изучающими иностранный язык.
- следование определенному последовательному алгоритму преподавания таких как:
1. Наличие вводного этапа
 2. Ознакомление со шкалами оценки на вводном этапе обучения.
 3. Возможность обсуждения и корректировки текста подкаста или видеокаста до записи и его размещения на сервисе подкастов.
 4. Наличие заданий обеспечивающих «общение» между автором подкаста и аудиторией.
 5. Постоянная проверка деятельности обучающихся со стороны преподавателя
- обучение языку будет весьма эффективным способом для совершенствования произношения, навыков общения и понимания устной речи на немецком языке.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Герасименко Т.Л., ГулаяТ. М. "Опыт использования подкастов и видеокастов при интегрированном обучении профессионально ориентированному деловому английскому языку" Открытое образование, no. 1, 2013, стр. 73-76.
2. Капранчикова К.В. "Мобильные технологии в обучении иностранному языку студентов лингвистических направлений подготовки" Язык и культура, no. 1 (25), 2014, стр. 84-94.
3. Павельева Т.Ю. Методика развития умений письменной речи студентов средствами учебного интернет-блога (английский язык, языковой вуз): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Тамбов, 2010.
4. Петрищева Н.С. Алгоритм формирования социокультурной компетенции студентов специальности «Юриспруденция» посредством учебных Интернет-проектов // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2010. Вып. 10 (90). С. 3440.
5. Полат Е. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. 2001. № 2.
6. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Использование новых учебных Интернет-технологий в обучении иностранному языку (на материале культуроведения США) // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2008. Вып. 2 (58). С. 363-371.
7. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных Интернет-технологий. М.: Глосса-пресс ; Ростов н/Д : Феникс, 2010.
8. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Разработка авторских учебных Интернет-ресурсов по иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2009. № 2. С. 8-16.
9. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Современные учебные Интернет-ресурсы в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2008. № 6. С. 1-10.
10. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Технологии Веб 2.0 в создании виртуальной образовательной среды для изучения иностранного языка // Иностранные языки в школе. 2009. № 3. С. 26-31.
11. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Технологии Веб 2.0: Социальный сервис блогов в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2009. № 4. С. 12–18.
12. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Технологии Веб 2.0: Социальный сервис вики в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2009. № 5. С. 2-8.

13. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Технологии Веб 2.0: Социальный сервис подкастов в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2009. № 6. С. 8-11.
14. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Учебные Интернет-ресурсы в системе языковой подготовки учащихся // Иностранные языки в школе. 2008. № 8. С. 11-15.
15. Adamczak-Krysztofowicz, Sylwia; Stork, Antje: »Podcastgestützte integrative Hörverstehensentwicklung in universitären Sommerdeutschkursen«. In: Chlosta, Christoph; Jung, Matthias (Hrsg.): DaF integriert: Literatur – Medien – Ausbildung. Tagungsband der 36. Jahrestagung des Fachverbandes Deutsch als Fremdsprache 2008. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2010, 153–170.
16. Calero, Ramirez, Catalina del Carmen. 2011. Neue Medien im DaF-Unterricht : Theorie und Praxis zum Hörverstehtraining mit Podcasts. Info DaF 1, 36-69.
17. www.support.google.com (42)

XÜLASƏ

Gülçin Səfərova

DANIŞIQ VƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARINI İNKİŞAF ETDİRMƏK ÜÇÜN MOBİL PODKASTLAR VƏ VİDEOKASTLAR

Məqalə mobil podkastların və videokastların danışma və dinləmə proseslərinə təsirinə həsr edilmişdir. Xarici dillərin tədrisi və təhsilin kommunikativ yönümü sahəsində telekommunikasiya texnologiyalarının intensiv tətbiqi kontekstində alman dilinin tədrisinin əsas vəzifəsi tələbələrdə ünsiyyət və dinləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir, yəni alman dilini öyrənənlərin mədəniyyətlərarası və şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti həyata keçirmək və iştirak etmək istəyi, eləcə də onların alman nitqini başa düşmək bacarığı.

Hazırda tələbələrin nitq və dinləmə bacarıqlarının inkişafına nail olmaq üçün mikrobloqlar, audio və video fayllardan, xüsusən də podkastlardan, mobil cihazlardan istifadə kimi tədrisin getdikcə daha çox yeni informasiya formalarından istifadə olunur. Xarici dil dərslərində mobil texnologiyalardan, xüsusən də podkastlardan istifadəyə həsr olunmuş xeyli işlərin olmasına baxmayaraq, bu sahədə kifayət qədər öyrənilməmiş və həllini tapmamış bir sıra problemlər mövcuddur. Nəticədə, alman dilini öyrənənlərin ünsiyyət və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün podkastlardan istifadə probleminin kifayət qədər həll olunmadığını və alman dili dərslərində podkastların praktiki istifadəsinin əlavə tədqiqat və təhlilini tələb etdiyini söyləmək üçün bütün əsaslar var.

Açar sözlər: mobil podkastlar, alman dili, kommunikativ səriştə.

SUMMARY

Gulchin Safarova

MOBILE PODCASTS AND VIDEOCASTS FOR DEVELOPING SPEAKING AND LISTENING SKILLS

This article deals with the impact of mobile podcasts and videocasts on the processes of speaking and listening. In the context of the intensive introduction of telecommunication technologies in the field of teaching foreign languages and the communicative orientation of education, the main task of teaching German is the development of communication skills and listening skills, the ability and willingness of German learners to carry out and participate in intercultural and interpersonal communication, as well as their ability to understand German. At the moment, in order to achieve

the development of students' speaking and listening skills, more and more new informational forms of teaching are used, such as microblogging, the use of audio and video files, and in particular, mobile and video podcasts. Despite the significant number of works devoted to the use of mobile technologies and, in particular, podcasts in foreign language lessons, there are a number of problems that have not been sufficiently studied and resolved. As a result, there is every reason to believe that the problem of using podcasts to develop communication and listening skills of the German language learners using mobile and videocasts is not sufficiently resolved and requires additional research and analysis of the practical use of podcasts in German lessons.

Key words: *mobile podcasts, german language, communicative competence.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli*

Məqalə daxil olmuşdur: *12 may 2023-cü il*

Çapa qəbul edilmişdir: *22 may 2023-cü il*

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SİTARƏ ƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT. 82.(091).

AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA NATƏVAN OBRAZININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə M.Rahim və H.Arifin "Natəvan" poemalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri hər bir bədii obrazın fərqli cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi baxımından araşdırılmışdır.

M.Rahim və H.Arifin "Natəvan" poemalarında Xurşidbanu Natəvan obrazı incə lirik qəzəlləri ilə seçilən şair, xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə xalqın rifah halını yaxşılaşdırmağa çalışan Xan qızı, dövrünün ağırlığını çəkən, oğul itkisi ilə üzlaşdikdən sonra mərsiyələr yazan, böyük kədərini dilə gətirən, zamanəyə acı şikayətlər yağdıran, şairləri ətrafına toplayıb "Məclisi-üns"ə rəhbərlik edərək öz məktəbini yaradan, xalqın savadlanması uğrunda çalışan qabaqcıl ziyalı qismində təsvir olunmuşdur.

Açar sözlər: tarixi poema, Natəvan obrazı, M.Rahim, H.Arif, "Məclisi-üns", ziyalı, xeyriyyəçi.

İncə ruhlu lirikası və xeyirxah əməlləri ilə Azərbaycan mədəniyyətində və ictimai həyatında silinməz izlər qoyan, parlaq istedadı və qabaqcıl ideallara malik şəxsiyyət olan Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) haqlı olaraq xalq məhəbbətini qazanmış, görkəmli şairlərimizin ona ehtiramla yaratdıqları tarixi poemalarda vəsf edilmişdir. M.Rahim və H.Arifin "Natəvan" poemalarında ədəbi obrazın xüsusiyyətləri, şairənin həyat və yaradıcılıq dövrü, ictimai amalı araşdırılır, əsərlərin tarixilik və müasirlik, dövrün bədii-fəlsəfi məziyyətləri onlara ədəbi tənqidin münasibəti baxımından dəyərləndirilir.

Öz yaradıcılığı ilə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirən Məmməd Rahim (1907-1977) hələ gənc yaşlarından epik poeziyaya meyl salmış, "həyatdan aldığı zəngin müşahidələri öz hiss və həyəcanları ilə vəhdətdə, iri formalarda təqdim etməyə başlamışdır" (14, s.4). Sənətkarlıq baxımından xeyli inkişaf edib təkmilləşən M.Rahim klassik ədəbiyyatımızın və xalq sənətkarlarımızın dahi nümayəndələrinə, o cümlədən Natəvana, poemalar həsr etmiş, onların bədii obrazını yaratmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, M.Rahim Qarabağın gözəl təbiəti və görkəmli şəxsləri haqqında əsər yaratmağı uzun illər ərzində düşünmüş, 1962-ci ildə "Natəvan" (15) poemasını yaradaraq XIX əsr Azərbaycanın lirik şairəsi Xurşidbanu Natəvana poetik məhəbbətini ifadə etmişdir. Poemanın məzmunundan aydın olur ki, M.Rahim Natəvanın yaradıcılığını, dövrünü, mühitini, müasirlərini, həyat sarsıntılarını tarixi faktlar əsasında dərinlən və hərtərəfli öyrənmiş, "İsa bulağı" (1935) və "Kəpənək" (1939) adlı irihəcmli lirik şeirlərində (16) Qarabağın görkəmli şəxsiyyətlərinin obrazını yaratmışdır.

Xan qızı Natəvanın şair və rəssam, ədəbiyyat xadimi və xeyriyyəçi, xalq rifahı uğrunda mübariz surətinin yaradılması yolunda M.Rahimin ən ciddi addımı isə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının bədii ədəbiyyat, incəsənət və ictimai-siyasi orqanı olan "Vətən uğrunda" jurnalının 1943-cü ilin 7-8-ci sayında dərc olunmuş "Natəvan" məqaləsi (17) hesab edilir. Şairənin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, "Məclisi-üns" ədəbi məclisinə rəhbərliyini, ədəbiyyatda qazandığı mövqeyini, xalqın firavanlığı yolunda zəhmətini, zamanənin və mühafizəkar qüvvələrin onu nüfuzdan salmağa

edilən cəhdlərini, övlad itkisinin acısını əks etdirən məqalənin əsas müddəaları sonradan poemanın məzmununa çevrilmiş, “M.Rahim zərif ruhlu şairənin (Natəvanın – S.Ə.) lirik şeirlərindəki giley-güzarı, şikayətlərin əsl səbəbini onun yaşadığı mühitin zülmündə axtarmış və ona ictimai mənə vermişdir” (14, s 9).

Müqəddimə, 16 hissə və sonluqdan ibarət olan irihəcmli lirik poemada müəllif Natəvanın həyatını, taleyini, zəmanəsini, müasirləri ilə yaradıcılıq ünsiyyətini təsdiq olunmuş tarixi-filoloji faktlar əsasında canlandırmış, şairənin yaradıcılığının və şəxsi həyatının bütün dramatik cəhətlərini poetik düşüncə süzgəcindən keçirmişdir. Lakin əsərdə şairənin həyatının bir faktının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Poemada knyaz Xasay bəyin Natəvandan ayrılması məqamı şairənin dilindən bağban Kamirana söylədiyi:

– Xasay bəy, zənnimcə, qapıldı hissə,
Təkidlə söylədi: köçək Tiflisə.
Bir də unut, dedi, şeir yazmağı,
Bu qələm, o bəyaz dəftər varağı
Səndən uzaq olsun; anasan ana.
Gedək ya Tiflisə, ya Dağıstana. (15, s.154)

fikirlə və şairənin bibisi Ağabəyim ağanın yad diyarda ömür çürütməsilə əsaslandırılması, fikrimizcə, M.Rahimin bədii təxəyyülünün yanaşması kimi qəbul olunmalıdır. Əsil həqiqət isə Dağıstana çağrılan Hacı Xasayın Şamil hərəkətinin tamamilə yatırılması üçün bir sıra əməliyyatlara başçılıq etməsi və dağlıları zorla Anadoluya köçürülməsinin təşkililə bağlıdır. Xasay bəy ailəsinə görə nə bu tapşırıqdan imtina edə, nə də onu yerinə yetirə bilməzdi. Beləliklə, Xasay bəy ailəsinin gələcək təhlükəsizliyi naminə Natəvandan rəsmən ayrılır, onun yenidən ailə qurmasına, xoşbəxt olmasına rəvac verir. Bu tarixi fakt öz bədii təsdiqini L.Bəyimin Natəvana həsr olunmuş “Atla gediş” pyesində (18, s.31-32) tapır.

Müqəddimədə gözəl Qarabağın təbiətinin doğurduğu hisslərdən çəkilən mənərə İsa bulağını, Cıdır düzünü göstərir, yaşlılıqlar arasından Xanın səsi, “Qarabağ şikəstəsi“ duyulur, müəllif oxucunu yazacağı dastandan, onun qəhrəmanından xəbərdar edir:

Xəbərin yoxsa o cənnət diyardan,
Sənə yol göstərən bu dastan olsun.
Onun qəhrəmanı iftixarımız –
Xan qızı, şairə Natəvan olsun. (15, s.150)

Əsər baharın ilk çağında Şuşanın bayram səhnəsilə açılır, xalq öz ömür-gününü onunçün şam kimi ərідən, insanların rifahı üçün çalışan Qarabağın sevimlisi, şairə xan qızının Şuşanın meydanına bulaq çəkdiydini bayram edir. M.Rahim əsər boyu Qarabağın təbiətini tərənnüm etmək kimi ədəbi priyomdan – bədii ricətdən istifadə edir, təbii gözəlliklə ədəbi qəhrəmanı arasında mənəvi assosiativlik yaradır, tarixin, şairə ömrünün əks olunmasında təbiət lövhələrinə üz tutur. Şuşanın, Qarabağın təbiət varlığının canlı tablosunu yaradan müəllif vətənin zəngin bədii təxəyyülünü əlvan rənglərlə ifadə etmişdir. Yalnız yurdumuzun əsrarəngiz təbiətinə bələd olan və bədii hissiyyətə arxalanan sənətkar təbiət-insan ahənginin belə mənərəsini yarada bilərdi. Təbiətə həssas münasibət və ona müraciət M.Rahimə ədəbi qəhrəmanının füsunkar təbiətin daha da canlandırılması üçün su, yol çəkirmək, körpü tikdirmək kimi məqsədini, fəaliyyətini açmaq məqsədini daşıyır. Təbiətin varlığına poetik baxış şairə imkan verir ki, təbiətlə həmahəng səslənən Natəvanın varlığını, poetik yaradıcılığını və xeyriyyəçilik fəaliyyətini poemanın mövzusuna çevirsin, şairənin hiss və həyəcanlarını, düşüncələrini olduğu kimi verə bilsin.

M.Rahim “Natəvan” poemasında ədəbi obrazın yaradıcılıq məqamlarının əsas cəhətlərinin – “Sarayında sənəti, mədəniyyəti, söz-sənət adamlarını himayə etməsinin, “Məclisi-üns” ədəbi məclisini yaratmaqla böyük bir ədəbi nəsil yetişdirməsinin, zamanın, quruluşun, çar Rusiyasının çökdürə bilmədiyi Natəvanın oğul dərdinin çökdürməsinin, həyatının bütün ağrı-acılarının” (19, s.5) dramatik poetikasını yaratmış, ədəbiyyatımızda onun əsl mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

Dövrünün ağıllı və savadlı xanımı, Azərbaycanın söz dünyasının işıqlı dan ulduzu olan Natəvan xanlıq dövrünün adət-ənənələrinin, dini mövhumatın qatı amansızlığından az əziyyət çəkməmişdir. M.Rahim poemada Hacı Səfərin, Axund Səfanın şairəyə qarşı çirkin niyyətlərini, ona iftira atdıqlarını, xalqın gözündən salmağa çalışdıqlarını, lakin məqsədlərinə çatmadıqlarını, Natəvanın bu sınaqlardan ləyaqətlə çıxdığını təsvir edir.

Poemada Natəvan böyük bir ədəbi məktəb yaradan görkəmli söz ustası kimi tərənnüm olunur. Ədəbiyyat tariximizdə ənənələri bu gün də davam edən “Məclisi-üns”ü yaratmaqla (1872) Natəvanın Şuşa və Qarabağ şairlərini ətrafına toplaması, Məxfi, Məriz, Sadiq, Katib, Müştəri, Yusif, Növrəz və digər şairlərlə Nizami, Füzuli, Nəvai, Hafiz, Xətai kimi ədəbiyyat klassiklərinin yaradıcılığını öyrənmələri və inkişaf etmələri ədəbi qəhrəmanın başlıca xidməti olaraq dəyərləndirilir.

Yatır şuşalılar dərin yuxuda
“Məclisi-üns”çülər ancaq oyaqdır.
Böyük Füzulinin əsərlərindən
Şairlər bu gecə oxuyacaqdır. (15, s.158)

Poemada “Məclisi-üns”ün şöhrətindən, onun Şirvandakı “Bəytüs-səfa” və Bakıdakı “Məclisi-şüəra” məclisləri ilə əməkdaşlığına diqqət yetirən M.Rahim Natəvanın o dövrün ədəbi yaradıcılığında əhəmiyyətini və rolunu açmağa çalışmış, əsərin 4-cü hissəsini bu mərəməyə yönəlmişdir.

Əsər mqəllifi ədəbi obrazının portretini yaradarkən Natəvanın özünə ustad olaraq Füzulini seçdiyini, tələbə-ustad münasibətini formalaşdıran başlıca xüsusiyyətlərini – sözlə dərin məna, incə hisslər, bəşəri duyğular yaratmaq bacarığını qabartmış, yeri gəldikcə onların əsərlərindən seçmələrə üz tutmaqla sələf-xələf qarşılaşması fonunda öz niyyətini gerçəkləşdirmişdir. M.Rahim əsər boyu Natəvandan, Məhsətidən, Axundovdan, S.Ə.Şirvanidən, Vidadidən, Vaqifdən başqa və onlardan da dahi olan Füzuli obrazını yaradır və onu bütün dövrlərin şairi adlandırır, Natəvanın dilindən dünyaya sual edir:

Dünyada varmıdır belə bir şair
Böyük Füzuliyə bərabər olsun?.. (15, s.162)

Natəvan obrazını yaradan müəllif onu Nizami dövrünün Məhsətilə yanaşı qoyur, bu iki qadın şairəni birləşdirən cəhətlərin həyat, ölüm, məhəbbət olduğunu vurğulayır, onların hər birinin öz dövründə məruz qaldıqları fəlakətin mahiyyətini açmağa çalışır.

M.Rahim ədəbi qəhrəmanını dağ çeşməsi kimi büllür, rəvan təbə malik şairə, əməlləri ilə xalqı firavanlığa doğru aparən xan qızı, eyni zamanda dövrün fəlakətlərindən, taleyin zalımlığından divanə olmaq dərəcəsinə çatan insan kimi yaradır və bütün hallarda tarixi gerçəkliyə sığınır. Pömanın 6-cı hissəsində qızı Xənbikənin vaxtsiz vəfatından dərin düşüncəyə qapanan, nakam bala dərdi, ağır zamanla təkbəşə qalan Natəvan Hacı Səfər ağanın şairəyə “nüfuzlu qəhmər olmaq” istəyini ona çatdırmağa gələn Axund Səfa ilə söhbətində Azərbaycan adlı məmləkətin xanlıqlara parçalanmasına, ellərin günahsız oda yanmasına, qan içində boğulan xalqın dərdinə çarə axtarır və əlacı onda görür ki,

Natəvan da bu gün öz sənətilə,
Xalqa olan dərin məhəbbətilə
İşıqlı günlərə yol açmalıdır. (15, s.169)

və məktəb açmağın yada salınmadığı, xalqın qeydinə qalınmadığı, vicdanlılara qiymət verilmədiyi, azad fikirlilərin dara çəkildiyi dövrün səciyyəsinə belə ifadə edir:

Dövrən simasızın, müxənnətidir,
Namusla yaşamaq xeyli çətindir.
Əqlədən heç yanda nişanə yoxdur.
Od sönüb, yanmağa pərvanə yoxdur. (15, s.173)

Əsər boyu Natəvanın bir şair, ana, vətəndaş, dövrünün görkəmli ziyalı kimi dərdlərini, onun vətən yanğısını dilə gətirən M.Rahim o mövqedən çıxış edir ki, “Natəvanın dövrü demək olar ki, Qarabağın kədər dövrüdür. Dərin dərrakəli bu həssas qadın haman dərd və kədəri duymuş, onu gözəl qəzəllərində əks etmişdir” (4, s.96).

Taleyinə düşən dərdlərinə qalib gəlməkdə Natəvanın ən yaxın ürək sirdaşı olaraq əsərdə dahi Füzuli çıxış edir – ağır zamanlarında, dar günündə şairə dərdini ustada deyir, ancaq onunla dərdləşir, ancaq ondan kömək diləyir:

Açdı divanını ehtiyat ilə
– Yenə də sən özün yol göstər, – dedi, –
Necə rəftar edim bu həyat ilə!
Yeriyir üstümə sitəmlər, – dedi. (15, s.174)

Natəvanın dərdlərini bayatıları ilə dilə gətirən müəllif şairənin “ağlar keçən” günlərinə, “sənən eşqinə, məhəbbətinə”, “çıraq kimi sızıldayan” ömrünə, “binadan gülmədiyinə”, “uğursuz illərə” düşdüyünə ağlayır, onu “xəzan vuran yarpağa”, “külə dönmüş ocağa” bənzədir, dərdlərə dözməyin əlacını Füzuli divanının dil açması ilə qeybdən gələn səs ona “Yönəlsə üstünə qasırğa, tufan / Dalğalar qoynunda qaya tək var ol”, – deyir.

Poemanın 9-cu hissəsində M.Rahim Natəvanın fransız yazıçısı Düma ilə görüşünü canlandırır və ədəbi qəhrəmanın elm, dünya haqqında təqdimatının qonaqda müsəlman qadınlarına olan düşüncələrini necə alt-üst etdiyinin palitrasını yaradır. Düma şairənin timsalında o dövrün elmi, dərrakəli qadını ilə görüşür və heyranlığını gizlədə bilmir. “Natəvanın həm ona sitəm edənlərlə (Hacı Səfər, Axund Səfa), həm də dost kimi münasibət göstərən Düma ilə görüşlərində bir qayda olaraq, milli ləyaqət mövqeyindən çıxış edir” (19, s.131). Natəvanın öz dilindən səslənən şeirdə hədsiz qəm-kədər, bədbinlik duyan Dümaya şairənin “– Günləri xoş keçən, dedim, – ağlamaz” (15, s.186) cavabı onun ağlının və zəkasının təsdiqidir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində lirik şair və rəssam kimi şöhrət tapan Natəvanın hələ sağlığında şeirləri el-el, oba-oba dolaşmış Qarabağla yanaşı, Şəkiddə, Şirvanda, Qubada və Bakıda məşhurlaşsa da, müəllifinə şöhrət gətirsə də, onun bədxahları da olmuş və şairəyə həcv yazaraq onu alçatmağa çalışmışlar. Poemanın 7, 8 və 10-cu hissələrində Hacı Səfər öz arzusuna çatmadığından Nətəvandan intiqam almaq fikrinə düşür. Şair Asi və bəzi Qarabağ şairləri birləşib şairəyə həcv yazır, onun pak adını və şöhrətini ləkələmək istəyən bu qaraguruh adamlar əməllərinin üstü açılmasın deyər xanlıq evində bəslənən bir göyərçin oğurlayıb ayağına məktub bağlayıb hədəflərinə çatdırırlar.

Xalq arasında hörmət və nüfuz sahibi olan Natəvana qarşı törədilən bu naqis hərəkət hamılıqla pislənir. M.Rahim Axund Səfanın minbərdən şairəyə böhtan yağdırmasının, məscid əhlini onu daşqalaq etməyə yönəltməsinin nəticəsiz qaldığını, əksinə, insanların hamılıqla Xan qızının xalq üçün gördüyü xeyirxah işləri sadalamalarını və Asinin bəd əməlini qamçıladıqlarını geniş təsvir edir. “M.Rahim qəzəblənir, ricətdə “Neçə belə rəzalətin şahidisən, ey Qarabağ!” – deyir. Müəllif bu həcvin şairəyə necə təsir edəcəyini duyur və ricətdə zamanı hədələyir: “Sənə ancaq bu iş üçün / Qoy ar olsun, ey zəmanə!” (20, s.73) S.Ə.Şirvaninin Natəvanı ciddi surətdə müdafiə edərək Asiyə cavabı isə şeirimizin gövhəri, fikri təmiz, gözüaçıq şairəni şər qüvvələrin puç niyyətindən qoruması kimi qiymətləndirilir.

Natəvanınsa ona atılan böhtanlara və qarayaxmalara cavabı ürəyinin al-qanı ilə, dağ əridən fəryadı ilə, fəğanı ilə yazılmış sözlərində taleyindən narazılıq ifadə edən “Mənmi günahkaram, dövrənmə yoxsa?” düşüncələrində əks olunur. Dövrünün məşəqqətlərini, taleyinə düşən dağdan ağır dərdlərini, qəlb çırpıntılarını şeirlə ifadə edən Natəvanın ömrü dözülməsi mümkün olmayan, lakin bu mərd qadının mərdliklə və əyilməzliklə tablaşdığı zülmərlə bitir. “Tale kəm, mürtəce adamlar çox, havadarlar isə didərgin düşməkdə, sürgünlərdə çürüməkdə, ölüb getməkdə ikən, Natəvanın son taqətini bir də oğlu Mir Abbasın vaxtsiz ölümü əlindən aldı” (17, s.100). Burda sanki Natəvan ömrünün sonluğu üçün yazılmış ustad Füzulinin məşhur “Dərd çox, həmdərd yox, düşməni qəvi, tale zəbun” misrası necədə yerinə düşür!, Natəvan dünyasının uçulub dağıldığını əks etdirir.

Şairə Natəvan küskündür yenə,
Cəfalar əlində qəlbi yaradır.
Fələk od qalayıb istəklərinə,
Dünya gözlərində matəmsəradır. (15, s.191)

Poemanın 11-ci hissəsindən gətirilmiş bu bənd xalq dərdini çəkməkdən dağ kimi qəlbi muma dönən, övlad itkisinə yas tutmaqdan gözləri tutulan şairənin son fəryadıdır. M.Rahim Natəvanla can üstə olan oğlu Mir Abbasın vida səhnəsinin dəhşətini – imdad diləyən oğulla fəryad qoparan ananın müsibətini daşları əridəcək ağı dolu ifadələrlə, dərddən daşa dönmüş ananın lal baxışı ilə çatdırır:

Nələr eşidirəm, ey zalım fələk,
Dünən qızım öldü bahar əyyamı,
Bu gün də verirsən mən qəmküsara
İçə ağı dolu zəhərli camı. (15, s.192)

Dərdli Natəvanın qəlbindən qopan son arzusu bütün sərvətini qoyub Mil düzünə də arx çəkirmək, onu Mir Abbasın adıyla bağlamaq istəyi olmuşdur:

Yumdu gözlərini dünən Mir Abbas,
Dağlardan ağırdır bala firqəti.
Arx onun ad ilə bağlansın barı,
Özü tərək etsə də bu təbiəti... (15, s.198)

Lakin bədxahların şairəyə mənəvi sarsıntılarla yanaşı, iqtisadi zərbələr də vurması səbəbindən bir neçə il ərzində sərf olunan zəhmət və çəkilən xərclərə baxmayaraq, onun bu istəyi baş tutmasa da, xoşməramlı əməl olaraq nəsilərin ehtiramını qazanmışdır.

M.Rahimin yana-yana və ürək ağrısıyla Xan qızının mənəli və ağır fəsillərini yazıb dastana çevirməsi də xalqımızın mənəvi dəyərlərinin ən zərif incisi sayılan şairəyə olan xalq məhəbbətinin ifadəsi kimi qəbul edilir. Poema nikbin ruhla bitir, bu nikbinliyin cövhərini Natəvanın xalqına sərf olunan mənəli ömrü təşkil edir. Onun xeyirxah, humanist ideyalarına, xalq məhəbbəti qazanmış yaradıcılığına sözlə abidə ucaldan M.Rahim sənətinə məftun olduğu şairənin dilindən, həm də bütün xalq adından, qürurla ölməzlik kəsb edən bu fikri təsdiqləyir:

Xeyr, tərək etmədim ana yurdumu,
Çevrilib laləyə, çəmənə gəldim;
Əcəl sevinməsin, ölməyimlə mən
Əbədi qayıdıb vətənə gəldim. (15, s.200)

Beləliklə, “M.Rahim Natəvanı zamanın övladı kimi qələmə alsanız da, onun şəxsi nümunəsində bu günün oxucusuna üz tutmuş, xalqa və vətənə təmənnəsiz xidmətin, vətəndaşlıq yanğısının bu parlaq mücəssməsini bizim günlərin ictimai idealları mövqeyindən sənətə gətirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur” (19, s.132).

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan poeziyasının mövzu aləmini və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öz təbii və canlı dili, kövrək ruhu və zərif duyğuları, incə deyimli ifadələri və sözlə, düzgün rəftar bacarığı ilə yeni üfüqlərə qaldıran Hüseyn Arif 1971-ci ildə yazdığı “Natəvan” (21) poemasını oğlu Arifin kədərli taleyinə və əziz xatirəsinə həsr etmişdir. Şair çoxcəhətli yaradıcılığında xalqımızın görkəmli simalarına, söz ustalarına, tariximizin ayrı-ayrı məqamlarına və müasir dünyamızın yadda qalan hadisələrinə 40-a yaxın poema həsr etmiş, bu janrın imkanlarından bacarıqla istifadə etməklə söz xəzinəmizə dəyərli töhfələr vermişdir.

Həyatında baş vermiş oğul müsibəti, Arif dərdi şairə silsilə şeirlər yazdırmış, o öz dərdini bir daha “Natəvan” poemasında dilə gətirmişdir. Beləcə, taleyində Natəvan ömrünə düşmüş övlad itirməyin acısını yaşamış H.Arif təkcə özünün qalan ömrünün üzüntüsünü deyil, həm də övlad dərdinin bir nikbin ruhlu şairin yaradıcılığının qəm, kədər üzərində necə kökləndiyinin əyanliliyini yaratmışdır. Şair poemanın təsirli, yadda qalan alınması üçün Azərbaycan dilinin zəngin ədəbi-bədii, lirik-poetik vasitələrini məharətlə işlədərək sələfinin qüssə-kədərini öz dərdləri səviyyəsinə qaldıra bilmişdir.

H.Arif “poemada Natəvanın həyatını bütün genişliyi ilə canlandırmağı qarşısında məqsəd qoymamış, bu xeyirxah və mənəli ömrün bəzi əlamətdar cəhətlərini qələmə alaraq, məzmunca dolğun, şeiriyyətcə gözəl, poetik lövhələrlə bir əsər yarada bilmişdir” (22, s.15).

Bütünlüklə lirik-emosional tərzdə yazılmış lirik poema şairin Natəvana müraciətilə başlanır, onun hər mısrası şair-atanın dost göynədən, yar ağladan, dil titrədən qüssəsini yaradır, oxucuya bu

dərdin ağırlığını yaşadır. Hüseyin Arif dərdinə dözümlü Natəvanda arayıb, onu özünə həyan olmağa səsləyir:

Çox sınıdım öz-özümü,
Başqadır şair dözümlü.
Sənə çevirib üzümü,
Gətirmişəm güman bacım,
Ay mənim Natəvan bacım! (21, s.311)

Qüssə-kədər üzərində köklənən, əsasən, hecanın 8-lik və 11-lik ölçüsüylə yazılan əsər müəllifdə Natəvanın dözümlünə bir heyrət oyadır, onun şairə kimi varlığını ölçüb-biçmədə başlıca meyara çevirir, dəyər-qiymətini yəqinləşdirir:

Şair məhəbbəti, şair ilhamı
Gözəllik eşqiylə çağlayan çaydı.
Vaqifsiz qalardı Azərbaycanım
Onun Natəvanı yaranmasaydı. (21, s.312)

Natəvanın “Xanqızı bulağı”ndan, əsrlərlə su görməyən, gül bitməyən, bar verməyən boz torpağa nicat verməsindən, ağırlara, acılara dözə-dözə qanasızlara qanad verməsindən, yatan elə həyatından həyat verməsindən, ecazkar şeirlərindən söz açan H.Arif qarabağlı bacısını qürur və minnətdarlıqla anır, onun dünyaya yayılan şöhrəti ilə öyünür:

Təkcə Qarabağımı yurdun, məskənin?
Ölkələr fəxr edir doğma adınla.
Şirin qəzəllərin dillər əzbəri,
Könüllər isinib könül odunla. (21, s.315)

H.Arif Natəvan obrazını yaradarkən ədəbiyyatda bütün dövrlər üçün aktual sayılan insan həyatının mənasını, qurub-yaratmaqla tarixdə iz qoymasını əsas götürür. Elinə-obasına olan etimadı ilə bütün dövrlərin etimadını qazanan, ən yüksək insanlıq zirvəsinə ucalan, dərya kamalı ilə Günəşə çatan, baxışları ilə zülmətin bağrını sökən Natəvanın bədii obrazı qərinələr arxasından boylanır, şairin düşüncəsində özünə yer alır.

Bədii obrazın əməllərini, yaşadıklarını bir insan ömrünə sığmayan tale qisməti kimi dəyərləndirən poema müəllifi onların “sığışmaz varığa, sığışmaz dilə” qənaətinə gəlir, Natəvan irsinin lazımınca öyrənilməməsinə görə, “yazanlar çoxunu yazmayıb hələ”, –deyərkən elm və incəsənət adamlarını qınağa çəkir, sözü, söhbəti ilə Natəvana dastan qoşur:

İnsandan söz açmaq istəməm yenə,
Səni düşündükcə bir insan kimi. (21, s.318)

Və H.Arif düşüncəsində Natəvanı arxasız arxa çıxan, köməksizə kömək edən, ümidini itirənə ümid olan, ürəyində dünyanın möhnət dağımı çəkən görkəmli söz ustadı, xalqın dərdinə yanan el anası kimi – Natəvan kimi təqdim edir. Dərddə H.Arif öz kədərindən Natəvan qüssəsinə körpü salaraq “çəkilməyən qəm yükünü çəkənlər bilər” məntiqi ilə bu ilin dərdini günə yükləyən ədalətinə etirazını ucaldır, sönməz yanğı ilə Azərbaycanın söz mülkündən sözü gedən, günəşli gündüzü sönməz şairənin halına acıyır, ona Zakirdən başlanan ehtiramı və məhəbbəti dilə gətirir, qəhrəmanın yeni-yeni xarakterini açır:

Amansız hökmünü duydun zamanın,
Nakam balaları gətirdin yada.
Ağladın halına min-min ananın
Doğma Mirabbasa ağlayanda da. (21, s.321)

Poemanın son bəndləri “ana qucağında Xurşud, dövrün pəncəsində Natəvan olan” şairənin xatirəsinə oda kimi səslənir, H.Arif sözün məna və təsir gücünü daha da artıraraq

Vaxt olur, insanı vaxtından əvvəl
Təbiət öldürmür, əzab öldürür.

Bədənin torpaqda daldalansa da,

Döyünən ürəyin sözündə qaldı (21, s.323)

Vətəndə torpağa qarışan insan
Torpağa qoşulub yaşar vətəndə. (1, s.324)

kimi aforizmlər yaradır, Natəvana xalq məhəbbətini ifadə edərək onu “Ana Məhsətinin tək yadigarı, bir məmləkətin başının tacı” adlandırır.

Lirik poemanın son misraları Natəvanın Bakıdakı heykəli önündə müəllifin düşüncələrini əks etdirir. Bu sətirlər baharın gəlişilə, dünyanın yeniləşməsi ilə şairin də əhvalında baş verən pozitiv dəyişiklikləri, qəm-kədərini yaşamaq, sevincli həyat eşqi ilə əvəzləndiyini ehtiva edir. H.Arif həyatda xeyirlə şərin əbədi mübarizəsini diqqətə çəkərək, yeni dünyamızda yenidən doğulan Natəvana göz aydınlığı verir, şairəni

Üfüqdə gülən səhərə
Daha işıqlı günlərə
Bizimlə bir addımlayan
Xan qızı Natəvan bacım. (21, s.325)

sözləri ilə salamlayır, görkəmli şairəyə həsr etdiyi hekayətini poemanın ilk misralarında rədifə çevirdiyi müraciətlə, yalnız xoş notlarla bitirir.

İncə lirikası, xeyirxah, humanist əməlləri ilə adını vətən tarixinin səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk etmiş Xurşidbanu Natəvan obrazını ədəbi qəhrəmana çevirmiş M.Rahimin və H.Arifin “Natəvan” poemalarında oxucu qarşısında istedadlı şairəni, incə ruhlu qadın-ananı, əzabkeş insanı görür, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini formalaşdırmış ən layiqli nümayəndələrindən biri ilə canlı ünsiyyət bağlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva İfrat. Ön söz / Rahim Məmməd. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2006, 272 s.
2. Rahim Məmməd. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Avrasiya press, 2006, 368 s.
3. M.Rahim. Seçilmiş əsərləri. II cildə. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2006, 272 s.
4. M.Rahim. Natəvan / Vətən uğrunda, 1943, № 7-8, s. 93-101
5. Бегим Л. Ход конём // «Литературный Азербайджан», 2019, № 4, с. 17-33
6. Əliyeva-Kəngərli Gülşən. Qəhrəman türk xatunları // “Kredo” qəz. № 10 (935) 07 mart 2019
7. Əliyeva İfrat. Məmməd Rahim. Bakı: Yazıçı, 1987, 200 s.
8. Mərdanova S.M. Məmməd Rahimin poemalarında lirik ricətlər // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, № 3, s. 71-75
9. Əliyeva İfrat. Məmməd Rahim. Bakı: Yazıçı, 1987, 200 s.
10. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 224 s.
11. Pənahova G.P. Hüseyn Arifin yaradıcılığı. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2007, 24 s.

SUMMARY

Sitara Alizada

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF NATEVAN IMAGE IN AZERBAIJAN HISTORICAL POEMS

In the article, the artistic features of M. Rahim and H. Arif's "Natevan" poems are examined in terms of summarizing the different aspects of each artistic image.

The character of Khurshidbanu Natavan in the poems "Natevan" by M. Rahim and H. Arif is distinguished by her delicate lyrical ghazals, the Khan's daughter who tries to improve the welfare

of her people through her charity activities, who bears the weight of her time, writes lamentations after facing the loss of her son, expresses her great sadness, and is bitter about the times. He was described as a leading intellectual who raised complaints, gathered poets around him, led the "Majlisi-uns" and created his own school, worked for the education of the people.

Key words: historical poem, the image of Natevan, M.Rahim, H.Arif, "Majlisi-uns", intelligent, charitable.

РЕЗЮМЕ

Ситара Ализаде

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗА НАТЕВАНА В ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматриваются художественные особенности поэм М. Рахима и Х. Арифа «Натеван» с точки зрения обобщения различных аспектов каждого художественного образа.

В поэмах М. Рахима и Х. Арифа «Натеван» характер Хуришдбану Натеван отличается тонкими лирическими газелями, девушкой-ханом, которая пытается улучшить благосостояние своего народа через свою благотворительную деятельность, которая несет тяжесть своего времени. , пишет сокрушаясь о потере сына, выражает свою глубокую печаль и горько отзывается о времени.Его описывали как ведущего интеллигента, который поднимал жалобы, собирал вокруг себя поэтов, руководил «Маджлиси-унами» и создавал свои собственные школы, работал на просвещение народа.

Ключевые слова: историческая поэма, образ Натеван, М. Рахим, Х. Ариф, "Маджлиси-унс", интеллигент, благотворительный.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

SƏKİNƏ PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
pasayevasakina8@gmail.com

UOT. 821.111

XV ƏSR İNGİLİS NƏSRİNİN BƏDİİ İSTİQAMƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Məqalədə XV əsr ingilis nəsrinin yaranma və inkişaf tarixinə nəzər salınmışdır və mövzunun aktuallığını şərtləndirən məqamlar göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, XV əsrdə ingilis poeziyasından fərqli olaraq nəsr sahəsində əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nəzərəçarpancaq dərəcədə inkişaf müşahidə olunmuşdur. Nəsr sahəsinin ingilis ədəbiyyatında bir növ dönüş nöqtəsini yaşaması bir sıra nasirlərin yazmış olduqları əsərlərin nəticəsidir. Belə ki, Fişer və Krammerin teoloji, yəni ilahiyyat istiqamətindəki əsərlərini populyarlaşdırması, Kapqreyvin tarixi nəsr təqdim etməsi, Forteskyunun fəlsəfi nəsrini yaratması, Elyotun maarifçilik nəsrini populyarlaşdırması və eləcə də tibbi nəsrə yol açmış olması, Vilyam Tindeylin müqəddəs kitab "İncil" in tərcüməsi bunu deməyə əsas verir. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, həmin dövrün nasirləri cəzalandırılmaqlarına baxmayaraq, öz müstəqil ideyalarını, dəsti-xəttini nümayiş etdirmək üçün məhz nəsrə müraciət etmişlər. Xüsusilə XV əsrdə romantikadan kənar olan nəsrin tarixi, fəlsəfi, teoloji və tibbi istiqamətləri meydana gəldi. Eyni zamanda bu dövr dram əsərlərinin inkişafı ilə də yadda qalmışdır. Bütün bunlarla bərabər, XV əsrdə latın, fransız, holland və s. dillərdən də müxtəlif qollara məxsus olan nəsr nümunələri tərcümə olunaraq çap edilirdi ki, bu da öz növbəsində o dövrün ingilis nəsrinə öz töhfəsini vermişdir.

Açar sözləri: nəsr, maarifçilik, teoloji, fəlsəfi, tarixi nəsr, bədii istiqamət.

XV əsrin nəsrinə nəzər saldıqda biz çox inkişaf etmiş və sıxlaşdırılmış nəsr müxtəlifliyi görürük. Dövrün uzunluğunu nəzərə alsaq, yaradıcılıq məhsullarının azlığını izah etmək çətindir. Bu dövrə aid hər hansı bir bitkinliyə malik ingilis şairi yoxdur, nəsr keyfiyyət və kəmiyyət baxımından azlıq təşkil edir və Şotland şairlərinin fəaliyyəti olmasaydı, dövr həqiqətəndə bədii cəhətdən çox kasad olardı. Şotlandiya poeziyası isə o qədər də nəzərə çarpmırdı. Şotlandiyanın yoxsulluğu və parçalanması, onun ingilis təfəkkürünün intellektual stimulundan qopması və təhsil imkanlarının çatışmazlığı, hamısı birləşərək onun ədəbi inkişafını ləngitmişdir. Dövrün əhəmiyyəti bədii materiallarının azlığı səbəbindən açıq-aşkar inkar edilsə də, əslində bu, yavaş-yavaş oyanan, yeni hərəkətə sürət və davamlı güc verən ədəbi impulsa doğru irəliləyiş idi. Daha sonralar Orta İngilis nəsr əsərlərində Erkən Orta İngilis dövrü ilə əlaqələndirən bir ənənənin davamlılığı hökm sürürdü. Məsələn, Ancrene Wisse, dəyişən zövqlərə və şəraitə uyğun olaraq kopyalanmağa və uyğunlaşdırılmağa davam edirdi. Ancaq bu məqamda Çoser, Lenqland və Ser Qavayne kimi müəlliflərin əsərləri kimi qəfil və parlaq təxəyyül hadisələrini özündə etiva edən nəsr nümunələrinə rast gəlinmir. Əvəzində müxtəlif növ dini nəsr sahəsində davamlı artım və istənilən sayda dünyəvi nəsrin nümunələri meydana çıxmağa başladı.

Dini nəsrin əsas əhəmiyyət kəsb edən cəhəti Volter Hiltonun "Mükəmməllik ölçüsü" və "Anonim bilməzlik buludu" ilə təmsil olunan aydın, analitik, lakin buna baxmayaraq, təsiredici düşüncəli və ya mistik nəsrin inkişafı idi. Bu əsərlərin müəllifləri, şübhəsiz ki, əvvəlki, XIV əsrdəki sələfləri Riçard Rolunun daha sərt və qızğın əsərləri ilə tanış idilər və müəyyən dərəcədə onun əsərinin üslubunda və məzmununda gördükləri şeylərə hədsiz dərəcədə reaksiya verdilər. Mistik ənənənin XV əsrdə çox fərqli yollarla olsa da, iki qadın yazıçı, Norviçli Culian və Margeri Kempe tərəfindən davam etdirildiyi xüsusilə maraqlıdır. Çox vaxt ilk ingilis yazıçı qadını kimi qəbul edilən Culian 1373-cü ildə bir sıra mistik təcrübələr keçirdi və bu təcrübələr haqqında özünün "Sixteen

Revelations of Divine Love” (İlahi sevginin on altı vəhyi) adlı əsərini istənilən yaş standartlarına görə ingilis mədəniyyətinin ən qabaqcıl əsərlərindən biri kimi yazmışdı. Burjuva qadınının fəvqəladə avtobiografik qeydi olan “Margery Kempe Kitabı”nın (təxminən 1432-36) iki katibə diktəsi ilə yazılmasında fərqli dini təcrübələr baş tutdu. Onun mədəni məzmununun təbiəti və statusu mübahisəli olaraq qalır, lakin onun tez-tez cəlbədicə danışmaq tərzini və orta əsr səhnəsinin canlı həyata keçirilməsi daimi marağı doğurur.

Nəsrə təfəkkür hərəkatının digər mühüm qolu kontinental latın mətnlərinin tərcüməsini əhatə edirdi. Əsas nümunə və öz dövrünün bütün orta əsrlər ingilis kitablarından biri, Müqəddəs Bonaventuraya aid edilən Nikolas Lavın “Meditationes vitae Christi” kitabının tərcüməsi olan “İsa Məsihin Mübarək Həyatının Güzgüsü” (təxminən 1410) əsəridir. Sevginin işi kilsə tərəfindən Con Vikliff və onun çevrəsinin təlimlərini dəstəkləyən Lollardların bidət meyillərinə ortodoks bir tarazlıq kimi xüsusilə qiymətləndirildi. Lollard hərəkatı üslubi cəhətdən fərqli çoxlu nəsr əsərləri yaratdı, baxmayaraq ki, Lollardlar tezliklə yandırılaraq ölüm təhlükəsi ilə üzləşdiklərinə görə, demək olar ki, hamısı anonim olaraq qalır. İngiliscə bir sıra əsərlər Vikliffin özünə və Müqəddəs Kitabın Vikliffin şagirdi Con Purveyə ilk ingiliscə tərcüməsinə aid edilmişdir, lakin bu deyilənlər üçün qəti əsaslar yoxdur. Kobud erkən formada və daha təsirli sonrakı versiyada (guya Purveyin əsəri) mövcud olan Lollard İncil doktrinal şübhə altında olmasına baxmayaraq, geniş şəkildə oxunurdu. Daha sonra 1525-ci ildə tamamlanan “Əhdi-Cədid”in Villiam Tindal tərcüməsinə və Tindale vasitəsilə Kral Ceymsin Versiyasına (1611) təsir etdi.

Dünyəvi nəsr, dünyəvi kompozisiyalar və nəsrəki tərcümələr də XIV əsrin son rübündə ön plana çıxdı, baxmayaraq ki, onların üslubi mükəmməlliyi heç də hər zaman dini ənənəyə uyğun gəlmir. Çoserin “Melibeus nağılı” və onun iki astronomik tərcüməsi, “Astrolabe və Planetlərin Ekvatoriyası haqqında traktat” həm Ranulf Higdenin “Polikronikon”unu (təxminən 1385) latın dilindən Con Trevisalın böyük səyləri ilə başa gəlmiş tərcüməsindən bunu görmək mümkündür.

XV əsrdə ingilis nəsr müxtəlif növ ciddi əsərlər üçün nəcib bir vasitə kimi konsolidasiya edildi. Anonim Brut salnaməsi hər hansı digər orta əsr ingilis əsərlərindən daha çox əlyazmalarda qalmış və yeni milli kimlik hissənin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Con Kapqreyvin “İngiltərə xronikası” (təxminən 1462) və Ser Con Forteskyunun “İngiltərənin idarə olunması haqqında” (təxminən 1470) əsərləri eyni cərəyanın bir hissəsi idi. Ən yaxşı halda, bu cür əsərlərin üslubu, dövrün şəxsi məktublarının təsadüfən salamat qalanlarında olduğu kimi, gündəlik nitq dilinə yaxın, canlı və sadə ola bilərdi. Məktublar arasında ən məşhuru və ən çoxu Norfolkda Paston ailəsinin məktublarıdır, lakin əsas kolleksiyalar London Celys və Oksfordşairin Stonorlarından qalıb. Dövrün daha eksentrik nəsr yaradıcıları dini mübahisəçi Reginald Pikkok və Con Skelton idi, Diodorus Sikulusun tərcüməsi onun misralarının demotik coşğunluğu ilə kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edir.

Sonrakı Orta İngilis nəsr əsərlərinin ən böyük nailiyyəti Ser Tomas Malorinin 1485-ci ildə nəşrini çap etdirərkən Vilyam Kakston tərəfindən “Le Morte d’Arthur” adlı Artur əfsanələri silsiləsi oldu. Onun özünü bir “cəngavər məhbus” kimi kitabına bəxş etdiyi cəngavər nostalgiyası və faciəvi hisslərin xarakterik qarışığı Artur mövzularında yazı ənənəsinə yeni bir ilham verdi. Malorinin sənətkarlığının təbiəti asan tərifi yayınır və onun əldə etdiyi təsirlərin nə dərəcədə şüurlu ixtira məsələsi olduğu mübahisəlidir. “Le Morte Darthur”un çox hissəsi proliks fransız nəsr romanslarından tərcümə edilmişdir və Malori irəlilədikcə materialını instinktiv ustalıqla seçmiş və sıxlaşdırmışdır. Eyni zamanda, o, həm personajların, həm də mövzunun nəcibliyinə uyğun gələn və təbii ingilis nəsrinin kadenslərində povest və dialoq qurdu.

Dövrə nəzər saldıqda açıq-aydın görünür ki, romantikanın populyarlığı demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Dövrün artan zəkasına daha uyğun gələn dram sürətlə yeni bir əhəmiyyət kəsb edirdi. Peşəkar aktyor və dramaturq öz xidmətlərinə real tələbat sayəsində özü üzə çıxırdı.

Orta dövr ingilis dramı Orta əsrlər ingilis pyeslərinin əlyazmaları oxu materiyasından çox, bir zamanlar çox böyük dramatik ədəbiyyat olmuş efemer performans skriptləri olan çox az nümunə salamat qalmışdır. XV əsrdən əvvəl qalan az şeyə bəzi ikidilli fraqmentlər daxildir ki, bu da

tamaşaçıların tərkibinə görə eyni tamaşanın ingilis və ya ingilis-norman dillərində verilə biləcəyini göstərir. XIV əsrin sonlarından etibarən iki əsas dramatik janr nəzərə çarpır: sirr və ya Korpus Kristi, sikllər və əxlaq oyunları. Sirlə pyeslər əsasən bibliya rəvayətlərinə əsaslanan bəşəriyyətin yaradılması, süqutu və qurtuluşunun uzun tsiklik dramları idi. Onlar, adətən, Əhdi-Ətiq epizodlarının seçimini (Qabil və Habilin, İbrahim və İshaqın hekayələri kimi) daxil edirdilər, lakin, əsasən, İsa Məsihin həyatı və ehtirasları üzərində cəmlənirdilər. Onlar həmişə qiyamət günü ilə bitirdilər. Pyeslər ümumiyyətlə sənətkarlıq gildiyaları tərəfindən maliyyələşdirilir, icra edilirdi və şəhərlərin küçələrində, meydanlarında vaqonlarda səhnələşdirilirdi. York, Çester və Ueykfilddə və Şərqi İngiltərənin qeyri-müəyyən bir yerində səhnələşdirilən sikllərin mətnləri (N-Taun pyesləri) Koventri, Nyukasl və Norviçdən fraqmentlərlə birlikdə salamat qalmışdır. Onların ədəbi keyfiyyəti qeyri-bərabərdir, lakin York dövrü (ehtimal ki, ən qədimi) mətndəki alliterativ üslubdan təsirlənmiş bir dramaturq tərəfindən Məsihin Ehtirasının təsirli şəkildə reallaşdırılmış versiyasına malikdir. Veykfilddə sikllərdə anonim Ueykfilddə Ustadına aid bir neçə xüsusilə parlaq pyes var və onun "İkinci Çobanların Pyesi" orta əsrlər ingilis ədəbiyyatının şah əsərlərindən biridir. Əxlaq pyesləri beşikdən məzara, bəzən də ondan sonrakı bütün bəşəriyyəti təmsil edən, tək bir obrazın tərəqqisini əks etdirən alleqorik dramlar idi. Digər dramatik personajlara Tanrı və İblis də daxil ola bilər, lakin adətən qüsurlar və fəzilətlər, ölüm, tövbə, mərhəmət və s. kimi fərdiləşdirilmiş abstraksiyalardan ibarətdir. Əxlaqların müxtəlif kolleksiyası makro pyeslər (düzümlülük, hikmət, bəşəriyyət qalası) kimi tanınır, lakin ən təsirli əsər ölümün gəlişi mövzusunda Hollandiya pyesinin ingiliscə tərcüməsi olan "Everyman"dır.

XV əsr adı savadlılığın əsas inkişafı dövrü idi, bu proses 1476-cı ildə Villiam Kakston tərəfindən İngiltərədə çapın tətbiqi ilə güclü sürətdə sürətləndirildi. Kakston Henri Tudorun taxta çıxdığı eyni ildə, yəni 1485 Malorinin "Le Morte d'Arthur" əsərini nəşr etdi. VII Henriyə kimi və bu zamandan XVI əsrin ortalarına qədər olan dövr ingilis ədəbiyyatında orta əsrlərdən İntibah dövrünə keçid adlanır. Tipik bir fiqur tərcüməçi Aleksandr Barkley idi. Onun XV əsr italyan humanist mənbələrindən təxminən 1515-ci ildə götürülmüş Ekloqları dəbdə olan İntibah dövrü pastoral janrında erkən esse idi.

Tədqiqata cəlb olunan XV əsr ingilis ədəbiyyatı dövrü bəzi analitiklər tərəfindən kəsad hesab olunsa da, aparılmış araşdırmadan da görüldüyü kimi, bu dövrdə ədəbi proseslər müəyyən qədər inkişaf etməkdə idi. Həmin dövrdə ədəbiyyatda pəziyə sahəsində geriləmə müşahidə olunmasına baxmayaraq, nəsr sahəsi öz inkişafını müəyyən dərəcədə yaşamaqda idi.

Düzdür, bu dövrün nəsr əsərlərində latın dilli ədəbiyyatdan fərqli olaraq dəbdəbəli ifadələrdən çox da geniş istifadə olunmasa da, səlis dillə yazılmış, ahəngdar və axıcı nəsr nümunələri ingilis dilinin səlis şəkildə ədəbiyyata gətirilməsi ilə nəticələndi.

XV əsrə qədər ingilis nəsr çox zəif inkişaf etdiyindən, bu dövrdə meydana gələn fərqli istiqamətlərdə yazılmış əsərlərdəki dinamika onun inkişafından xəbər verirdi.

XV əsr adı savadlılığın əsas inkişafı dövrü idi, çünki bu dövrün ingilis dilli nəsr nümunələrinin Kakston tərəfindən çap edilməsi bu yolla dilin standartlaşdırmağına, yəni regional dialektləri homogenləşdirməklə, əsasən, London ləhcəsini qəbul etməklə dilin qrammatik quruluşunun sabitləşməsilə nəticələndi. Bu, ingilis dilinin lüğət ehtiyatının genişlənməsinə, fleksiya və sintaksisin nizamlanmasına, danışıq dili və yazılı sözlər arasında uçurumun genişlənməsinə şərait yaratdı. Kakstondan sonra Riçard Pinson nəsr ərlərini Londonda çap etməyə başladı və əsasən, London ləhcəsinə əsaslanaraq "Chancery Standard"a üstünlük verdi. Pinson Kakstondan daha bacarıqlı bir üslubiyyatçı idi və nəticədə ingilis dilini standartlaşdırmaya doğru daha da irəli apardı.

XV əsrdə çoxlu sayda dünyəvi nəsr nümunələri meydana çıxmağa başladı. Üslubi mükəmməlliyi heç də hər zaman dini ənənəyə uyğun gəlməsə də, dünyəvi nəsr, dünyəvi kompozisiyalar və nəsrdəki tərcümələr də XIV əsrin son rübündə ön plana çıxdı. Bu dövrdə dini mövzularla təmsil olunan aydın, analitik, lakin buna baxmayaraq, təsiredici və mistik nəsr inkişaf etməyə başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov Əmirxan. Dünya ədəbiyyatı. Bakı: "Bilik" nəşriyyatı, 2013, 536 s.
2. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. (Tərtibçi Z.Ağayev). Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 704 s.
3. Перевезенцева А.Ю. Развитие исторической прозы в английской литературе XX века / Вестник Нижнегородского Университета / 2011, №6 (2), с.500-503
4. George Saintsbury. A History – English Prose Rhythm. Preager Publishing, 1978, 489 p.
5. XIV and XV Century English Literature. Venkateshüara Open University. Dehli: Vikas Publishin House, 2019, 119 p.
6. Bennet H.S. Chaucer and Fifteenth-Century Verse and Prose: II (Oxford History of English Literature). UOP Oxford, 1993, 360 p.
7. George D. William Caxton: A quincentenary biography of England's first printer. Chatto and Windus Publishing, 1976, 240 p.
8. Sir Thomas Malory's Morte Darthur. A New Modern English Translation Based on the Winchester Manuscript (Renaissance and Medieval Studies). Dorsey Armstrong (translator). Parlor Press, 2009, 1131p.

SUMMARY

Sakina Pashayeva

STUDY OF ARTISTIC DIRECTIONS OF FIFTEENTH-CENTURY ENGLISH PROSE

The article deals with the history of the creation and development of 15th-century English prose and highlights the relevance of the topic. It has been noted that in the 15th century, in contrast to English poetry, a significant development is observed in the field of prose compared to previous periods. The fact of remarkable progress in English literature is the result of the works written by several prose writers. Thus, the popularization of theological works by Fisher and Cramer, the presentation of historical prose by Capgrave, the creation of philosophical prose by Fortescue, the popularization of enlightenment prose, and predisposing for the development of medical prose by Eliot, the translation of holy book "The Bible" by William Tyndale are the real testaments of this period. An interesting point is that even though of being punished, the prose writers of that period preferred prose to demonstrate their independent ideas and handwriting. Especially in the 15th century, historical, philosophical, theological, and medical directions of prose beyond romance appeared. At the same time, this period was also remembered for the development of drama works. Moreover, in the 15th century, Latin, French, and Dutch prose examples belonging to different branches of languages were translated and printed, which in turn contributed to the English prose of that time.

Key words: *prose, enlightenment, theological, philosophical, historical prose, artistic direction.*

РЕЗЮМЕ

Сакина Пашаева

ИССЛЕДОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ НАПРАВЛЕНИЙ
АНГЛИЙСКОЙ ПРОЗЫ XV ВЕКА

В статье рассматривается история возникновения и развития английской прозы XV века и указываются моменты, обуславливающие актуальность темы. Было отмечено, что в XV веке, в отличие от английской поэзии, в области прозы наблюдалось заметное развитие по сравнению с предыдущими периодами. Тот факт, что область прозы пережила своего рода поворотный момент в английской литературе, является результатом произведений, написанных рядом прозаиков. Так, популяризация сочинений Фишера и Краммера в теологическом, то есть теологическом направлении, введение исторической прозы Капгрейвом, создание философской прозы Фортескью, популяризация просветительской прозы Элиотом, а также проложившая путь к медицинской прозе, перевод библейской "Библии" Уильяма Тиндейла дают основание говорить об этом. Интересным моментом является то, что прозаики того времени, несмотря на наказание, обращались именно к прозе для демонстрации своих самостоятельных идей, сюжета. В частности, в пятнадцатом веке возникли исторические, философские, богословские и медицинские направления прозы, выходящие за рамки романтики. В то же время этот период ознаменовался развитием драматических произведений. При всем при том, в XV веке латынь, французский, голландский и др. с языков также переводились и печатались образцы прозы, относящиеся к разным ветвям, что, в свою очередь, способствовало развитию английской прозы того времени.

Ключевые слова: проза, просвещение, Богословская, философская, историческая проза, художественное направление.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

PEDAQOGİKA, PSİXOLOGİYA VƏ METODİKA

MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

rmehammedeli0@gmail.com

UOT. 37.01.

İDMANÇININ YÜKSƏK NƏTİCƏ ƏLDƏ EDƏ BİLMƏSİNDƏ NƏZƏRİ BİLİKLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə idmançının yüksək nəticələr əldə etməsi üçün lazım olan üsul və metodlar təhlil edilmişdir. Müasir idmanda məşq zamanı verilməli olan nəzəri biliklər haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, məşqçi məşq prosesində yeniyetmə idmançılara, insanın normal anatomiyası, insanın normal fiziologiyası və idman fiziologiyası, biomexanika, psixologiya, seçilmiş idman növü haqqında və s. nəzəri biliklər verməlidir. Bu biliklər, əsasən, icra olunacaq hərəkətlərlə tanışlıq zamanı idmançılara çatdırılmalıdır.

Müəllim verdiyi nəzəri biliklər sayəsində ona nail olmalıdır ki, yeniyetmə idmançılar icra etdikləri hərəkətləri şüurlu və fəal şəkildə yerinə yetirsinlər. Müəllimin pedaqoji ustalığı onunla müəyyən edilir ki, o idmançılara tapşırıq verərkən onlara nəzəri şəkildə izah edə bilsin, onlara çatdırırsa bilsin ki, niyə verilən tapşırıq başqa formada deyil, yalnız bu formada icra olunmalıdır, niyə başqa hərəkət deyil, yalnız bu hərəkət icra olunmalıdır, icra olunan hərəkət orqanizmə hansı formada təsir göstərir və s. Məqalədə məşq zamanı nəzəri biliklərin verilməsinin əsas texnologiyası göstərilmişdir. Göstərilmişdir ki, məşq prosesində nəzəri biliklərin verilməsi, yüksək səviyyəli idmançılığın hazırlanmasında əsas yerlərdən birini tutur.

Yeniyetmə idmançılarda yüksək nəticələrə nail olmaq üçün onun hazırlığının əsas tərkib hissələrindən biri fiziki hazırlıq sayılır. Bütün idman növlərində idmançının hazırlığı daha çox fiziki yüklə xarakterizə olunur ki, bu da orqanizmin morfoloji, funksional xassələrinə təsir göstərir və bununla da onun fiziki inkişafına səbəb olur. İdmançada fiziki hazırlıq yaratmaqdan ötəri, əsasən, müxtəlif fiziki hərəkətlərdən istifadə olunur. Fiziki hərəkətlərin tərkibində həm psixoloji, həm də fizioloji proseslər baş verir.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, idman, metod, məşq, fiziologiya.

Uşaqların həm fiziki, həm əqli və həm də intellektual cəhətdən inkişafında müəllimin rolu dünyanın bir çox mütəfəkkirləri tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir.

L.Tolstoy yazmışdır: “Əgər müəllim yalnız işini sevirsə, o yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər atası kimi yalnız uşaqları sevirsə, o əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim həm peşəsini, həm də şagirdləri sevirsə, o müəllim əsil müəllimdir”.

H.Zərdabi fiziki tərbiyəni hərtərəfli və harmonik şəxsiyyət formalaşmasının əsas şərtlərindən biri hesab edirdi. Onun fikrincə, fiziki tərbiyə əqli və əxlaq tərbiyəsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnsanın yüksək fiziki keyfiyyətlərə malik olması, yüksək idman nəticələri göstərə bilməsi üçün o, uşaq yaşlarından idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olmalıdır. İdman məşqi isə müəllim və ya məşqçinin rəhbərliyi altında həyata keçirilir. İdman məşqi insanın fiziki, psixi və intellektual cəhətdən formalaşması üçün müəllim və ya məşqçi tərəfindən planlı şəkildə aparıldıqda yüksək nəticə verə bilər. İdman məşqi bir tərəfdən planlı və məqsədyönlü idman fəaliyyətindən, digər tərəfdən isə fiziki tərbiyənin pedaqoji qanunauyğunluqlarından ibarətdir. Beləliklə, idman məşqi geniş mənada təlim və tərbiyəni özündə cəmləşdirir. Bura xüsusi hərəkəti vərdişlərin bilik və bacarıqların

formalaşması sistemi, hərəkəti və psixi keyfiyyətlərin kompleks inkişafı, eləcə də idmançının şəxsiyyət kimi tərbiyələndirilməsi daxildir. Bu prosesdə yüksək səviyyəli idmançı yetişdirməklə yanaşı, cəmiyyət üçün yararlı vətəndaşların yetişdirilməsində məşqçinin söz metodundan istifadə edərək nəzəri biliklər verməsi əsas şərtlərdən sayılır.

Aparılan tədqiqatlardan belə məlum olmuşdur ki, mütəmadi şəkildə istifadə olunan fiziki hərəkətlər o zaman insan orqanizminə müsbət təsir göstərir ki, onun tətbiqi metodikası fiziki tərbiyənin əsas qanunauyğunluqları və prinsipləri ilə uzlaşır. Bu qanunauyğunluqları bilmək və bu qanunauyğunluqlara və ya prinsiplərə əməl etmək hər hansı bir fiziki keyfiyyətə malik olmaq və bu və ya digər fiziki keyfiyyəti inkişaf etdirməyə (güc, dözümlülük, cəldlik, çeviklik və s.) imkan yaradır. Bu qanunauyğunluqları bilməmək və ya lazımı qaydada tətbiq etməmək fiziki inkişafı ləngidir fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasını çətinləşdirir. Tədris prosesində nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsində praktika mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, təlim -məşq prosesində nəzəri biliklərin verilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İdmançılara fiziki hərəkətlərin öyrədilməsi üç mərhələdə gedir: hərəkəti fəaliyyət ilə tanışlıq, hərəkəti fəaliyyətin öyrənilməsi, hərəkəti fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi.

Şagirdlərə nəzəri məlumatlar əsasən birinci mərhələdən əvvəl verilir. Öyrətmənin əsas prinsipləri şüurluluq və fəallıq, əyanilik, mümkünlük fərdi yanaşma, sistemlilik və hərəkətlilik prinsipləridir ki, fiziki tərbiyə məşğələləri bu prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Yeniyyətmiş idmançıların seçdikləri idman növü ilə müntəzəm və ciddi məşğul olması üçün onlar bu idman növünü niyə seçdiklərini, niyə bu idman növü ilə planlı və qanunauyğun şəkildə məşğul olmalı olduqlarını dərk etməlidirlər. Müəllimin pedaqoji ustalığı onunla müəyyən edilir ki, o idmançılara tapşırıq verərkən onlara nəzəri şəkildə izah edə bilsin, onlara çatdırırsın ki, niyə verilən tapşırıq başqa formada deyil, yalnız bu formada icra olunmalıdır, niyə başqa hərəkət deyil, yalnız bu hərəkət icra olunmalıdır, icra olunan hərəkət orqanizmə hansı formada təsir göstərir və s.

Müsair dövrdə cəmiyyətin bütün sahələrinin qloballaşması ilə əlaqədar olaraq idmançının yüksək nəticələrə nail olması üçün onun yüksək təlim alması ilə yanaşı, həm də yüksək nəzəri biliklərə malik olması aktualdır.

Əsasən, uşaq idman məktəblərində, başlangıç qruplarında uşaqların, idmanın sağlamlıq əhəmiyyəti, mənəvi, iradi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyəti, insanın bədən quruluşuna göstərdiyi təsirləri, insanın sosiallaşmasına göstərdiyi təsirlər və s. haqqında biliklərin verilməsi əsas şərtlərdən sayılır.

Bir çox uşaq idman məktəblərində, müxtəlif qruplarda aparılan müşahidələrdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkün olmuşdur ki, təlim məşq prosesinin düzgün qurulmaması, şagirdlərə kifayət qədər nəzəri biliklərin verilməməsi həmin qruplarda yüksək nəticələr əldə olunmasına imkan yaratmır. Ona görə də müəllimin məşq prosesində idmançılara idman məşqinin insan orqanizmində, insan həyatında yaratdığı dəyişikliklərə aid olan elm sahələri haqqında müəyyən qədər nəzəri biliklər verməsi vacibdir. Bu elm sahələrinə insanın normal anatomiyası, insanın normal fiziologiyası, idman fiziologiyası, gigiyena, idman gigiyenası, psixologiya, biomexanika və s. elm sahələri aiddir.

Bir sıra idman növlərində (ağırliq qaldırma, üzgüçülük, atletika və s.) 50 il bundan əvvəlki dünya rekordları ilə indiki nəticələri müqayisə etsək nəticələrin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdığını müşahidə etmiş oluruq. Nəticələrin artmasının əsas səbəbi isə məşq metodlarının təkmilləşdirilməsi və məşq prosesində göstərilən elm sahələrindən səmərəli istifadə olunmasıdır.

İdmançılara insan anatomiyası haqqında verilən nəzəri biliklər idmançılarda özlərinin əzələ sistemi, qan-damar sistemi, sümük sistemi, tənəffüs sistemi, sinir sistemi və s. haqqında müəyyən məlumatla sahib olması ona səbəb olur ki, idmançı məşq prosesində hansı bədən üzvünü inkişaf etdirmək üçün hansı hərəkətlərdən istifadə etməyin daha uyğun olduğunu özü müəyyənləşdirə bilər.

Eyni zamanda idmançılara insanın normal fiziologiyası və idman fiziologiyası haqqında nəzəri biliklərin də verilməsi vacibdir. Çünki idmançı məşq prosesində öz orqanizmində gedən fizioloji dəyişikliklər haqqında ümumi məlumatla malik olmalı və məşq prosesində müəyyən hərəkətlər vasitəsi ilə bu dəyişiklikləri nizamlamağı bacarmalıdır.

İdmançılara biomexanikaya aid biliklərin verilməsi onlara məşq prosesində hərəkətlərin icrası zamanı meydana çıxan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında və hərəkətlərin düzgün icra olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərə biomexanika haqqında nəzəri biliklər həm şifahi şəkildə, həm də müasir kompyuter texnologiyalarından istifadə etməklə müxtəlif yüksək dərəcəli idmançıların icra etdikləri hərəkətləri izahlı şəkildə nümayiş etdirməklə vermək mümkündür. Bu zaman idmançılar aldığı nəzəri bilikləri rəqəmsal texnika vasitəsi ilə təhlil etmək imkanı əldə etmiş olur.

İdmançılara verilən nəzəri biliklər onların mənəvi psixoloji inkişafına yaxından köməklik göstərir. İdmançı aldığı nəzəri biliklər sayəsində qısa müddət ərzində müqayisəli və statistik analiz etməklə özünün zəif cəhətlərini müəyyənləşdirə bilər.

İdmançılara nəzəri biliklərin uşaq idman məktəblərində və orta məktəblərdə fiziki tərbiyə dərslərində verilməsi daha məqsədəuyğundur. Belə ki, aparılan müşahidələrin nəticələrindən məlum olur ki, uşaq idman məktəblərində bir çox yeniyetmə idmançıların vaxtından əvvəl öz idman fəaliyyətini dayandırması, məktəbdən getməsi həmin uşaq idman məktəblərində tədris məşq prosesinin düzgün qurulmaması nəticəsində baş verir. Bu məktəblərdə məşqçilər şagirdlərə idman haqqında nəzəri biliklərin verilməsinə lazımi səviyyədə diqqət yetirmirlər.

Uşaq idman məktəblərində aparılan sorğulardan məlum olmuşdur ki, müəllimin uşaqlarla vaxtaşırı apardığı nəzəri söhbətlərdən razı qalan, məşğul olduğu idman növünə daha çox həvəs göstərən uşaqların sayı 89% təşkil edir. 11% uşaqlar yalnız praktiki dərslər keçirilməsinə üstünlük verir.

Uşaqların məşğul olduğu idman növünə daha çox bağlanması, həmin idman növü ilə daha həvəslə məşğul olması və yüksək idman nəticələri uğrunda daha həvəslə mübarizə aparması üçün məşqçi, müəllim seçilmiş idman növünün yaranması, inkişaf tarixi, o idman növünün insan orqanizminə xarakterik təsiri, həmin idman növünün sosial həyatda əhəmiyyəti, o idman növü ilə məşğul olaraq yüksək nəticələr göstərmiş idmançılar və s. haqqında vaxtaşırı uşaqlara nəzəri məlumatlar verməlidir.

Aparılan müşahidələr, təhlillər və tibbi yoxlamalar göstərir ki, müasir dövüdə elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, məktəblərdə şagirdlərə düşən dərslər yükü xeyli dərəcədə artmışdır. Dərslərin təsiri, uşaqların kompyuterlərə, telefonlara çoxlu vaxt sərf etməsi onların orqanizmində gərginliyin artmasına səbəb olur. Göstərilən amillərin təsiri altında şagirdlərin orqanizminin funksional vəziyyətində gərginlik artır, fiziki iş qabiliyyəti azalır, yorulmanın inkişafı sürətlənir, mərkəzi sinir sisteminin koordinasiyaedici mexanizmləri dəqiqliklə fəaliyyət göstərmir. Uşaq orqanizminə gün ərzində verilməli olan fiziki yükün normal olmaması inkişafda olan orqanizmə mənfi təsir göstərir. Uşaqlarda yaranan bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün onların kütləvi şəkildə uşaq idman məktəblərində təşkil olunmuş məşğələlərə cəlb olunması zərurəti meydana çıxır ki, bu da fiziki tərbiyənin orqanizmə göstərdiyi müsbət keyfiyyətləri təbliğ etməklə əldə oluna bilər. Bütün bu amillər idman məşqlərində, fiziki tərbiyə dərslərində nəzəri şəkildə şagirdlərlə aparılan söhbətlər zamanı izah edilməlidir.

Uşaqlarada nəzəri biliklər verilərkən ya əyani şəkildə və ya vizual texnikadan istifadə etməklə aydın və obrazlı şəkildə izahat verilməlidir. Uşaqlara məşğul olduqları idman növü haqqında nəzəri biliklər verilərkən texniki, taktiki, fiziki və psixoloji hazırlığın həmin idman növündə yüksək nəticələr əldə olunmasında hansı səviyyədə lazım olması geniş şəkildə izah edilməlidir.

Təlim məşq prosesində uşaqlara verilən təlimin şüurlu şəkildə, fəal surətdə mənimsənilməsi üçün verilən tapşırıqlar, öyrədilən bacarıqlar nəzəriyyə ilə əlaqələndirilməli, nəzəri biliklərlə əsaslandırılmalıdır. Məlum olduğu kimi, şagirdlərin bilikləri şüurlu mənimsəməsi bir sıra şərtlərdən asılıdır: idrak motivlərindən; uşaqların idrak fəaliyyətinin səviyyəsi və xarakterindən; təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin səviyyəsindən və xarakterindən; müəllimin təlimdə tətbiq etdiyi metod və vasitələrdən və s.

Hərəkətlərin müvəffəqiyyətlə və ya qeyri-düzgün formada yerinə yetirilməsinin müəllimlə birlikdə təhlil edilməsi, səhvlərin axtarılıb tapılması, onların başvermə səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi idmançıların məşq

prosesinə şüurlu şəkildə yanaşması öz hərəkətlərini özlərinin təhlil edə bilmək, öz hərəkətlərinə qiymət verə bilmək bacarığını inkişaf etdirir ki, bu da onların məşq zamanı aldığı nəzəri biliklər sayəsində mümkün olur. Məlumdur ki, fiziki cəhətdən inkişaf etmək, təkmilləşmək ağır zəhmət tələb edir. Bu zaman bir sıra yorucu cansıxıcı hərəkətlər də olur. Ona görə də idmançılara hərtərəfli harmonik inkişaf üçün bu cür hərəkətlərin icrasının vacibliyi nəzəri şəkildə izah edilməlidir.

Yalnız idmançıları nəzəri biliklərlə silahlandırmaqla onlarda dözümlülük, çətinlikləri aradan qaldırmaq həvəsi, təşəbbüskarlıq, müstəqillik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək mümkündür. İdman məşqinin mərhələlərində həm də idmançıda şüurun formalaşması prosesi gedir. Bu onlarda şüurun formalaşması və davranışına aiddir. Bura xüsusi hərəkəti vərdişlərin bilik və bacarıqların formalaşması sistemi, hərəkəti və psixi keyfiyyətlərin kompleks inkişafı, eləcə də idmançının şəxsiyyət kimi tərbiyələndirilməsi daxildir. Ona görə də bu prosesin yüksək səviyyəli idmançı yetişdirməklə yanaşı, cəmiyyətə yararlı vətəndaşların yetişdirilməsi üçün məşqçinin söz metodundan istifadə edərək nəzəri biliklər verməsi əsas şərtlərdən sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abiyev A. Xalqın mənəvi və fiziki inkişafının qayğıkeşi. Bakı: Adiloğlu, 2005.
2. Pedaqoji tədqiqatlar (elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı: 2003.
3. İbrahimov Firədu, Hüseynzadə Rüşət. Pedaqojika. Bakı: Mütərcim, 2013.
4. Vaxşəliyev Rafik. Fiziki və hərbi tətbiqi təlimlərin fizioloji əsasları. Bakı: 1997.
5. Леонтева Н.Н., Маринова К.В. Анатомия и физиология детского организма. Москва: Происвещение, 1976.
6. Лаптев А.П. Гигиена массового спорта. Москва: «Фи С», 1999.

SUMMARY

Mammadali Rahimov

THE IMPORTANCE OF THEORETICAL KNOWLEDGE OF AN ATHLETE IN ACHIEVING HIGH RESULTS

The article analyzes the methods and techniques necessary for a sportsman to achieve high results. The article provides information about the theoretical knowledge necessary for training in modern sports.

The author notes that the coach in the process of training should give young sportsmen extra-theoretical knowledge about normal human anatomy, normal human physiology, sports physiology, biomechanics, , the chosen type of sport, etc.

This knowledge should be transferred to sportsmen mainly during familiarization with the actions to be performed. Thanks to the theoretical knowledge provided by the teacher teenage athletes should consciously and actively perform the movements they perform.

The pedagogical competence of a teacher is determined by the fact that he or she is able theoretically to explain everything to sportsmen.

The teacher should explain to the athlete why this task is performed only in this form, and not in another, why this particular action is performed, and not another, in what form the action performed affects the body, and so on. The article studies the basic technology of providing theoretical knowledge during training.

It has been shown that the provision of theoretical knowledge in the training process occupies one of the main places in the training of high-level athletes.

Physical training is considered one of the main components of achieving high results in teenage athletes. In all sports, the athlete's training is characterized by greater physical activity, which affects the morphological, functional properties of the body and thereby leads to its physical

development. Various physical movements are used to create physical fitness in an athlete. Both psychological and physiological processes occur during physical training. The successful solution of the goal set before physical actions also requires the study of the influence of physical actions on the formation of personality. When practicing various sports, the form and functions of the body are improved, health is strengthened, and a number of improved motor knowledge is acquired.

Key words: *physical education, sports, methods, training, physiology.*

РЕЗЮМЕ

Мамедали Рагимов

ЗНАЧЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В СПОСОБНОСТИ СПОРТСМЕНА ДОСТИГАТЬ ВЫСОКИХ РЕЗУЛЬТАТОВ

В статье были проанализированы методы и приемы, необходимые спортсмену для достижения высоких результатов. Приведены сведения о теоретических знаниях, которые следует давать при обучении современным видам спорта. В статье показано, что в тренировочном процессе тренер знакомит юных спортсменов с нормальной анатомией человека, нормальной физиологией человека и спортивной физиологией, биомеханикой, психологией, избранным видом спорта и др., должен давать теоретические знания. Эти знания следует донести до спортсменов при ознакомлении с выполняемыми действиями.

Благодаря теоретическим знаниям, предоставленным учителем, он должен следить за тем, чтобы юные спортсмены выполняли свои действия осознанно и активно. Педагогическое мастерство педагога определяется тем, что он, давая задание спортсменам, может теоретически объяснить им, донести до них, почему данное задание должно выполняться только в этой форме, а не в другой, почему должно выполняться только это действие, в какой форме выполняемое действие влияет на организм и т.д. В статье показаны основные технологии передачи теоретических знаний в процессе обучения. Показано, что передача теоретических знаний в тренировочном процессе занимает одно из основных мест в подготовке спортсменов высокого уровня.

Для достижения высоких результатов у юных спортсменов физическая подготовка является одним из основных компонентов их подготовки. Во всех видах спорта подготовка спортсмена характеризуется большей физической нагрузкой, что влияет на морфофункциональные свойства организма и тем самым приводит к его физическому развитию. Для создания физической подготовленности у спортсмена в основном используются различные физические движения. Физические движения включают как психологические, так и физиологические процессы.

Ключевые слова: *физическое воспитание, спорт, методика, упражнения, физиология.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Xəlilov*

Мəqalə daxil olmuşdur: *12 may 2023-cü il*

Çapa qəbul edilmişdir: *22 may 2023-cü il*

RÜBABƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

rubabem@yahoo.com

UOT: 373.1

**ORİJİNAL ÖYRƏNMƏ MÜHİTİNDƏ TEXNOLOGİYANIN VƏ ORİJİNAL ÖYRƏNMƏ
PROQRAMLARININ ROLU**

Xarici dilin tədrisində orijinal materiallardan istifadə çox vacibdir və bu materiallar tələbələrin tədrisində müvəffəqiyyətini artırır. İnkişaf edən texnologiya sayəsində təlim prosesində istifadə olunan materialların növündə və keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər var. Texnologiya orijinal mühitlər üçün əvvəllər mövcud olmayan böyük üstünlüklər təklif edir və araşdırmalar göstərir ki, texnologiyadan istifadə orijinal öyrənmənin effektivliyinə müsbət təsir göstərir. Bu məqalədə orijinal öyrənmə mühitindən, orijinal öyrənmə fəaliyyətlərindən və təcrübələrindən bəhs edilir və xarici dilin tədrisində inkişaf edən tədris texnologiyaları sayəsində real həyatla formal təlim arasındakı uçurumun getdikcə azalması ilə bağlı əsas məqamlar qeyd olunur.

Orijinal dil öyrənmə mühitində texnologiyadan istifadə tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, danışma, düşünmə bacarıqları və strategiyalarını daha da inkişaf etdirmək və bu bacarıqlardan səmərəli istifadə etmək imkanları yaradır. Müasir rəqəmsal dövüdə texnologiyadan istifadənin reallaşması tələbələri gələcəyə hazırlayır və tənqidi düşünən, yüksək motivasiyalı, effektiv ünsiyyət quran və problemləri həll etmə bacarıqlarına malik şəxslər yetişir. Bundan əlavə, orijinal dil öyrənmə mühitində texnologiyadan istifadə tələbələrə bir-biri ilə əlaqə yaratmağa və öz nailiyyətlərini sinifdən kənarında yaymağa imkanı verir.

Açar sözlər: *xarici dil, orijinal öyrənmə mühiti, orijinal öyrənmə, simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə, tələbə tərəfindən yaradılan media, sorğu əsaslı öyrənmə.*

Orijinal öyrənmədə texnologiya dəstəyi nədir? Öyrənmə cari təcrübələri əks etdirməli və bu tələbələrin həyatı ilə əlaqələndirilməlidir. Tələbələrin öz vəzifələrini sərbəst yerinə yetirə bilməsi və onların yeni inkişaf səviyyələrinə çatması və müəllimlərin refleksiyaya dəstək verməsi üçün orijinal təlim mühiti təmin edilməlidir. Texnologiya orijinal mühitlər üçün əvvəllər mövcud olmayan böyük üstünlüklər təklif edir. Herrington və Kervin öz araşdırmalarında bu nəticəyə gəlmişlər ki, tələbələrin təlimində texnologiyadan istifadə orijinal öyrənmənin effektivliyini dəstəkləyir (1).

İnternet əsaslı dərslər real həyat tərzinə uyğun olaraq həqiqi şəkildə tərtib edilməli və orijinal fəaliyyətləri dəstəkləməlidir. Onlayn dərslər verən kurslar tələbələrə resurslar arasında sərbəst hərəkət etməyə imkan verir. O, həmçinin distant tələbələrə davamlı dəstək, məsləhət və əməkdaşlıq təklif edir. Reeves, Herrington və Oliverin fikrincə, onlayn öyrənmə mühiti birgə qrup işi, həmyaşıdların rəyləri və nəticələrin müxtəlifliyi baxımından öyrənmə prosesləri üçün əvəzolunmazdır.

Etməklə öyrənmək ən təsirli öyrənmə formasıdır. İnternet, kommunikasiya, vizuallaşdırma və simulyasiya texnologiyalarının inkişafı tələbələrə orijinal öyrənmə imkanları təqdim etməklə real dünya problemlərini həll etmək üçün lazımi təcrübələr əldə etməyə imkan verir (1). Yeni texnoloji alətlər sayəsində tələbələrə eksperimentlər və hərəkətlərə əsaslanan orijinal öyrənmə təcrübələri təklif oluna bilər. Bu texnologiyalar sayəsində keçmişə yenidən qurmaq, müxtəlif simulyasiyalarla təhlükəli və çətin əməliyyatlar həyata keçirmək, müşahidə etmək, çox vacib və qiymətli resurslara daxil olmaq, dünya ilə əlaqə yaratmaq olar. Tələbələr onlayn olaraq daxil olduqları icmaların mədəniyyətlərinə əsaslanaraq dünyanı şərh etmək bacarıqları əldə edə və cəmiyyətdə gündəlik həyatda şəxsiyyətlərarası yazılmamış məlumatları qavraya bilərlər.

Orijinal öyrənmə mühiti tələbələrin mənalı məlumat əldə etməsinə şərait yaradır və onların

bu mənalı biliklərə yiyələnməsinə və problemləri həll etməsinə kömək edir. Belə ki, orijinal öyrənmə mühiti tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, düşünmə bacarıqlarından və strategiyalarından öz işlərində istifadə etməyə imkan verən materiallarla təchiz edilməlidir. Öyrənmə cari təcrübəni əks etdirməlidir. Bu, tələbələrin həyatı ilə əlaqələndirilməlidir. Fəaliyyət, konsepsiya və mədəniyyət bir-biri ilə bağlıdır. Orijinal öyrənmə mühiti elə bir strukturda olmalıdır ki, tələbələr öz tapşırıqlarını sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilsinlər. Texnologiya əvvəllər mövcud olmayan orijinal mühitlər üçün böyük üstünlüklər təklif edir. Tələbələrin təlimdə texnologiyadan istifadəsi orijinal öyrənmənin effektivliyini dəstəkləyir.

Söz emal, hipermediya, qrafika, veb saytın qurulması və dizaynı, rəqəmsal texnologiyalar, internet, fayl ötürülməsi, məlumatların təşkili və manipulyasiyası, əsas dizayn prinsipləri ilə bağlı texnoloji bacarıqların inkişafını təmin edir, onları sinif mühitində tətbiq etmək bacarığını inkişaf etdirir. Tələbələrin təlim müddətində öyrəndiyi bilik və bacarıqları təlimdən kənar həyatlarına gətirə bilmək bacarığı texnologiyanın ən böyük nailiyyətidir. Beləliklə, sinif mühitində xarici dünya ilə əlaqə müəllimlər üçün orijinal təlimdə müxtəlif imkanlar yaradır (5). Texnologiyanın tələbələrin fəal olmasında, məlumat əldə etməsində və paylaşmasında, öyrənmə mühiti seçimində və qarşılıqlı əlaqədə mühüm yeri vardır.

Veb-əsaslı dərslər real həyat şəraitlərinə uyğun olaraq real şəkildə tərtib edilməli və orijinal fəaliyyətləri dəstəkləməlidir. Onlayn dəstəyi olan kurslar tələbələrə resurslar arasında sərbəst hərəkət etməyə imkan verir. Mövcud problemlər tələbələrin tapşırığı yerinə yetirmək üçün motivasiyasını və məqsədlərinə çatmaq üçün söylərini dəstəkləyən videolar, mətn bağlantıları və şəkillərlə tələbələrə təqdim olunur. O, həmçinin distant tələbələrə davamlı dəstək, konsultasiya və təhsil əməkdaşlığını təklif edir. Müzakirə lövhələri, sosial şəbəkələr, söhbət otaqları problemlərin birgə həllini və qruplar arasında paylaşmağı asanlaşdırır. Onlayn mühitlər birgə qrup işi, həmyaşıdların qiymətləndirilməsi və nəticələrin müxtəlifliyi baxımından öyrənmə prosesləri üçün əvəzolunmazdır.

Orijinal mənbələr, təcrübələr və paylaşımalar kimi real həyat mənbələri tədris fəaliyyətlərində istifadə edilə bilər. İnternet məktublar, gündəliklər, jurnallar, məlumatlar, sənədlər, çıxışlar və videolar böyük bir məlumat bazası təqdim edir. Tələbələr, həmçinin sorğular, araşdırmalar aparmaqla və şifahi məlumat toplamaqla həqiqi informasiya toplaya bilərlər. Orijinal paylaşım tələbələrə öz işləri üçün auditoriya tapmaqda kömək edir. Sinifdənkənar fəaliyyətlərdə real dünyada istifadə olunan şüar və loqolara istinad edilə bilər.

Orijinal öyrənmə tələbənin öyrənməsinin real həyata keçirilməsini təmin edir. Tələbə öyrəndiyindən daha çox düşünməyə yönəldilir. Orijinal öyrənmə zamanı tələbə tədrisin mərkəzində olur, öz biliyini inkişaf etdirir və bilik tələbənin şüurunda mənalı şəkildə formalaşır. Mimsin fikrincə, orijinal öyrənmənin əsl gücü tələbələri tədris prosesinə aktiv şəkildə daxil etmək və onların daxili motivasiyasına toxunmaq bacarığıdır (4).

Orijinal öyrənmə təcrübələri nədir? Məktəblər və universitetlər tələbələrin orijinal öyrənmə təcrübələri vasitəsilə məlumatı mənimsəmək, saxlamaq və ötürmək bacarıqlarını təkmilləşdirməyə yönəlib. Lombardinə görə bəzi orijinal öyrənmə təcrübələrinə aşağıdakılar daxildir: Simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə, tələbə tərəfindən yaradılmış media, sorğuya əsaslanan öyrənmə (açıq öyrənmə təşəbbüsü), həmyaşıdlara əsaslanan öyrənmə, alətlərlə uzaqdan işləmək, tədqiqat məlumatları ilə işləmək, əks olunmuş və sənədləşdirilmiş nailiyyətlər. Orijinal öyrənmə və orijinal öyrənmə mühitləri üçün müxtəlif elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar ümumiyyətlə tətbiq olunan tədqiqatlardır.

Öyrənmə xarici dünya ilə əlaqəli məlumatların yenidən təhlili, yenidən şərh edilməsi və qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Buna görə də uğurlu nəticəyə nail olmaq üçün təhsil real və ya reallığa yaxın mühitlərdə aparılmalıdır (3).

Orijinal fəaliyyətlər öyrənənləri real dünyadakı koqnitiv problemləri əks etdirən vəziyyətlərə hazırlayır. Bu strategiyanın üstünlüklərinə öyrənənlər üçün çox zəngin təcrübələr təqdim etmək, bacarıqların real dünya tapşırıqlarına daha asan ötürülməsi və güclü performans nəticələri daxildir (4). Dərslərdə orijinal fəaliyyət qurmaq üçün aşağıdakı prinsipləri sadalaya bilərik:

- Orijinal fəaliyyətlər problem yönümlüdür;
- Orijinal fəaliyyətlər müxtəlif rolları oynayan öyrənciləri əhatə edir;
- Orijinal fəaliyyətlər biznes vəziyyətlərini əks etdirir;
- Orijinal fəaliyyətlər əsas məzmunla inteqrasiya olunur;
- Orijinal fəaliyyətlər orijinal iş məhsulları vasitəsilə performansın qiymətləndirilməsinə məruz qalır.

Orijinal fəaliyyətlərin xüsusiyyətlərini və onların təcrübəsinin mahiyyətini əks etdirən bir sıra dizayn xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Hesab edilir ki, bu funksiyalar veb-əsaslı kursların əsas komponenti kimi orijinal fəaliyyətlərdən istifadə etmək istəyən müəllimlər və təlim dizaynerləri üçün faydalı yoxlama siyahısı təmin edə bilər (3).

- Orijinal fəaliyyətlərdə söhbət real həyatdan gedir. Tələbələr fəaliyyətləri tamamlamaq üçün lazımı tapşırıqları və alt tapşırıqları müəyyənləşdirirlər;

- Orijinal fəaliyyətlərə tələbələrin daim tədqiq edəcəyi mürəkkəb tapşırıqlar daxildir;

- Orijinal fəaliyyətlər tələbələrə tapşırıqları müxtəlif perspektivlərdən və mənbələrdən araşdırmaq imkanı verir;

- Orijinal fəaliyyətlər tələbələrə əməkdaşlıq etmək imkanı verir;

- Orijinal fəaliyyətlər şagirdlərin inanc və dəyərlərini daxil etmək və əks etdirmək imkanlarını təmin edir;

- Orijinal fəaliyyətlər müxtəlif mövzu sahələrinə inteqrasiya oluna, tətbiq oluna və domenə xas nəticələrdən kənara çıxmağa bilər;

- Orijinal fəaliyyətlərdə qüsursuz qiymətləndirmə inteqrasiya olunur;

- Orijinal fəaliyyətlərdə tələbələrin özləri istehsal etdikləri qiymətlidir və vahid istehsal baş verir;

- Orijinal fəaliyyətlər rəqabətli həllər və nəticələrin müxtəlifliyinə imkan verir;

Təlimdə multidisiplinar orijinal öyrənmə istifadə etməyi düşünən müəllimlər:

- Onlar özlərini “məşqçi” hesab etməlidirlər. Orijinal tədrisdə müəllimlərə ənənəvi tədris metodlarının tələb etdiyindən çox fərqli rollar verilir;

- Sınıf mühitini kəskin şəkildə dəyişdirəcək fərqlər yaradılmalıdır. Onlar tələbələrə fəal şəkildə öyrənməyə, müzakirələrdə iştirak etməyə, məlumat axtarmağa və bütün prosesdən həzz almağa imkan verəcək. Stollar hərəkət edə bilməlidir və tələbələr sinifdə sərbəst hərəkət etməlidirlər;

- İlk müraciətlər asan olmaya bilər, ona görə də prosesi asanlaşdıracaq yollar müəyyən edilməlidir;

- Orijinal tədris dizaynına kömək etmək üçün internetdən və kitablardan mənbələr və nümunələr götürülməlidir;

- Bunu özləri öyrənməlidirlər. Bu, sinifdə orijinal tədrisi təmin etmək üçün ilk cəhd kimi qəbul edilməlidir. Müəllimlər xarici dünyanı və sinfi bir araya gətirməklə tələbələrin real dünya ilə əlaqə qurmalarına şərait yaradır, eyni zamanda əldə etdikləri bilik və bacarıqların real dünyadan olmasını təmin edir və öyrənmələrini mənalı edir. Bundan əlavə, tələbələr əldə etdikləri nailiyyətləri həyatlarının hansı sahələrində istifadə edə biləcəklərini kəşf edirlər. Müəllimlər bu rolları ən yaxşı şəkildə yerinə yetirmək və tələbələrin öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün hazırlıq səviyyəsinə malik olmalıdırlar.

Orijinal öyrənmə ilə tələbənin real öyrənməsi həyata keçirilir. Qaydaya nəzərən tələbə öyrəndiyindən daha çox düşünməyə yönəldilir. Orijinal öyrənmədə tələbə tədrisin mərkəzində olur, öz biliyini inkişaf etdirir və zəhnini formalaşdırır (15). Real mühitlərdə tələbələr konsepsiyaları, bacarıqları və strategiyaları ən yaxşı şəkildə inkişaf etdirir və öyrənirlər. Bununla belə, onlar birbaşa təlimat və kəşfləri əhatə edən orijinal öyrənmə təcrübələrini də kəşf edirlər. Orijinal öyrənmə təcrübələri tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, danışma, düşünmə bacarıqları və strategiyalarını inkişaf etdirmək və istifadə etmək imkanları yaradır. Bundan əlavə, yaşadığımız rəqəmsal dövrdə texnologiyadan istifadənin reallaşması tələbələri gələcəyə hazırlayır. Onlar internet və digər onlayn sistemlərdə təcrübələrini artırır. Tənqidi düşüncə, yüksək motivasiyalı, effektiv ünsiyyət quran,

düşünmə bacarıqlarını, strategiyaları inkişaf etdirən və problem həll etmə bacarıqlarına malik şəxslər yetişdirilir. Bundan əlavə, orijinal öyrənmə təcrübələri tələbələrə bir-biri ilə əlaqə yaratmağa imkan verir.

Tələbələr, orijinal öyrənmə fəaliyyətlərində aşağıdakıları mənimsəyə bilirlər:

- Etibarsız məlumatı etibarlı məlumatdan fərqləndirən mühakimə;
- Uzun mövzuları izləmək üçün səbr;
- Xarici vəziyyətlərə aid nümunələri müəyyən etmək üçün süni qabiliyyət;
- Onlar innovativ həllər istehsal etmək üçün fənlər və mədəni sərhədlərlə işləmək üçün

çeviklik qazanır. Tələbələr mənsub olduqları cəmiyyətdə problemlərə qarşı durmaq, motivasiya və şəxsi maraqlarını müqayisə etmək cəsarətinə malik olur. Onlar öz nailiyyətlərini sinif divarlarından kənara yaymağı bacarırlar. Məktəblər və universitetlər tələbələrin orijinal öyrənmə təcrübələri vasitəsilə bilikləri mənimsəmək, saxlamaq və ötürmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə diqqət yetiriblər. Lombardinin araşdırmalarına görə bəzi orijinal öyrənmə təcrübələri və faydaları aşağıdakılardır:

- Simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə: (Simulation-Based Learning) Bu, tələbələrə öz sahələrində uğurlu olmağa imkan verən ünsiyyət, əməkdaşlıq və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etmək üçün rol oynama və simulyasiyadan istifadə edən onlayn öyrənmə mühitidir (Mekong e-Sim layihəsi).

- Tələbə tərəfindən yaradılan media (Student-Created Media) etməklə öyrənmə;

- Sorğu Əsaslı Öyrənmə (Açıq Öyrənmə Təşəbbüsü) (Inquiry-Based Learning (Open Learning Initiative)): Koqnitiv məzmunlu veb əsaslı kurslar dizayn edilir və inkişafın hər mərhələsində tələbənin tələb etdiyi strukturlar təmin edilərək real dünya problemləri araşdırılır. Tələbələr əsas anlayışlar və məqsədyönlü tətbiq bacarıqları, tələbələrin ümumi yanlış təsəvvürləri barədə məlumatla, anlamaya nəzarət və əks əlaqə ilə tanış olurlar. Müəllimlər “nə etməli” suallarını verməklə tələbələrə əldə etdikləri bacarıqları digər vəziyyətlərdə tətbiq etmək üçün çeviklik əldə etməyə kömək edirlər.

- Həmyaşad əsaslı öyrənmə (Peer-Based Learning): CPR (Calibrated Peer Review) veb-əsaslı proqramdan istifadə edərək, kursun yükünü artırmadan, sinif ölçüsündən asılı olmayaraq tələbələrə yazı tapşırıqları verilir. Rəy, sinif yoldaşlarının onları daha sonra şərh etməsi ilə əldə edilir. Müəllimlər bütün sinfi elektron şəkildə izləyə və tələbələrin fəaliyyətini bu yolla qiymətləndirə bilirlər;

- Uzaqdan alətlərlə işləmək: Tələbələr üçün əlçatan olmayan və bahalı avadanlıqları əhatə edən proseslər üçün proqram təminatının istifadəsidir;

- Tədqiqat məlumatları ilə işləmək: Əldə edilə bilməyən məlumatlar müəyyən rəqəmsal kitabxanalardan toplanır və bu məlumatlar üzərində tətbiqlər edilir;

- Yansıtılmış və sənədləşdirilmiş nailiyyətlər: Əvvəlki işlərin yeni qruplar üzərində sınaqdan keçirilməsi (2).

ƏDƏBİYYAT

1. Herrington, J., & Oliver, R. (2000). An instructional design framework for authentic learning environments. *Educational Technology Research and Development*, 48(3), 23-48. <https://doi.org/10.1007/BF02319856>.
2. Lombardi, M. M. (2007). Authentic learning for the 21st century: An overview. *Educause Learning Initiative* (Ed. D. G. Oblinger). <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI3009>. pdf Erişim Tarihi: 30.01.2010.
3. Marra, T. (2019). Authentic learning environments. University of Michigan. <http://www-personal.umich.edu/~tmarra/authenticity/page3.html> Erişim Tarihi: 02.10.2019.
4. Mims, C. (2003). Authentic Learning: A practical introduction & guide for implementation. *Meridian: A Middle School Computer Technologies Journal*, 6(1), 1-12.

5. Reeves, T. C., Herrington, J., & Oliver, R. (2002a, April). Authentic activity as a model for web-based learning. In Annual Meeting of the American Educational Research Association, 1 - 5 April 2002, New Orleans, LA, U.S.A.

SUMMARY

Rubaba Mammadova

THE ROLE OF TECHNOLOGY AND ORIGINAL LEARNING PROGRAMS IN THE ORIGINAL LEARNING ENVIRONMENT

The use of authentic materials in foreign language teaching is very important and these materials increase students' success in learning. Thanks to developing technology, there are significant improvements in the type and quality of materials used in the learning process. Technology offers great advantages not previously available to authentic environments, and research shows that the use of technology has a positive impact on the effectiveness of authentic learning. This article discusses authentic learning environments, authentic learning activities and experiences, and highlights the fact that the gap between real life and formal learning is decreasing due to the development of teaching technologies in foreign language teaching.

Using technology in an authentic language learning environment provides opportunities for students to further develop and effectively use their reading, writing, listening, speaking, thinking skills and strategies. The realization of the use of technology in the modern digital age prepares students for the future and produces individuals with critical thinking, highly motivated, effective communication and problem solving skills. In addition, using technology in an authentic language learning environment allows students to connect with each other and share their achievements outside the classroom.

Key words: foreign language, authentic learning environment, authentic learning, simulation-based learning, student-generated media, inquiry-based learning, role of technology, authentic learning programs

РЕЗЮМЕ

Рубаба Мамедова

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ И ОРИГИНАЛЬНЫХ ОБУЧАЮЩИХ ПРОГРАММ В ОРИГИНАЛЬНОЙ ОБУЧАЮЩЕЙ СРЕДЕ

Использование аутентичных материалов в обучении иностранному языку очень важно, и эти материалы повышают успехи учащихся в обучении. Благодаря развитию технологий значительно улучшился тип и качество материалов, используемых в процессе обучения. Технологии предлагают большие преимущества, ранее недоступные для аутентичной среды, и исследования показывают, что использование технологий положительно влияет на эффективность аутентичного обучения. В этой статье обсуждается аутентичная среда обучения, аутентичная учебная деятельность и опыт, а также подчеркивается тот факт, что разрыв между реальной жизнью и формальным обучением сокращается благодаря развитию технологий обучения иностранному языку.

Использование технологий в аутентичной среде изучения языка предоставляет учащимся возможности для дальнейшего развития и эффективного использования навыков чтения, письма, аудирования, разговорной речи, мышления и стратегий. Реализация использования технологий в современную цифровую эпоху готовит учащихся к будущему и воспитывает людей с критическим мышлением, высокомотивированными, эффективными

навыками общения и решения проблем. Кроме того, использование технологий в аутентичной среде изучения языка позволяет учащимся общаться друг с другом и делиться своими достижениями за пределами класса.

Ключевые слова: иностранный язык, аутентичная учебная среда, аутентичное обучение, симуляционное обучение, студенческие медиа, исследовательское обучение, роль технологий, аутентичные программы обучения.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Xəlilov

Мəqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

NİZAMİ QULİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT. 37.01.

TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ VƏ METODLARI

Pedaqoji idarəetmə üsulları pedaqoji idarəetmənin məqsədlərinə çatmaq, onun əsas funksiyalarını həyata keçirmək yolları kimi çıxış edir. Pedaqoji idarəetmə metodlarına aşağıdakı dörd qrup metodlar daxildir. Birinci qrup, iqtisadi üsullar və ya iqtisadi həvəsləndirmə üsulları real həyatda müşahidə olunmur, lakin bizneslə məşğul olmaq qabiliyyətinə görə mühüm prinsipin həyata keçirilməsi üsuludur. İkinci qrup göstərişlər şəklində həyata keçirilən təşkilati, idarəetmə və ya inzibati metodların fəaliyyəti ilə tənzimlənir. Bu üsullara sifarişlər, tələblər və s. daxildir. Üçüncü qrup psixotəbriyə metodlarından istifadə etməklə xarici stimullar şəklində həyata keçirilir. Dördüncü qrup sosial təsir metodudur. Bu üsullar işçilərin idarəetmə işinə geniş cəlb edilməsi, tədris prosesinin əsas problemlərinin və onların aradan qaldırılması yollarının geniş kollektiv müzakirəsi, kollektiv üzvlərinin metodiki hazırlığı, kollektivdə sağlam yaradıcı rəqabətin inkişafı yolu ilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: fəaliyyət, pedaqoji, idarəetmə, prinsip, humanizm, demokratiya, qarşılıqlı, təhsil, tətbiq, məktəb, lider, tələbə, müasir, cəmiyyət

Hər hansı bir fəaliyyət, o cümlədən idarəetmə, bütün idarəetmə funksiyalarının icrasında təşkilatçı və lideri istiqamətləndirən bir sıra prinsiplərə riayət edilməsinə əsaslanır. Xüsusi ədəbiyyatda fərdi funksiyaların axınıni tənzimləyən prinsiplərin cəmini müəyyənləşdirmək cəhdləri mövcuddur: hədəf təyin etmə və planlaşdırma, təşkilatlanma, nəzarət və s. bütün bu funksiyalara, idarəetmə dövrünə aid olan prinsiplərin xarakteristikasına müraciət edəcəyik. İdarəetmə prinsipləri idarəetmə qanunlarının konkret təzahürü və əksidir. Əsas qanunauyğunluqlar arasında məktəbdaxili idarəetmə aşağıdakı qanunları əhatə edir. Təhsil işinin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin subyekt və obyekt arasındakı struktur, funksional münasibətlərin səviyyəsindən asılıdır. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili məzmunu və metodları ilə təbriyə işinin məzmunu və idarəetmə üsullarının şərti və s. təhlil, məqsəduyğunluq, insanpərvərlik, demokratik idarəetmə, məktəb rəhbərlərinin məktəbdaxili idarəetmənin aparıcı nümunələri arasında müxtəlif idarəetmə fəaliyyətlərinin hazırlığına əsaslanır.

Pedaqoji idarəetmənin prinsipləri -idarəetmə subyektinin idarə olunan obyektlər ilə qarşılıqlı münasibətində əsas davranış qaydalarıdır (2).

İdarəetmə qanunlarından irəli gələn idarəetmə prinsipləri praktik fəaliyyətdə rəhbər, direktor və meneceri istiqamətləndirən əsas müddəalar kimi çıxış edir. Məktəbdaxili idarəetmənin nəzəriyyəsi və praktikasında idarəetmənin əsas prinsipləri fərqləndirilir. Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsinin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi prinsipi. Məktəbdaxili idarəetmənin istiqaməti, ilk növbədə, liderlərin, müəllimlərin, şagirdlərin və valideynlərin təşəbbüsünün inkişafını əhatə edir. Bu, məktəb rəhbərlərinin və müəllim heyətinin seçilməsində rəqabətli seçkilərin, müqavilə sisteminin tətbiqi məktəb həyatındakı demokratik prinsiplərin təzahürlərindən biridir. Məktəb idarəçiliyində aşkarlıq məlumatların açıqlığı və əlçatanlığına əsaslanır. Hər bir müəllim bütün məktəbin problemləri barədə biləndə onlara laqeyd qalmır, müntəzəm olaraq məktəb rəhbərinə, məktəb kollektivinə və ictimaiyyətə hesabatlar verir.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsinin demokratikləşdirilməsi -müasir təhsil prosesində iştirakçıların (tələbələr və müəllimlər) fəaliyyətinin, təşəbbüsünün və yaradıcılığının inkişafı üçün şəraitin yaradılması, təhsilin idarə olunmasında ictimaiyyətin geniş iştirakı ilə özünü göstərir. Müasir

təhsil sisteminin fərqləndirici cəhətlərindən biri də dövlətdən dövlət-ictimai təhsil idarəçiliyinə keçiddir. Təhsilin dövlət idarəçiliyinin əsas ideyası təhsil problemlərinin həllində dövlət və cəmiyyətin səylərini birləşdirmək, müəllimlərə, şagirdlərə, valideynlərə təhsil prosesinin məzmunu və təşkili formalarını, müxtəlif növ təhsil müəssisələrini seçməkdə daha çox hüquq və azadlıqlar verməkdir. Şəxsi hüquq, azadlıqların təmin edilməsi yalnız təhsil obyektı deyil, həm də onun fəal subyektidir.

Müasir cəmiyyətdə humanist dəyərlərin təsdiqi şəxsin özünün dəyərinin, mənəvi dünyasının sərvətinin prioritetini qoyur. Tədris prosesinin texnokratik paradıqması onun idarə edilməsində humanist istiqamətə yol açır. Təhsil sistemlərinin idarə edilməsinin təkzib edilməz bir xüsusiyyəti var ki, burada yalnız məruz qalma ilə məhdudlaşmaq mümkün deyil, əməkdaşlıq, birgə idarəetmə və özünü idarə etmək lazımdır. Bu, hər idarəetmə qərarında müəllimin və şagirdin şəxsiyyətini görməkdən ibarət olan məktəb rəhbərliyinin humanistləşdirilməsi problemini artırır. Pedaqoji fəaliyyətdə monooloqdan dialoqa keçid təlim və tərbiyə prosesinin humanistləşdirilməsinin təzahürünün xüsusi formalarıdır. Təhsildə idarəetmənin humanistləşdirilməsi fərdin müraciətidir və bu insani münasibətləri formalaşdırmağa yönəlmiş və idarəetmənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqələndirilir.

İdarəetmədə ardıcılıq və bütövlük prinsipi. Pedaqoji prosesin sistemli mahiyyətini dərk etmək, onun səmərəli idarə olunması üçün real şərtlər yaradır. Məktəb idarəçiliyinə sistemli yanaşmanın metodologiyası, rəhbərin məktəb kimi bir sistem, onun əsas xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaratmasına təkan verir. “Sistem” anlayışı bütövlükdə, onun ilk əlaməti olan ayrı-ayrı hissələrini və ya komponentlərini ayırmaq imkanı haqqında fikirdir. Bununla birlikdə, məktəbin idarə edilməsində yalnız onun əsas hissələrini deyil, həm də bu hissələr arasında yaranan, inkişaf edən və ya dağılmış əlaqələri görmək vacibdir. Başqa sözlə, bu sistemin quruluşu nədir, sistem yaradan komponentlər nədir, bu əlaqələrin inkişaf perspektivi belədir. Nəticə etibarilə quruluşun olması sistemin ikinci xüsusiyyətidir. Sistemin üçüncü xüsusiyyəti onun inteqrasiya olunmamasıdır. Sistemin hər bir komponenti öz xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin qarşılıqlı əlaqədə onlar ayrı-ayrı komponentlərin xüsusiyyətlərinə görə azalmayan sistemin yeni, inteqrativ bir xassəsini təşkil edir. İnteqrativ əmlakın sabitliyi sistemin bütövlüyü ilə müəyyən edilir. Məktəb idarəçiliyində sistemin dördüncü xüsusiyyətinin təzahürünü - onun xarici mühitlə yaxın və spesifik əlaqəsini xatırlamaq vacibdir. Məktəb və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi iki forma ala bilər. Birinci halda, məktəb prosesləri yenidən quraraq xarici mühitə uyğunlaşır, ikinci halda isə məktəb hədəflərinə çatmaq üçün ətraf mühitə tabe olur. Fərdi komponentlər xüsusiyyətlərinə görə azalmır. Məktəbin idarə edilməsində ardıcılıq və bütövlük rəhbərliyin, müəllim heyətinin fəaliyyətində idarəetmə funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini də əhatə edir. Bu prinsipin tətbiqi onlardan hər hansı biri əsas və həlledici funksiya kimi tanındıqda idarəetmədə birtərəfliliyi istisna edir. Bu prinsip idarəetmə fəaliyyətinin ardıcıl, məntiqli, qarşılıqlı faydalı olduğunu, bütün funksiyalarının eyni dərəcədə vacib olduğunu vurğulayır.

Mərkəzləşdirmənin rəşional birləşməsi prinsipi. Məktəb və pedaqogika tarixi bir daha sübut etdi ki, həddən artıq mərkəzləşdirmə qaçılmaz olaraq təhsili idarəetmədə idarəetmənin artmasına səbəb olur. İdarəetmə mərkəzləşməsi aşağı səviyyəli menecerlərin, müəllimlərin və tələbələrin təşəbbüsünü alır, sadəcə onların iştirakı və istəyi olmadan qəbul edilmiş qərarların icraçısı olurlar. Birtərəfli mərkəzləşdirmə şəraitində idarəetmə funksiyalarının təkrarlanması, vaxt itkisi, həm menecerlərin, həm də icraçıların çox yüklənməsi olur (1).

Bərabər şəkildə idarəetmənin inteqrasiya edilmiş mərkəzləşdirilməsi pedaqoji sistemin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Mərkəzsizləşmə naminə mərkəzləşdirmədən imtina rəhbər və bütövlükdə administrasiyanın rolunun azalmasına, idarəetmənin analitik, nəzarət funksiyalarının itməsinə səbəb ola bilər. Məktəblərin təcrübəsi göstərir ki, demokratiya oyunu və mərkəzsizləşdirmə modeli kollektivin həyatında və işində ciddi pozulmalara, müəllim heyətində ixtilaf, anlaşılmaqlıqların yaranmasına, inzibati, dövlət orqanları arasında əsassız qarşıdurmalara səbəb olur. Bu məktəbdaxili idarəetmədə mərkəzsizləşdirmə birləşməsidir ki, inzibati və dövlət qurumları rəhbərlərinin bütün məktəb kollektivinin maraqları istiqamətində fəaliyyətini təmin edir, peşəkar səviyyədə müzakirə, idarəetmə qərarlarının verilməsinə şərait yaradır, təkrarlanmanı aradan qaldırır, sistemin

bütün struktur bölmələrinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini yaxşılaşdırır.

İdarəetmədə kollegiallıq prinsipi. Bu prinsipin həyata keçirilməsi pedaqoji prosesin idarə edilməsində subyektivliyi, avtoritarizmi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Rəhbərlikdə həmkarların təcrübəsinə və biliklərinə güvənmək, qərarlar hazırlamaq və müzakirə etmək, fərqli nöqtələri müqayisə etmək, müzakirə aparmaq və ən yaxşı qərar vermək vacibdir. Eyni zamanda, kollegiallıq kollektivin hər bir üzvünün təyin olunmuş iş üçün şəxsi məsuliyyətini istisna etmir.

İdarəetmədə nizam-intizam, aydın bir bölgü və pedaqoji proses iştirakçılarının səlahiyyətlərinə uyğunluğu təmin edir. Müzakirə və qərar qəbul etmə mərhələsində kollegiallıq prioritetdirsə, ilk növbədə verilən qərarların icrası mərhələsində komanda birliyi zəruridir (3).

Təhsil sistemi rəhbərinin əmr vəhdəti avtoritarizm və idarəetmə anlamına gəlmir, şəxsiyyətin pedaqogikası və psixologiyası, sosial psixologiya və müəllimlərin, tələbələrin, valideynlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə söykənir. İdarəetmədə bir nəfərlik idarəetmə və kollegiallıq müxaliflərin birliyinin təzahürüdür. Bir nəfərlik idarəetmə qərarların icrasında təcili olmağı nəzərdə tutur - kollegiallıq bəzi "lənklilərdə" fərqlənir. Taktiki hərəkətləri təyin edərkən -bir nəfərlik idarəetmə, strateji hərəkətləri inkişaf etdirərkən -kollegiallıq məqsəduyğundur.

Təhsil prosesinin idarə edilməsində komanda və kollegiallıq birliyi prinsipinin həyata keçirilməsi könüllü əsaslarla fəaliyyət göstərən müxtəlif komissiya və şuraların fəaliyyətində kollektiv axtarış, qərarlar üçün fərdi məsuliyyət tələb olunan konfrans işlərində təcəssüm olunur. Təhsil idarəçiliyinin dövlət-ictimai xarakteri mərkəzdə və yerlərdə komanda, kollegial birlik vəhdəti prinsipinin praktikada tətbiqi üçün real imkanlar yaradır.

Təhsil sistemlərinin idarə edilməsində obyektivlik və məlumatın tamlığı prinsipi. Təhsil sistemlərinin idarə olunmasının səmərəliliyi əsasən etibarlı və zəruri məlumatların olması ilə müəyyən edilir. Məlumatın obyektivliyi, dolğunluğu məlumatın seçilməsində, təhlilində və işlənməsində qeyri-spesifikliyə, səthiliyə qarşı çıxır. Sosial-pedaqoji elmlərdə məlumatlar ya müəllimlər və şagirdlər arasında ünsiyyət vasitəsi, ya da sistemin vəziyyəti və ətraf mühit haqqında məlumatların birləşməsi kimi qəbul edilir.

İdarəetmədə məlumatdan istifadə zamanı yaranan çətinliklər çox vaxt məlumatın çox olması və ya əksinə, onun olmaması ilə əlaqələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, məlumatların bolluğu və çatışmazlığı, habelə onun olmaması qərar qəbul etmə prosesini, onların həyata keçirilməsinin operativ tənzimlənməsini çətinləşdirir. Təhsil sistemlərində məlumat çatışmazlığı daha çox təhsil fəaliyyəti sahəsində hiss olunur. Tərbiyə prosesində biz daha tez-tez tələbə işi, bilik keyfiyyəti haqqında məlumat alırıq, lakin şəxsiyyətyönümlü xüsusiyyətləri, təhsil və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə onun formalaşma xüsusiyyətləri, xarakter, qabiliyyət xüsusiyyətləri və s. barədə az məlumata sahib oluruq.

Məktəbdaxili məlumatla məşğul olan insan üçün onun toplanması, işlənməsi, saxlanması və istifadəsi üsullarını bilmək vacibdir. Məktəb rəhbəri və meneceri öz fəaliyyətlərində müşahidə, sorğu anketləri, testlər, təlimat və metodik materiallarla işləməkdə fəal istifadə edir. Texniki vasitələrin və kompüterləşmənin tətbiqi ilə materialların toplanması, emalı müddətləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Məktəb rəhbərliyinin səyləri həm məktəb rəhbərləri, həm də müəllimlər tərəfindən istifadə oluna bilən məktəbdaxili məlumat idarəetmə texnologiyasının inkişafı və tətbiqinə yönəldilməlidir.

Məlumat banklarının, onlardan operativ istifadə texnologiyalarının formalaşdırılması idarəetmə işinin elmi təşkilini artırır (1).

Pedaqoji idarəetmənin metodları pedaqoji idarəetmənin məqsədlərinə çatma, onun əsas funksiyalarını həyata keçirməyin yolları kimi çıxış edir. Pedaqoji idarəetmənin metodlarına aşağıdakı dörd qrup üsullar daxildir:

Birinci qrup - iqtisadi metodlar və ya iqtisadi stimulların üsulları real həyatda müşahidə olunmur, onun iş görmə qabiliyyətinə görə -mühüm prinsipin həyata keçirilməsi yoludur. Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə pedaqoji işçilər üçün iqtisadi stimullaşdırma metodları, iş miqdarı və keyfiyyətinə daha çox uyğunluq baxımından da yaxşılaşacaq, sözdə pedaqoji təcrübə pedaqoji işin mümkün effektivliyinin mütləq göstəricisi deyildir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar,

kateqoriyalar, keyfiyyət və s. üçün ödəniş daxil olmağa imkan verir.

İkinci qrupa - təşkilati, idarəetmə və ya inzibati üsulların fəaliyyəti tənzimlənir, təlimatlar formasında həyata keçirilir, bu metodlara sifariş, tələblər və s. daxildir. Kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və təlim həyata keçirilir, iş təsvirləri hazırlanır və tətbiq olunur.

Üçüncü qrup - psixotəhsil üsulları istifadə edərək xarici təşviq şəklində həyata keçirilir. Planlaşdırma tələb edilir komandanın sosial inkişaf üçün əlverişli psixoloji iqlimi müəyyən edilir. Təhsil müəssisəsinin bütün işçilərinin təşəbbüsü, qrup, özünüdərk və kollektiv məsuliyyət hissi tərbiyə olunur, əmək fəaliyyətinin motivləri kollektiv, fərdi, mənəvi təşviqin müxtəlif formalarının istifadəsinə etibar edir, komanda üzvlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Dördüncü qrup - sosial təsir üsullarıdır. Bu üsullar işçilərin idarəetmə işinə geniş cəlb edilməsi, təhsil prosesinin əsas problemlərinin geniş şəkildə kollektiv müzakirəsi və bunların necə aradan qaldırılması, komanda üzvlərinin metodiki təlim keçməsi, komandada sağlam yaradıcı rəqabətin inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Bu metodların böyük dərəcədə istifadəsi işə vicdanla münasibət bəsləməyə, həvalə olunan tapşırıq üçün vəzifə, məsuliyyət hissi formalaşdırmağa, müxtəlif müklərə iqtisadi, hörmətli münasibət bəsləməyə, müəllim, tələbələrin ictimai fəallığını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Bu üsullar fərdin və onun maraqlarının prioritetini dəstəkləməyə, müəllimin, tələbənin şəxsi azadlığını təmin etməyə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirov A.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərs. Bakı: 2007, 109 s.
2. Əliyeva F.A., Məmmədova Ü.R. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: 2014, 197 s.
3. İbrahimov F.N, Hüseyinzadə R.L. Pedaqogika. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2012, 706 s.

SUMMARY

Nizami Guliyev

GENERAL PRINCIPLES OF EDUCATION SYSTEM MANAGEMENT PRINCIPLES AND METHODS

Methods of pedagogical management act as ways to achieve the goals of pedagogical management, the implementation of its main functions. The methods of pedagogical management include the following four groups of methods: The first group, economic methods or methods of economic incentives, are not observed in real life, but they are a way of implementing an important principle due to their ability to do business. The second group is regulated by the activity of organizational, managerial, or administrative methods, which are carried out in the form of instructions. These methods include orders, requirements, and so on. The third group-is carried out in the form of external incentives using psycho-educational methods. The fourth group is the method of social influence. These methods are carried out through a wide involvement of employees in managerial work, a wide collective discussion of the main problems of the educational process and how to overcome them, methodological training of team members, and the development of healthy creative competition in the team.

Key words: activity, pedagogical, management, principle, humanity, democracy, mutual, education. application, school, leader, student, modern, society

РЕЗЮМЕ

Низами Гулиев

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ

Методы педагогического менеджмента выступают как способы достижения целей педагогического менеджмента и реализации его основных функций. К методам педагогического управления относятся следующие четыре группы методов:

Первая группа - экономические методы или методы экономического стимулирования, не наблюдаемые в реальной жизни, по своей способности вести дела - это способ реализации важного принципа.

Во второй группе - регламентируется деятельность организационных, управленческих или распорядительных методов, осуществляемых в виде инструкций, к этим методам относятся приказы, требования и т.п.

Третья группа осуществляется в виде внешней стимуляции с использованием психопедагогических методов.

Четвертая группа – методы социального воздействия. Эти методы осуществляются за счет широкого вовлечения работников в управленческую работу, широкого коллективного обсуждения основных проблем учебного процесса и путей их устранения, методической подготовки членов коллектива, развития здоровой творческой конкуренции в коллективе.

Ключевые слова: Деятельность, педагогика, управление, принцип, гуманизм, демократия, взаимодействие, образование, применение, школа, лидер, ученик, современное, общество.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

AYTƏN MƏMMƏDOVA

“Naxçıvan” Universiteti

aytan.n.m@mail.ru

UOT 37.

AZƏRBAYCAN KLASSİKLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ETNOPEDAQOJİ MATERİALLARDAN İSTİFADƏ

Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin bir–birindən ayrı xüsusiyyətləri olduğu kimi, oxşar cəhətləri də vardır. Tarixə nəzər salsaq bir çox klassiklərimizin, ədiblərimizin yaradıcılığında şifahi söz yaradıcılığından bəhrələndiklərini açıqca görürük. Məqalədə xalqımızın dahi şəxsiyyətləri, klassik mütəfəkkirlərimizin əsərlərində xalqın çoxəsrlik zəngin təcrübəsindən, etnopedaqoji materiallardan istifadə tədqiq edilmişdir. Həmçinin şifahi və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi diqqətə çatdırılmış, klassiklərimizin xalq tərəfindən yaradılan obraz və hadisələri öz yaradıcılıqlarına uyğun şəkildə əks etdirməsi qeyd olunmuşdur. Məqalədə, eyni zamanda klassik mütəfəkkir və ədiblərimizin yaratdığı obraz və faktların zamanın süzgəcindən keçərək xalq tərəfindən mənimsənilməsi, xalqın ruhuna hopduğu və xalq pedaqogikası nümunəsi kimi formalaşmasından bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: xalq, xalq pedaqogikası, etnopedaqoji material, klassik mütəfəkkirlər, folklor.

Xalq həmişə ən dəyərli sərvətləri seçir, mühafizə edir, cilalayır və inkişaf etdirir. Şifahi xalq yaradıcılığı da məhz belə sərvətlərdəndir. Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı da çox zəngindir və öz rüşeymləri, tarixi kökləri etibarilə qədim zamanlara, min illər bundan əvvələ gedib çıxır. Xalqın yaratdığı nümunələr, xalq ağsaqqallarının dilindən deyilən kəlamlar, xalq təcrübəsi onun həyatının bütün cəhətlərini, ictimai, siyasi təfəkkürünü əks etdirir, özündə yaşadır. Çünki xalq təcrübəsi ən zəngin mədəniyyət nümunəsidir. Xalqın varlığı isə məhz onun mədəniyyətindən asılıdır.

Xalqın tarixi varlığı sosial siyasi amillərlə yanaşı, həm də mənəvi mədəniyyətinin qədimliyi ilə bəlli olur. Mənəvi mədəniyyət deyəndə isə sözsüz birinci yada düşən, göz qabağına gələn ilkin söz sənəti - folklor olur.

Klassiklərimizin yaradıcılığına diqqət etsək orada xalq müdrikiyindən, etnopedaqoji materiallardan, folklorlardan necə istifadə olunduğunun şahidi olarıq. Folklor nümunələri, nağıllar, əfsanələr, atalar sözləri, bayatılar və s. hər zaman yazıçı və şairlərin müraciət etdikləri mənbə olmuşdur. Onlar xalqın qazandığı təcrübəni, dediyi qiymətli fikirləri, hikmətləri özünəməxsus şəkildə istifadə etmiş, biz gənc nəsə ötürmüşlər. Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığında bu baxımdan olan fikirlərini qısaca nəzərdən keçirək.

Nizami şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, dastanlar, nağıllar, atalar sözləri, əfsanələr və s. etnopedaqoji materialların pedaqoji əhəmiyyətini bildiklərindəndir ki, onların bədiilik sirrini öyrənmiş və xalqın dilindən deyilmiş bu müdrik nümunələri bir sənətkar qələmi ilə cilalamışdır. Onun əsərlərində “Ot kökü üstə bitər”, “Pişik balasını istədiyindən yeyər”, “Su həmişə bir arxla axmaz”, “Beş barmağın beşi də bir deyil”, “Vaxtsiz banlayan xoruzun başını kəsərlər”, “Söyüd ağacı bar verməz”, “Dəyirman növbət ilədir”, “Nərdivanı pillə-pillə çıxarlar” və s. kimi atalar sözlərindən təkrar-təkrar istifadə olunmuşdur (1, s.20).

Xalqımızın zəngin irsi ölməz Füzulinin də ümumi inkişafına, bir şeir ustadı kimi yetişməsinə qüvvətli təsir göstərmişdir. Füzuli də xalqın pedaqoji görüşlərindən, etnopedaqoji nümunələrdən yaradıcılıqla istifadə etmiş, öz təbircə desək: gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb söz alması ilə mənə gövhərini deşmişdir (1, s.21). Bu barədə Mir Cəlal belə yazır: “Ya Füzuli xalqda, canlı dildə olan hikmətli sözləri şeirə salıb daha da məşhurlaşdırmışdır. Yaxud da əksinə, bu sözlər Füzuli tərəfindən

yaradılmış, sonra xalq arasında yayılaraq zərbi-məsəl, atalar sözü halına gəlmişdir. Məsələn: el ağzın tutmaq olmaz, dünya işi qana qandır, xəstə yadıqdan iyrenər, qanlını qan tutar, xəstəyə su vermək xeyir işdir və s. Şübhəsiz ki, bu sözlərin çoxu xalq dilində Füzuli şeirlərindəkindən bir az fərqlidir. Ancaq əsas məzmun və fikir eynidir” (2, s.70).

Füzulinin xalqdan aldığı “Gül xarsız olmaz”, “Qanlını qan tutar”, “Qul xətasız olmaz”, “Od olub yandırınca, su olub söndür”, “El ağzın tutmaq olmaz”, “Sənin kölgən başımızdan əksik olmasın”, “Dərdə dözən səbrlə kama çatar”, “Mən dönmərəm bu yolda ölüm olsa qan olsa” kimi onlarla atalar sözləri və məsəllərə xüsusi diqqətlə yanaşmış onları öz nəfsi ilə daha bədii bir şəkllə salaraq xalqa qaytarmışdır:

“Gəh gözdə, gəh könüldə xədəngin məkan tutar.

Hər qanda olsa qanlını əlbəttə qan tutar”

“Mərhamət qoyub önərmə sinəmdə qanlı dağı,

Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı (1, s.22).

Məlum olduğu kimi Füzuliyə çox böyük sənətkarlıq şöhrəti gətirən, qədim zamanda dillərdə dolaşan “Leyli və Məcnun” poeması xalq əfsanəsi ilə bağlı əsərdir. Bir çox ədibin yaradıcılığında yer almış bu əfsanə zənnimizcə, Füzuli tərəfindən daha emosional şəkildə yazılmışdır. . Bunu isə Füzuli yanaşması, onun özünəməxsusluğu yaradır.

Füzuli folklor xəzinəsindən istifadə edərkən xalq ifadələrinə atalar sözü və məsəllərinə də xüsusilə diqqətlə yanaşmışdır. Nəhayət özünü qəzəl şairi adlandıran Füzulinin həmin janrdan olan əsərlərinin hamısı xalq bayatıları, gəraylıları kimi səlis və musiqilidir.

Xalq hikmətindən yararlanan daha böyük simalarımızdan biri də ustad şair Nəsimidir. Nəsimi həm xalqımızın söz sənətinə, həm bədii irsinə, həm də tarixi köklərinə kifayət qədər bələd idi. El arasında işlədilən “Öz gözündə tiri görmür başqasının gözündə yük axtarır” məsəli Nəsimi qələmindən bu cür ifadə olunur:

Öz gözündə tiri qoyub, özgə gözdə tükü görmə,

Uzaq görər öz eybini görən, tükü tükədən seçər.

Başqa bir qəzəlində isə xalq arasında deyilən “Nə əkərsən onu da biçərsən” deyimini özünəməxsus şəkildə nəzmə çevirərək deyir:

Zalım oldun, zülm əkərsən yenə kəndi tarlana,

Zalımın zülmü şərindən tarlada üsyan bitər (3, s.22).

Nəsiminin bu beyti humanizm ideyalarını tərənnüm edir. O, insan övladını zülmədən kənar olmağa, zalım olmamağa çağırır. Zülm edən, zalım olan gec-tez bununla üzləşir. Nəsiminin bu fikirləri xalqın gündəlik həyat tərzindən, gördüklərindən, taleyə inancından irəli gəlirdi.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı unudulmaz söz ustaları və maarifpərvərlərimiz Şah İsmayıl Xətai, Q.Təbrizi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, Y.V.Çəmənəmzəminli, Ə.Haqverdiyev, S.Vurğun və digər görkəmli şəxsiyyətlər üçün də hikmət məktəbi olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatımızın tarixində özlərinə möhtəşəm yer tutmuş bu sənətkarlar Azərbaycan folkloruna bağlı olmuş, ondakı motivlərdən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən, atalar sözü və məsəllərdən dönə-dönə istifadə etmişlər.

Bir məsəldir kim deyərlər: “Gəncin üstə mar olur” deyən, doğma ana dilində yazan böyük sərkərdə Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı xalq hikməti, ifadələri ilə zəngindir

Söz vardır kəsdirər başı,

Söz vardır kəsər savaşı,

Söz vardır ağulu aşı

Bal ilən edər yağ bir söz (4, s.47).

Xətai yaradıcılığında atalar sözlərinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Misal üçün Ş.İ.Xətəinin bir nəsihətnaməsində deyilir.

Özünü bilməz ilə durma oturma.

Ömür zayə gedər əqli itirmə.

Bildiyimiz kimi, el arasında bəzi rəqəmlər müqəddəs rəqəmlər hesab olunur, onlara nağıllarda, dastanlarda tez-tez rast gəlirik. Məsələn, 7 başlı əjdaha, 40 qapı, 3 alma və s. Xətai qoşmasında belə deyir:

Dörd qapı, qırx məkan, yetmiş iki qat,
Məhəbbət dedigin təcəlliyi-zat,
Mö'minə, müslümə, xeyir, nəsihət,
Məhəbbətdən keçən haqdan da keçər (4, s.332).

Burada şair xalq hikmətini, rəqəmlərinin sirrini sədaqətlə, insan xisləti ilə birləşdirir. Xətaiyə görə, məhəbbətdə sadıq olmayan, haqqın yolun tutmaz. Sədaqət haqqın, halalın yoludur.

Folklardan öz yaradıcılığında istifadə edən klassiklərdən Əhvədi Marağayini də göstərmək olar. Onun "Cami-Cəm" əsərində belə fikirlər oxuyuruq "Haram loğmadan əmələ gələn bir nütfə tərlı və layəqətli övlad olması deyildir, yaxud: uşağın əmduyi südüən də fikir vermək lazımdır, çünki pis adamın südü də pis övlad böyüdə. Fikir vermək lazımdır ki, südü əmilən adam kimdir, haralıdır, nəçidir, o təmiz, halal və sağlandırmı?" Bu fikirlərə uyğun atalar sözləri vardır. Məsələn: "Ana çıxan ağacı qız budaq-budaq çıxar".

Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, S.Şirvani də xalq yaradıcılığında bəhrələnmişlər. Onların əsərlərində məsəllər, atalar sözləri və s. çox məharətlə istifadə olunmuşdur.

"Canandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir məsəldi, sevdiyim," (M.P.Vaqif)

"Məsəli məşhurdur: qüs dənə gedər,
Sizdə bir nəfi yox səvayi zərər" (Q.Zakir)

"Bu məşhur bir məsəldir, saqıcan kim, "öyrənən dönməz"

"İnanma gər eşitsən eyləyib meyxanələr tövbə". (S.Ə.Şirvani)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da xalq hikməti ilə bağlı olan, şifahi xalq yaradıcılıq nümunələri ilə bağlı ideyalara rast gəlmək mümkündür. Bu dövrün tanınmış ədibləri C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, A.Şaiq, M,Ə.Sabir, A.Səhhət, Y.V.Çəmənşəminli, M,Müşfiq, H.Cavid, S.Vurğun və digərləri xalqın zəngin təcrübəsindən bəhrələnmiş və öz yaradıcılıqlarında istifadə etmişlər. Xalq hikmətinin təzahürünü bəzi ədiblərin əsərlərinin bir başa adlandırılmasında görmək mümkündür. Məsələn, N.Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz", Ə.Haqqverdiyevin "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", R.Əfəndiyevin "Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər", S.Rüstəmin "Qaçaq Nəbi" əsərlərini misal göstərmək olar.

Əsərlərində külli miqdarda atalar sözü işlədən M.Ə.Sabir özünün ən məşhur "Uşaq və buz" şeirini məzmunca həmin şeirə yaxın olan və 1894-cü ildə yazıya alınan "Qarı və buz" adlı folklor nümunəsi əsasında yazmışdır. M.Ə.Sabir folklardan sərbəst yaradıcılıq yolu ilə istifadə etmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi və yazılı ədəbiyyat hər zaman bir-birindən bəhrələnmiş, biri digərinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan folkloru yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri üçün əsas mənbə olduğu kimi özü də onların yaradıcılığında və yazılı ədəbiyyatından çox şey əxz etmişdir. Folklor və yazılı ədəbiyyatımız inkişaf edib zənginləşdikcə bir-birinə yeni fikir və süjetlər vermiş, bir-birinə qarşılıqlı təsir edib cəlalanmış, təkmilləşib səlisləşmişdir. Bu barədə Tahir Orucovun fikirləri təqdirəlayiqdir: "Folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi onun mövcud olduğu bütün dövrlərdə ədəbi-nəzəri fikrin aktual problemlərindən olmuşdur. ...Çünki ədəbiyyatımızı, o cümlədən folklorumuzu yeni istiqamətdə araşdırmaq, onun daxili məzmun və məna əhəmiyyətini, xalq həyatına dərin köklərlə bağlılığını öyrənmək üçün folklor və yazılı ədəbiyyat əlaqələrinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması çağdaş dönm üçün çox aktualdır" (5, s.199).

Xülasə, klassik mütəfəkkirlərimiz, maarifpərvər ədiblərimiz xalqın tərbiyə ideyalarını təkcə öyrənməklə və ya mənimsəməklə kifayətlənməmiş, özləri də bu xəzinəyə qiymətli incilər vermişlər. Ümumiyyətlə, qabaqcıl fikir nümayəndələrimiz xalq ədəbiyyatının bu və ya digər nümunəsini sadəcə olaraq təkrar etmək deyil, orijinal əsərlər yaratmaq məqsədilə ondan istifadə etmişlər. Onlar xalqdan öyrəndikləri və xalq ədəbiyyatındakı ideyaları öz əsərlərində daha da inkişaf etdirib yüksəyə qaldırıdıkları kimi xalq da onların mövzuları əsasında müxtəlif rəvayətlər, dastanlar yaratmışdır. Buna görədir ki, gənc nəslin təlim-tərbiyə məsələsi eyni dərəcədə həm xalq ədəbiyyatının, həm də görkəmli ədiblərin əsərlərinin əsas hissəsini təşkil edir.

Beləliklə, haqqında danışılan məsələ üzrə xalq yaradıcılığımızda irəli sürülən etnopedaqoji fikir və

ideyalar klassiklərimiz, xalq mütəfəkkirlərimiz tərəfindən daha da təkmilləşdirilmiş, onların əsərlərində əksini taparaq gələcək nəsillərə ötürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: 1970.
2. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: 1983.
3. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: 2004.
4. Xətai Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005.
5. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı: 2004.

SUMMARY

Aytan Mammadova

USE OF ETHNOPEDAGOGICAL MATERIALS IN THE WORK OF AZERBAIJAN CLASSICS

Examples of oral and written literature have similar features as well as their distinct features. If we look at history, we will clearly see that many of our classics and writers benefited from oral word creativity in their work. In the article, the geniuses of our people, the use of ethno-pedagogical materials from the centuries-old rich experience of the people in the works of our classical thinkers were studied. Also, the interaction of oral and written literature was brought to attention, it was noted that our classics reflect the images and events created by the people in accordance with their creativity. In the article, at the same time, it was mentioned that the images and facts created by our classical thinkers and writers passed through the filter of time and were adopted by the people, absorbed into the people's soul and formed as an example of folk pedagogy.

Key words: folk, folk pedagogy, ethnopedagogical material, classical thinkers, folklore.

РЕЗЮМЕ

Айтен Мамедова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В ПРОИЗВОДСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КЛАССИКОВ

Примеры устной и письменной литературы имеют как сходные, так и различные черты. Если мы посмотрим на историю, то ясно увидим, что многие наши классики и писатели пользовались в своем творчестве устным словесным творчеством. В статье изучены гении нашего народа, использование этнопедagogических материалов из многовекового богатого опыта народа в произведениях наших мыслителей-классиков. Также было обращено внимание на взаимодействие устной и письменной литературы, отмечено, что наша классика отражает образы и события, созданные народом в соответствии с его творчеством. В статье, в то же время, упоминалось, что образы и факты, созданные нашими классическими мыслителями и писателями, прошли через фильтр времени и были восприняты народом, впитались в народную душу и сформировались как образец народной педагогики.

Ключевые слова: народ, народная педагогика, этнопедagogический материал, мыслители-классики, фольклор.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

NÜBAR SƏFƏRLİ

“Naxçıvan” Universiteti

nubar_seferli@mail.ru

UOT: 371

NAXÇIVANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRMİŞ İLK DİNİ MƏKTƏBLƏR – ZƏRDÜŞT MƏKTƏBLƏRİ

Zərdüştlük qədim və orta əsrlər dövründə İranda, Asiya ölkələrinin əksəriyyətində və Azərbaycanda yayılmış fəlsəfi və pedaqoji fikir, din olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda ilk sistemli məktəb təhsilinin bünövrəsi Zərdüşt məktəbləri ilə qoyulmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda məktəb təhsilinin təməl amili olan atəşkədə və atəşgahlarda zərdüştlər həm ibadət etmiş, həm də təlim, tədris ilə məşğul olmuşlar. Ən böyük atəşgah isə Azərbaycanda ibadət və təhsil mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən Azərqoşnəsb atəşgahı olmuşdur. Bu atəşgah mədəniyyət, elm, təhsil mərkəzi olan Şiz (Gəncək) şəhərində yerləşirdi. O dövrün tanınmış alimlərindən olan əl-Məsudin, əl-Həməvinin əsərlərinin tədqiqi göstərir ki, Şiz şəhəri yalnız Azərbaycanın deyil o cümlədən bütün Zərdüştlüyün elm, marif, mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Belə ki, İran, Türkiyə, Hindistan və Azərbaycanın digər bölgələrində Zərdüşt məbədlərində işləmək üçün ruhanilər məhz burada hazırlanaraq göndərilirdilər. Məlum olduğu kimi, Zərdüşt dininin əsas və müqəddəs dini kitabı “Avesta” (Qanun) adlanırdı. Bu müqəddəs dini kitabın ilkin variantı biza gəlib çatmasa da müəyyən hissələri əlavə və dəyişikliklərlə bu günə qədər saxlanılmaqdadır. “Avesta”nın əsas nüsxəsi Şiz şəhərində saxlanılırdı ki, Sasanilər dövründə “Avesta” bu nüsxə əsasında yenidən tərtib olundu. Zərdüşt məbədlərində əsas dərslük “Avesta” hesab olunur və gənc nəsllər burada yazılmış qanunlar, fəlsəfi düşüncələr aşılınırdı. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Zərdüşt məbədlərində də “Avesta” qanunları aşılınırdı. Burada da Azərqoşnəsb atəşgahında təhsil almış ruhanilər fəaliyyət göstərirdi.

Məqalədə müxtəlif tarixi əsərlər tədqiq edilərək Azərbaycanda, o cümlədən ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda fəaliyyət göstərmiş Zərdüşt məktəblərinin fəaliyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Zərdüşt dini, məbədlər, atəşgahlar, məktəblər.

Ərəblər tərəfindən Azərbaycanın, həmçinin Naxçıvanın işğalına qədərki dövrdə (654-cü il) insanlar tərəfindən dini etiqad kimi “Zərdüştlük” dini qəbul olunmuşdur. Zərdüştlüyün dini ideologiya kimi hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə Azərbaycanda anadan olmuş Zərdüşt tərəfindən yarandığı bəzi fars və ərəb alimlər tərəfindən öz təsdiqini tapmışdır. Zərdüştün vətəninin Azərbaycan olduğunu tədqiqatçı alim B.C.Şəfizadə öz əsərlərində ətraflı şəkildə göstərmişdir. Böyük Azərbaycan şairi N.Gəncəvi də öz əsərlərində Zərdüştün türk olduğunu yazmışdır. Həmçinin A.O.Makovelski, Petruşevski və Braçinski “Avesta”-nı bütövlükdə Azərbaycan xalqının ədəbi abidəsi hesab etmiş, “Avesta” kitabını “Azərbaycan ədəbiyyatının inciləri” adlandırmışlar. Krımski “Qatlar”ın türk sözü olduğunu təsdiqləyib. Görkəmli türkoloq T.Hacıyev “Doğma “Avesta” ifadəsini işlətməmiş və demişdir ki, Zərdüşt Cənubi Azərbaycanın Urmiya şəhərində doğulmuş bir türkdürsə, onun müəllifi olan “Avesta” da məntiqə görə türkcə yazmalı idi. Firdovsi “Şahnamə”sində Zərdüştün maqları haqqında deyir ki, “Onlar türkcə danışirdilər” (2, s.23).

Qədim Azərbaycanda Zərdüştlük (zoroastrizm) hakim ideologiya idi ki, bu ideyalar “Avesta” adlı dini külliyyatda öz əksini tapmışdır. Bu dini külliyyatda tək Allah ideyası müdafiə edilir və əsas əxlaqi, mənəvi kateqoriyalar isə Xeyir və Şərdir. Avestada bütün kainatı, insanlığı və xeyrxahlığı Hürmüz (Ahurəməzda), şəri, hiyləgərliyi isə Əhriman (Ahura-Manyu) idarə edir. Zərdüştlük dininin əsas ideyası Xeyirin Şər üzərindəki qələbəsinə olan inamı aşılamaqdır. Bu dinə

görə xeyirin qələbə çalması üçün insanlar elmi biliklərə, xeyirli əməllərə, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməlidirlər ki, bunlar Avestada əsas dini vəzifə hesab olunur. Bu dini vəzəfələr isə öz başlanğıcını üç müqəddəs kəlamdan götürmüşdür:

1. Xeyirxah fikir;
2. Xeyirxah söz;
3. Xeyirxah əməl (2, s.23).

Avesta “Yəştlər”, “Qatalar”, “Yəsna”, “Videvdat” adlanan hissələrə bölünür və bunların farsca şərhləri Zənd adlanırdı. E.ə. I minilliyin I yarısında yazılmış bu yazılı dini, mədəni yaradıcılıq nümunəsinin bir neçə nüsxəsi Makedoniyalı İsgəndər (e.ə. IV əsr) tərəfindən yandırılsa da bəzi hissələri günümüzdə qədər gəlib çatmaqdadır. Əksər tarixçilər Avestanın mövcud hissələrini tədqiq edən zaman ilk əlifbanın Avesta əlifbası olduğunu söyləmişdilər. Tanınmış tədqiqatçı alim Baloğlan Şəfizadə özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında ilk əlifbanın azərbaycanlılara məxsus olduğunu və bunun Avesta əlifbası olduğunu göstərir: “...yer üzünün bəlkə də ilk əlifbası və yazı mədəniyyəti azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. Avestanın ilk variantı 21 kitabdan, 81 fəsildən ibarət olmuş, 21 hərflə bir əlifba ilə 12 min inək dərisi üzərinə tarixən Azərbaycan ərazisinə düşən qədim Pərəsada, yaxud Pərəsatda yazıya alınmışdır. Bu yer Dədə Qorqud dastanında Parasar adlanmışdı. Əslində bu ilk əlifbanın adı “Vattan” adlanır ki, indi işlətdiyimiz “Vətən” sözü də bu kökə bağlıdır. Mənası “oddan yaranan” deməkdir... Əlifbanın sonrakı daha mükəmməl variantları Maq əlifbası olmuşdur” (2, s.33).

İnsanlara Zərdüşlük təliminin və Avesta haqqında biliklərin ötürülməsi üçün əsas mənbə məktəb idi. Fars mənbələrində göstərilir ki, “Frahangestan” adlanan bu cür zərdüş məktəbləri Azərbaycanda çoxluq təşkil etmiş. “Kavadın oğlu Xosrov və cavan” əsərində (VI əsr) varlı ailələrdən olan cavanların bu məktəbdə necə təhsil almalarından ətraflı bəhs olunmuşdur. Məktəblərdə tədris fənləri sırasına bədii ədəbiyyat, tarix, bəlağət və astronomiya daxil idi. Hər bir gənc at sürmək, ox atmaq və nizə tullamaq məharətinə malik olmalı idi. Tədris kursuna şahmat, dama, top (müasir polosayağı) oyunlarının öyrədilməsi də daxil idi. Bədii sənətin öyrədilməsinə, mahnı oxumaq və musiqi alətlərində (simli kifara və sitrada) çalmaq bacarığına da böyük əhəmiyyət verilirdi. Beləliklə, frahangestanda təhsilini başa vuran cavan dünyəvi və hərbi həyata hazır olurdu. Həmin dövrdə dünyəvi (frahangestan) məktəblərlə yanaşı kahinlik məktəbi- herbedestan termini ilə ifadə olunan zərdüşlük məktəbləri də geniş yayılmışdır. Bu məktəblərdə kahinlər (herbedlər) xavişt termini ilə ifadə olunan şagirdlərə dərs deyirdilər. Bu şagirdlər öz təhsil haqlarını özləri ödəyirdilər. Tədris prosesində Avesta və Zənd mətnləri əzbər öyrədilir, Qataların dürüst yadda saxlanmasına xüsusi fikir verilirdi. Kahinlik məktəblərindəki şifahi təhsil prosesi haqqında ətraflı məlumat “Avesta”nın itmiş fəsillərindən biri olan “Herbedistan”da verilmişdir (1, s.133).

Ərəblərin Azərbaycanı işğalına qədərki dövrdə Naxçıvanda da Zərdüşlük təlimini təbliğ edən çoxlu məktəblər fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da nəticəsində Zərdüşlük geniş coğrafi əraziyə yayılmışdır. Bu məktəblərdə əsasən öyrənənlərin mənəviyyat dərsləri ilə yanaşı “Avesta”da nəzərdə tutulmuş şəkildə dini və əxlaqi hissələrinin inkişafı, fiziki inkişafı, oxu, yazı, hesablama qaydalarına yiyələnmələri təşkil olunurdu. Zərdüş məktəblərində yeddi yaşdan başlayan sistemli təlim-təربiyə yeddi il davam edirdi. Bu dövr ərzində aşağı təbəqənin uşaqları müəllimlərin rəhbərliyi altında dini mətn və duaları şifahi əzbərləyir, bunun üçün isə tez-tez dini mərasimlər təşkil edirdilər. Zərdüş məbədli yanında yerləşən məktəblərdə oxuyan yuxarı təbəqənin uşaqları isə əlavə olaraq yazı vərdişlərinə də yiyələnirdilər (3, s.20). Sasanilər dövründə ölkədə ibtidai təhsil verən məktəblərlə bərabər peşə məktəbləri də fəaliyyət göstərmiş, hətta Sasanilər dövründə bəzi Pəhləvi ədəbiyyatında ali təhsil almaq üçün görülən tədbirlərdən danışılması burada ali təhsil verən tədris mərkəzlərinin də olmasından xəbər verir. Bu dövrdə həmçinin dövlət üçün kadr hazırlayan, yüksək səviyyəli bilikli müəllimlərin çalışdığı, şahzadələrin və rütbə sahibi olan insanların uşaqlarının təhsil aldıkları “Saray” məktəbləri də yaradılmışdı. Araşdırmalar göstərir ki, təhsil əsasən sinfi xarakter daşdığı üçün müxtəlif adlarla qruplaşdırılırdı. Saray məktəbləri xaric olmaqla, digər məktəblər kahinlər, döyüşçülər, maldarlar, sənətkarlar olmaqla dörd təbəqəyə; xidmət məqsədinə görə uşaqlar,

cavanlar, kişilər və yaşlılar olmaqla dörd bölməyə ayrılırdılar. Məktəblərdəki yaşlılar bölməsi digər üç bölmənin (uşaqlar, cavanlar, kişilər) üzvləri üçün məsul idilər. Atəşkədə və atəşgahlarda isə təlim, tərbiyə işi ilə muğlar və od qoruyanlar (atərvanlar) məşğul olurdular. Burada təlim, tərbiyə işi üç hissəli proqramla həyata keçirilirdi: dini- əxlaqi; fiziki; yazıb oxumaq.

Bütün Zərdüş t məktəblərinin məqsədi -insanlara həmişə mülayim, adil, xeyirxah, yalançılıqdan, paxılıqdan, oğurluqdan, riyadan uzaq olmağı, maldarlıq, əkinçilik, sənətkarlıqla məşğul olmağı, ox atmağı, nizə tutmağı, ov ovlamağı, üzməyi öyrənmək, yazı və oxu biliyin əsası olduğundan bu vərdişlərə dərinlən yiyələnməyi öyrətmək idi. Bu biliklərə isə uşaqlar atalarının, müəllimlərin və alimlərin köməkliyi ilə yiyələnmə bilirlər. Belə ki, Avestada göstərilir ki, ilk tərbiyə ailədə uşaqlara ata vasitəsilə verilir, sonra isə “hər bir şəxs müəllimin köməyi ilə yazıb, oxumağı öyrənir”. Avestada müəllimlər iki yerə ayrılır: pis və yaxşı müəllim. İnsanların yüksək məqsədə çatmasında yaxşı müəllimin roluna yüksək qiymət verilir və “Pis müəllim şüuru korlar, sözün mənasını çaldırmaz. Aqlın inkişafını dayandırar, təlim-tərbiyəni fəsada çevirər. Nəticədə həyatın təbii axımına və gözəlliyinə zərər yetirər”. Zərdüş müəllimlərlə yanaşı, alimlərin də roluna yüksək qiymət verir: ”Çalışın ki, alim ilə cahil arasında fərq qoyasınız. Alimlər həyatın yol göstəriciləridir” (2, s.27).

Sasani dövlətinin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın bütün bölgələri kimi, Naxçıvanda da fəaliyyət göstərən Zərdüş məktəblərində fars dilinə tərcümə edilmiş Aristotelin, Ptolomeyin, Hippokratın riyaziyyata, təbabətə, astronomiyaya aid əsərləri ilə yanaşı, hind alimlərinin məntiq və bələğətə, astronomiya və ulduzların cədvəlinə həsr etdikləri əsərləri də tədris olunurdu. Astronomiya və ulduzların cədvəlinə əsasən il hesabı günəş ilinə əsaslanan “zərdüşti” (və ya Kiçik Avesta) təqvim üzrə aparılırdı. Bu təqvim hər biri 30 gündən ibarət olan, adları Avestadakı allahlar panteonundan götürülmüş 12 aydan və 5 gündən təşkil olunmuşdur. 365 gündən ibarət olan zərdüşti təqvim ili astronomik günəş ilindən 6 saat qıscadır, ona görə hər dörd ildən bir təqvim ilinin başlanğıcı bir gün irəli çəkilirdi. İran alimi S.Tağızadənin tədqiqatına görə, zərdüşti təqvimindən e.ə. 441-ci ildən başlayaraq istifadə olunmuşdur (1, s.135).

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Zərdüş məktəblərində elmi biliklərlə yanaşı, müxtəlif sənət növləri də aşılanılırdı ki, burada təhsil alan şagirdlərin əl işlərindən bir neçəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə sənət nümunələri arasında, hazırda Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajında saxlanılan, ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qədim əntiq şeylər alverçisindən satın alınan tunc buxurdan xüsusi maraq doğurur. 35,6 sm hündürlükdə, tuncdan tökülmüş süvari heykəlciyi formasında olan bu buxurdan alimlərin (K.V.Trever, V.L.Lukonin, Q.Qoşqarlı və b.) ümumi rəyinə görə, yerli sənətkar tərəfindən, b.e. I əsrdə düzəldilmişdir. Albaniya tarixinin ilk geniş tədqiqatçılarından olan K.V.Trever burada alban hökmdarı Cavanşirin təsvir olunduğunu güman edir. Onun bu gümana gəlməsinə səbəb bir tərəfdən heykəlcikdə Sasani şahlarına xas olmayan elementlərin varlığı, digər tərəfdən isə süvaridəki ikonoqrafik cizgilərin Moisey Kalankatlının Cavanşir haqqındakı məlumatına uyğun gəlməsidir. Azərbaycan alimləri Q.M.Əhmədov və N.I.Rzayev K.V.Treverin bu gümanının gerçək olduğunu təsdiq edirlər (1, s.141).

Yuxarıda göstərilmiş tədqiqat nəticəsindən də göründüyü kimi Zərdüş məktəbləri hələ e.ə. Naxçıvanda fəaliyyət göstərməyə başlasa da burada şagirdlərə hərtərəfli biliklər verilmiş, onların dünyagörüşü dövrün tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan hələ eramızdan əvvəlki dövrlərə aid Zərdüş məktəblərində təşkil olunmuş təlim, tərbiyə prosesi, müəllim-şagird münasibətləri yalnız Azərbaycan deyil, dünya pedaqoji fikir tarixinin ən qədim təlim, tərbiyə konsepsiyası hesab oluna bilər.

Ərəblər tərəfindən Azərbaycanın, həmçinin Naxçıvanın tutulması ilə yeni tarixi dövr başladı ki, bu dövrdə əhali islam dinini qəbul etdi. Beləliklə, bu dövrə qədər Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda insanlar tərəfindən dini etiqad kimi qəbul olunmuş “Zərdüşlük” yerini İslam dininə verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild. (III-XIII əsrin İrübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Hüseynzadə R. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir. Bakı: MBM, 2005, 320 s.
3. Rzayev V. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 392 s.

SUMMARY

Nubar Safarli

**THE FIRST RELIGIOUS SCHOOLS IN NAKHCHIVAN
– ZARADUST SCHOOLS**

Zoroastrianism was a philosophical and pedagogical thought and religion spread in Iran, most Asian countries and Azerbaijan during the ancient and medieval times. Research shows that the foundation of the first systematic school education in Azerbaijan had been established with Zoroastrian schools. Thus, Zoroastrians both worshiped and engaged in education in the fire temples, which were the fundamental factor of school education in Azerbaijan. The largest one was the Azergoshnasb camp, which was the center of worship and education in Azerbaijan. This fire temple was located in Shiz which was the cultural, educational and scientific centre and the capital of Azerbaijan. The study of the works by al-Masudi and al-Hamawi, the well-known scientists of that time, shows that the city of Shiz was the center of science, education, and culture not only for Azerbaijan, but also for all Zoroastrianism. Thus, priests were trained and sent to work in Zoroastrian temples in Iran, Turkestan, India and regions of Azerbaijan. As it is known, the main and sacred religious book of Zoroastrian religion was called "Avesta" (Law). Although the original version of this sacred religious book has not reached us, its certain parts have been preserved with additions and changes. The main copy of "Avesta" was being kept in the city of Shiz and during the Sasanian period on the basis of this book "Avesta" has been rewritten.

"Avesta" was considered the main textbook in Zoroastrian temples, the laws and philosophical thoughts written there were instilled in the younger generation. "Avesta" laws were inculcated in Zoroastrian temples operating in Nakhchivan. Clergymen trained in the Azergoshnesb fire temples worked here as well. The article studies the activity of Zoroastrian schools that operated in Azerbaijan, including Nakhchivan, which is an integral part of it by studying various historical works.

Key words: Zoroastrian religion, temples, fire temples, schools.

РЕЗЮМЕ

Нубар Сафарли

**ПЕРВЫЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ШКОЛЫ ДЕЙСТВУЮЩИЕ В НАХЧЫВАНЕ— ШКОЛЫ
ЗАРАДУСТ**

Зороастризм был философско-педагогической мыслью и религией, распространенной в Иране, большинстве азиатских стран и Азербайджане в древние и средневековые времена. Исследования показывают, что фундамент первого систематического школьного образования в Азербайджане был заложен зороастрийскими школами. Таким образом, зороастрийцы как поклонялись, так и занимались обучением и воспитанием во время церемонии в аташгяхах, которые являются основополагающим фактором школьного образования в Азербайджане. Самым крупным лагерем был лагерь «Азергошнасб»,

функционирующий как центр поклонения и образования в Азербайджане. Этот аташгях находился в Шизе (Гянджаке), столице Азербайджана, в том числе в центре культуры, науки и образования. Изучение трудов аль-Масуди и аль-Хамави, одного из известных ученых того времени, показывает, что город Шиз был центром науки, образования и культуры не только Азербайджана, но и всего зороастризма. Так, жрецов обучали и направляли на работу в зороастрийские храмы Ирана, Туркестана, Индии и других регионов Азербайджана. Как известно, главная и священная религиозная книга зороастрийской религии называлась «Авеста» (Закон). Хотя первоначальный вариант этой священной религиозной книги до нас не дошел, отдельные ее части сохранились с дополнениями и изменениями. Основной экземпляр «Авесты» хранился в городе Шиз, на основе которого «Авеста» была переписана в сасанидский период. В зороастрийских храмах Авеста считалась главным учебником, и написанные там законы и философские мысли прививались подрастающему поколению. В зороастрийских храмах, действующих в Нахчыване, внедрялись законы «Авесты». Здесь же работали священнослужители, прошедшие подготовку по прекращению огня «Азергошнэсб».

В статье исследована деятельность зороастрийских школ, действовавших в Азербайджане, в том числе в Нахчыване, который является его неотъемлемой частью, путем изучения различных исторических трудов.

Ключевые слова: зороастрийская религия, храмы, костры, школы.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

NADİR QƏDİMOV

FHN Akademiyası

İDMAN OYUNLARINDA YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRİN SEÇİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ VƏ METODİKASI

Elmi məqalədə məktəbyaşlı yeniyetmə və gənclərin idman oyunlarında seçilməsi məsələlərindən bəhs olunur. Məqalənin şərhində yüksək məharət göstərən oyunçuların voleybol məşqlərində seçilib müəyyən edilməsi, yüksək dərəcəli komandaların təşkil edilməsi, ilkin seçim mərhələsində uşaqların qabiliyyət və bacarıqlarının nəzərə alınması, fiziki kamilliyin müasir tələbləri, fiziki sağlamlığın təyin olunması, seçimin metodik üsulları, fərdi və texniki hazırlıq və s. məsələlər təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: idman oyunları, voleybol, məşqlər, oyun funksiyaları, texniki hazırlıq, metodik tələblər.

Məlumdur ki, keçirilən idman oyunlarında yeniyetmə və gənclərin komandaya seçilməsinin təşkili ilk növbədə məşqlərdən başlayır. Çünki “İdman bədən tərbiyəsinin tərkib hissəsidir. İdmanla məşğul olmaqda əsas məqsəd yarışlarda yüksək uğurlar qazanmaqdır. Bu isə daimi məşqlərsiz və fiziki yükü tədricən artırmadan mümkün deyil” (5. s.2).

Tanınmış alimlərdən olan Baloqlan Quliyev idman və fiziki tərbiyə məsələlərinə həsr etdiyi elmi tədqiqatında fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsaslarını, bədən tərbiyəsi dərslərinin təşkilini, xüsusiyyətlərini, proqram tədris materiallarının öyrədilməsini, fiziki sağlamlıq tədbirlərini, ailə və məktəbdə fiziki tərbiyə məsələlərini və s. səciyyələndirmiş və onun elmi şərhini vermişdir.

Yeniyetmə və gənclərin fiziki tərbiyəsinə və oyunlardakı fəaliyyətini təşkil etmək üçün ilk növbədə xüsusi fiziki məharəti və qabiliyyəti olan, həmçinin yüksək məharət nümayiş etdirən oyunçuların seçilib müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu cür müəyyənləşdirmək idman məşqlərinin ümumi tədbirlərinin icrasında əvvəlinci mərhələ sayılır və yüksək dərəcəli idman komandaların təşkil edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlkin seçmə mərhələsindən başlayaraq yüksək dərəcəli idman komandalarının çoxillik təcrübəsinə və onların hazırlıq sistemə malik olmalarına əsaslanmaq lazımdır. Bu mərhələdə seçimi elə etmək lazımdır ki, uşaqların qabiliyyət və bacarıqları əsas götürülsün və nəzərə alınsın. Odur ki, idman oyunlarının məşqlərində elə uşaqlar seçilməlidir ki, onlar gələcəkdə idmanın yüksək nəticələrinə yiyələnsinlər, həmçinin idman hazırlığında, eləcə də məşqlərdə müasir fiziki tərbiyə tələblərinə cavab verə bilən fiziki kamilliyə, icra olunan məşqlərin sayının ağırlığına dözə bilsinlər. Ancaq bu üsulla və fiziki tələblər nəzərə alınmaqla yüksək qabiliyyətə malik olan idmançılar seçilə bilər. Bu istiqamətdə icra olunan seçimlərdə yeniyetmə və gənc idmançılar həvəslə və könüllü iştirak edir, nəticədə isə onların kontingenti artır. Hətta elə olur ki, seçim prosesində böyük axın yaranır. Bunun nəticəsində isə təlim kursu xüsusi perspektivə malik olur.

Seçim prosesində yeniyetmə və gənclərin əldə etdikləri nailiyyətlər onların hazırlığının tərkib hissələrinin səmərəliliyindən və effektiv olmasından, məşqlərin icra prosesindən, onların keyfiyyətli olmasından çox asılıdır. Çünki “İdman məşqi ümumi pedaqoji və fizioloji prinsiplər əsasında qurulmuşdur. İdman məşqində, əsasən, fəallıq, fərdilik, sistemətiklik, tədriscillik prinsipləri mühüm rol oynayır”(4, s.47). Bunun üçün idmançıların seçilib müəyyənləşdirilməsində üç cəhətə xüsusi

olaraq diqqət yetirmək və bunu nəzərə almaq lazımdır:

1. İlk seçim. Bu seçim mərhələsində yeniyetmə və gənclərin idman oyunlarındakı səriştəsi və bacarıqları nəzərə alınıb dəqiqləşdirilir;

2. Oyun funksiyalarının təyin olunması. Bu mərhələdə gənc idmançıların oyun funksiyaları, onun əlamət və keyfiyyətləri müəyyənləşdirilir və dəqiqləşdirilir;

3. Müxtəlif səviyyəli yeniyetmə və gənc oyunçuların seçilməsi. Bu mərhələdə elə oyunçular seçilib müəyyənləşdirilir ki, onlar keçirilən məsul yarışlarda iştirak edib yüksək göstəricilər əldə edə bilsinlər və qalibiyyət qazansınlar.

Birinci mərhələdə yeniyetmə və gənclərin idman oyunlarındakı səriştəsini və bacarıqlarını nəzərə alıb müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə onların maraq hissi müəyyənləşdirilməlidir. Çünki gənclərin hamısının idmana olan maraqları eyni cür olmur. Bunu müəyyənləşdirmək üçün elmi-pedaqoji iş aparılmalı və ilk məlumatlar və təlimatlar əldə edilməlidir. Elmi-pedaqoji təlimatlara əsaslanaraq ilk növbədə uşaq və gənclərin fiziki sağlamlığı yoxlanılmalı və nəzərə alınmalıdır. Belə ki, məşq aparən müəllim və ya məşqçi oyunçuları tibbi yoxlanışdan keçirməli, onların xəstəlik keçirməsi və ya keçirməməsi haqqında səhih məlumat əldə etməlidir. Bu mərhələdə uşaq və gənclərin həyat tərzi, ailədə yaşayış şəraiti yoxlanılıb müəyyən nəticəyə gəlinməlidir.

Həmçinin bu mərhələdə uşaq və gənclərin idmana olan maraq dairəsi, hissləri bir daha dəqiqləşdirilməlidir. Bütün bunlar ona görə zəruri sayılır ki, bəzən uşaq və gənclər idmana bir qədər maraq göstərsələr də, sonra onu yarımçıq buraxıb gedirlər. Odur ki, müəllim və ya məşqçi dəqiq müəyyənləşdirməlidir ki, yeniyetmə və ya gənclərin idmana olan maraqları keçici və ya daimidirmi? Ona görə də bu mərhələdə seçim elə olmalıdır ki, uşaq və gənclər idman oyunlarına öz peşəsi kimi baxsınlar və onu sevsinlər. Bütün bunlar fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirir və sağlamlığa müsbət şərait yaradır.

Oyun funksiyalarının, yəni onun əlamət və keyfiyyətlərinin təyin olunması mərhələsində yeniyetmə və gənclərin məşqlərdə əsas göstəricilərə, yəni seçdikləri idman oyununun texniki tələblərinə və taktikasına nə dərəcədə yiyələnmələri əyani şəkildə aparılmalıdır. Bu mərhələdə məşqçinin göstərişi əsasında, məs., voleybol oyununun funksiyaları, əlamət və keyfiyyətləri, onların voleybol meydançasında qarşı tərəfin vurduğu top zərbələrinin alınması və bir-birlərinə ötürülməsi üsulları, hansı oyunçunun meydançanın harasında dayanmasının əlverişli olması müəyyənləşdirilməlidir.

Səviyyələri müxtəlif olan yeniyetmə və gənclərin seçilməsi mərhələsi çox uzun sürən mərhələdir. Çünki bu mərhələdə yeniyetmə və gənclərin təlim üsulları seçilir, əlverişli olanlar dəqiqləşdirilir və səmərəli olanlar aşkara çıxarılır. Bu mərhələdə hər bir oyunçu öz nöqsanını bilir və özü özünü islah edir. Bu mərhələnin yekununda yeniyetmə və gənclərin voleybol oyunundakı bacarıq və qabiliyyətlərinə görə, yəni oyunun funksiyasına görə seçimləri və təyin olunmaları həyata keçirilir.

Yeniyetmə və gənclərin idman oyunlarına seçilməsində müxtəlif metodik üsullara, yəni yoxlama sınaqlarına, ayrıca seçilmiş oyunlarda və estafetlərdə şagird və gənclərin fəaliyyətlərini müşahidə etmək üçün xüsusi tərtib olunmuş metodik proqramlara əsaslanılmalıdır.

Nümunə kimi yoxlama sınaqlarını aşağıdakı qaydada vermək olar:

Birinci. 6 x 5m. məsafəyə qaçış.

Bunun üçün əvvəlcə müxtəlif tərəfli üçbucaq müəyyənləşdirmək lazımdır. Sonra isə üçbucağın hər küncünə top qoyulur. Yeniyetmə və ya gənclərə tapşırılır ki, məsafəni dayanmadan iki dəfə qaçsınlar. Bu zaman yeniyetmə və ya gənclər əvvəlcə sol çiyin, sonra isə sağ çiyin xəttə doğru olaraq qaçışı yerinə yetirirlər.

İkinci. Cüt ayaqla təkən verib yuxarı tullanmaq.

Üçüncü. Döşəmədə oturaq vəziyyətdə basketbol topunu başın arxasından atmaq. Dördüncü.

Tullanaraq 4-cü zonadan tenis topunu torun üstündən 5-ci zonaya atmaq.

Beşinci. Hündürlüyü 2 m. olan torun üstündən hərəkəti 5-6 dəfə təkrarlamaq. Altıncı. Voleybol topunu oyun zalında iki əlləri ilə yuxarıdan divara ötürmək (divarla oyunçu arasında məsafə 2 m. Topu tutmağa icazə verilmir, topun yerə düşməsi səhv sayılır).

Yeddinci. Topu üz xəttin arxa hissəsindən aşağıdan düz istiqamətdə oyuna daxil etmək.

Bunların icrasında ancaq düzgün yerinə yetirilmiş hərəkətlər nəzərə alınır və dəyərləndirilir.

İdman oyunları prosesində oyun zamanı yeniyetmə və gənclər üzərində müşahidələrin aparılması oyunun şəraiti ilə sıx bağlıdır. Aparılan müşahidələr oyunçuların oyun zamanı necə hərəkət etmələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müşahidə nəticəsində uşaq və gənclərin oyun zamanı özlərini necə aparmaları, onların cəldliyi, çevikliyi, düşünmə qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsi haqqında fikir söyləmək olur.

İdman oyunlarının təşkili və keçirilməsində müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə estafetlər də təşkil oluna bilər. Buraya müxtəlif çıxış vəziyyətlərindən start götürməklə irəliləmələr, istiqaməti dəyişməklə qaçmalar, qaçarkən dönüşlər etmək, maneələri dəf etməklə qaçmalar və s. daxildir.

Təcrübə göstərir ki, sınaqların icrasında mütəhərrik oyunlardan tez-tez istifadə etmək müsbət nəticə verir. Çünki idman oyunlarında mütəhərrik oyunlardan tez-tez istifadə edildikdə oyunçuların cəldliyi, çevikliyi, irəliləmə qabiliyyətləri inkişaf edir və onlarda inkişafın formalaşması üçün həmahənglik yaranır. Bu cür oyunlar zamanı oyunçuların düşünmə qabiliyyətləri mütəhərrik oyunların köməyi nəticəsində aşkarlanmış olur.

İdman oyunlarının təşkili və icrasında yeniyetmə və gənclərin seçilməsi üçün antropometrik məlumat və təlimatların, metodik göstərişlərin verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Metodik tələblərə idmançıların texniki və taktiki hazırlıqları da daxildir. Təcrübə göstərir ki, yeniyetmə və gənclərin kamil idmançı kimi yetişməsində onların texniki və taktiki hazırlığa malik olmaları çox zəruridir.

Oyun prosesində idmançıların fənd və hərəkətlərdən düzgün istifadə etmələri texniki hazırlığın əsas qayəsini təşkil edir. “Fərdi taktiki hazırlıq texniki hazırlığın davamıdır. Fərdi taktiki hazırlığa topu atmaq, zərbə vurmaq, çiləyə-çiləyə apararaq öz rəqibini aldatmaq və s. məşq etməklə nail olunur” (7).

İdmançıların qrup halında hərəkətləri də metodik tələblərə daxildir. Oyun prosesində iştirak edən bütün oyunçuların vahid kombinasiyanı birlikdə yerinə yetirmələri qrup halında hərəkət sayılır. Bunun icrası üçün taktiki kombinasiya tələb olunur ki, bu da oyunçuların taktiki hərəkətlərinin məcmusu ilə bağlıdır. Oyunçuların “qrup halında hərəkətləri həm hücum, həm də müdafiə məqsədi ilə icra olunur” (7).

Komandalı hərəkətləri də metodik tələblərə aid etmək olar.

Komandalı hərəkətlərin icrası üçün bütün komanda heyəti rəqib komandaya qalib gəlmək məqsədilə əlverişli üsullar axtarmalı və bu üsullardan istifadə etməklə həm hücum, həm də müdafiə taktikası əldə etməlidir.

“Taktiki məsələnin həlli bütün komanda üzvlərinin təşəbbüsündən asılıdır” (7). Bu məsələnin həllində oyunçular arasında qarşılıqlı anlaşma və əlaqənin olması zəruridir.

Məşqlərdə və tədris prosesində bütün bunları nəzərə almaqla əsas məqsədə nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov T. İdman və mütəhərrik oyunları. Bakı: 1987.
2. Acalov E.F. Azərbaycan bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı tarixi. Bakı: Maarif, 1985.
3. Quliyev B. Fiziki tərbiyənin metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009.
4. Quliyev Y.N. Yüksək dərəcəli idmançıların hazırlığının fizioloji xüsusiyyətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, 2018.
5. Nəsimov C., Zeynalov V. İdman, güc və gözəllik. Bakı: “Ayna mətbu evi”, 2000.
6. Talıbov Y., Aslanov M., Quliyev D. Azərbaycanın folklor nümunələrində fiziki tərbiyə

(Dərs vəsaiti). Bakı: ADBT Akademiyası nəşriyyatı, 1990.

7. [http://ldhk.edu.az/e-ldhk/uploads/%C4%B0dman%20oyunlar%C4%B1%20v%C9%99%20onun%20t%C9%99drisi%20metodikas%C4%B1%20-%20\(M%C3%BChazir%C9%991%C9%99r\).pdf](http://ldhk.edu.az/e-ldhk/uploads/%C4%B0dman%20oyunlar%C4%B1%20v%C9%99%20onun%20t%C9%99drisi%20metodikas%C4%B1%20-%20(M%C3%BChazir%C9%991%C9%99r).pdf)

SUMMARY

Nadir Gadimov

ORGANIZATION AND METHOD OF SELECTION OF TEENAGERS AND YOUNG PEOPLE IN SPORTS GAMES

The scientific-methodical article deals with the selection of school-aged teenagers and young people in sports games. The article studies the issues of selecting and identifying players with high skills in volleyball training, organizing high-class teams, and taking into account the abilities and skills of children at the initial selection stage. Modern requirements of physical perfection, determination of physical health, methodical methods of selection, individual and technical training, and other issues were also involved in the article.

Key words: sports games, volleyball, exercises, game functions, technical preparation, methodical requirements.

РЕЗЮМЕ

Надир Гадимов

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИКА ОТБОРА ПОДРОСТКОВ И ЮНОШЕЙ В СПОРТИВНЫХ ИГРАХ

В научно-методической статье рассматривается отбор подростков и юношей школьного возраста в спортивных играх. В интерпретации статьи проведен анализ критериев спортивного отбора и выявления высококвалифицированных игроков в волейбольной подготовке, организации высококлассных команд, учета способностей и навыков детей на начальном этапе отбора, современных требований к физическому совершенству, определения физического здоровья, методического приема отбора, индивидуальной и технической подготовки и др. вопросов.

Ключевые слова: спортивные игры, волейбол, упражнения, игровые функции, техническая подготовка, методические требования.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Taleh Xəlilov

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

NƏRMİNƏ QƏDİMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

FİKRƏT ƏMİROV VƏ ELMİRA NƏZİROVANIN FORTEPIANO VƏ ORKESTR ÜÇÜN KONSERTLƏRİ (ƏRƏB MÖVZULARI ƏSASINDA)

Fikrət Amirov və Elmira Nəzirovanın konserti Azərbaycan fortepiano musiqisinin böyük formada ən yaxşı cəmiyyətlərindən biridir. Arabesk xalq sənətinin nümunələrindən istifadə, melodiyanın, ritminin, instrumental rəngin maddi tərəflərinin nümayiş etdirilməsi konsertin musiqisinin açıq-aşkar milli müəyyənliyini müəyyənləşdirir. Bəstəkarlar musiqi dillərini doğma Azərbaycan sənətinin gecələri üçün yaratdılar.

Açar sözlər: Fikrət Əmirov, Elmira Nəzirova, fortopiano, etüd, konsert, ərəb dünyası

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra ölkəmizin dünyanın əksər ölkələri ilə diplomatik əlaqələri qurulmuşdur. Bu ölkələr sırasında ərəb ölkələri xüsusi yer tutur.

Məlumdur ki, hələ Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan musiqi xadimləri başqa respublikalardan fərqli olaraq, ərəb ölkələri ilə çox sıx bağlı idilər. Demək olar ki, Əlcəzairdə, Misirdə, Suriyada, İraqda açılmış dövlət musiqi ocaqlarının -teatrlar, konservatoriyalar, musiqi məktəblərinin yaranmasında Azərbaycan musiqiçilərinin xüsusi rolu olmuşdur. Hətta bəstəkar Rauf Hacıyev 3 ildən artıq Əlcəzairdə mədəniyyət müşaviri vəzifəsində işləmişdir. Ayrı-ayrı musiqiçilər, pianoçular, skripkaçılar vaxtaşırı bu ölkələrin təhsil ocaqlarında işləmişlər. Ən parlaq və yaddaqalan fakt isə görkəmli bəstəkarımız F.Əmirovun uzun müddət İraqda yaşaması idi.

Deməli Şərq musiqisinə gündən-günə artan marağın tarixi kökləri var. Azərbaycan bəstəkarlarının Şərq mövzusunda olan əsərləri sırasında bəstəkarlar F.Əmirov və E.Nəzirovanın hələ 1957-ci ildə yazdıqları Ərəb mövzuları əsasında fortepiano konserti xüsusi yer tutur.

Konsert sözünün mənası nə kəsb edir? Konsert -yarış deməkdir, simfonik orkestrin müşayiəti ilə bir və ya bir neçə musiqi aləti üçün “virtuoz” üslubda yazılmış çox hissəli silsiləli əsərdir. Janrın əsas konstruktiv- dramaturji əlaməti ifa olunan musiqi aləti ilə orkestrin yarışmasıdır. Azərbaycan musiqi yaradıcılığında fortepiano konsert janrı ən gənc sahələrdən birisidir. Onun inkişaf və təşəkkül tarixi 40-cı illərin II yarısından başlayır. Məhz bu dövrdə ilk konsertlər meydana gəlmişdir.

Əsərin adından məlum olur ki, konsert ərəb mövzuları üzərində qurulur. Konsertin yaranma ideyası bəstəkar F.Əmirova məxsusdur. Bu dövrdə, o qədim faciəvi əfsanə olan “Şeyx Sənan” operası üzərində işləyir və ona görə də böyük miqdarda ərəb musiqi materialı toplaya bilmişdir. Həmin bu materialdan da konsert üçün mövzular seçilmişdir. Bundan başqa, F.Əmirov vaxtaşırı Misirdə və Suriyada olarkən yeni motivlər və melodiyalar əldə edirdi. Sual oluna bilər ki, nə üçün bir qədər ərəzi cəhətdən uzaq olan ərəb musiqisi bəstəkarı cəlb edə bilmişdir? Bu sualın cavabı çox sadədir. Yəni bütün Şərq ölkələrinin, ələlxüsus İslam ölkələrinin böyük ümumi varlığı var. O da muğamdır. Bəstəkar F.Əmirovda isə irsiyyətdən, yəni atası Məşədi Cəmil Əmirovdan keçmiş muğamlara böyük məhəbbət hissi var idi. Bundan başqa, bəstəkar həm də mahir tarzən və muğam ifaçısı idi. Bütün bu faktların ərəb mövzulu konsertin yaranmasında əhəmiyyəti var idi.

Konsertin fortepiano aləti üçün yazılması tanınmış pianoçu və bəstəkar Elmira xanım Nəzirovaya məxsusdur. F.Əmirovun ərəb mövzularına aid olan fortepiano konserti ənənəvi üç hissəli quruluşa malikdir. Bu əsərdə bayram əhvali-ruhiyyə yüksəkliyi, ifadələrin həqiqiliyi və özünəməxsus

melodik ritmikliyi insanın ürəyini fəth edir.

Giriş hissəsi “Bayatı – Şiraz “ muğamı əsasında verilir. Girişin II mövzusu köməkçi partiyayı təşkil edir. Mövzu lirik hissləri tərənnüm edir və onun əsasında ərəb mahnı melodiyasını təşkil edir. I hissənin işləməsi 3 bölmədən ibarətdir. Sonata formasında verilən işləmə allegro vivo brillante tempindədir.

Repriza - Sonata formasının son hissəsidir və qeyri-adi quruluşa malikdir. Ekspozisiyadan fərqli olaraq, burada əsas partiya qısa şəkildə, solist olmadan orkestr tərəfindən daha da böyük gur səslə ifa edilir. Gözlənilən köməkçi partiyanın əvəzinə böyük virtuozlu kadensiya, solo ifa edilən fortepiano daxil edilir.

Kadensiya - bu konsertin əsas təsirli səhnələrindən biridir. Burada virtuoz improvizasiya stili bədii mükəmməllik səviyyəsinə çatdırılmışdır.

Kadensiya da improvizasiya - konsert janrının ənənələrindən törənən bir tələbdir. Əvvəllər, necə deyərlər, kadensiyanı ifaçıların özləri improvizasiya edərdilər.

Konsertin II hissəsi silsilənin lirik mərkəzidir. Burada verilmiş mövzu bəstəkarların ən gözəl heyranedicilərinin mövzularından birisidir. Andante tempində yazılmış bu hissə Ərəbistan təbiətini, qumlu səhraları, Nil çayının sahillərində ucalan firon ehramlarını təsvir edir.

III hissə. Konsertin III hissəsi tam sevinc hisslərinin ifadəsidir. Canlanan hərəkətlər xalq bayramlarının bütün gözəlliklərini təcəssüm etdirir.

Finalın II hissəsi dərin məzmunlu, gözəl lirik melodiyadan ibarətdir. Onun əsasını həqiqi ərəb xalq mahnısı təşkil edir. Mövzu lirik rəqs təsviri yaradır və bu rəqsdə qadınların incə hərəkətləri özünü büruzə verir.

F.Əmirovun konserti -Azərbaycan fortepiano musiqisinin iri formalı ən yaxşı nümunələrindən biridir. Bu konsertdə ərəb mövzusu Azərbaycan milli incəsənəti prizmasından göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan əsər bu gündə səhnədə ifa olunur və tədris proqramlarına daxildir. Əgər Sovet dövründə Azərbaycan bəstəkarları Şərqi ölkələri ilə Moskva vasitəsilə əlaqə qururdularsa, bu gün əlaqə bir başadır. Son illərdə Ərəb dünyasının Azərbaycana, həmçinin Naxçıvana günbəgün artan marağı bizi sevindirir. Naxçıvan musiqiçiləri və ifaçıları arasında gözəl muğamatçılar və ərəb üslubunda yazan bəstəkarlar mövcuddur. Ola bilər ki, müəyyən vaxtdan sonra Naxçıvan və Misir, Suriya, Mərakeş və başqa ölkələrlə birbaşa əlaqələr quraq və ərəb-Azərbaycan musiqisinin ümumi oxşar xüsusiyyətlərini bərpa edək.

РЕЗЮМЕ

Нермина Гадимова

КОНЦЕРТЫ ДЛЯ ФОРТЕПИАНО С ОРКЕСТРОМ ФИКРАТА АМИРОВА И ЭЛЬМИРЫ НАЗИРОВОЙ

Концерт Ф.Амиров и Э.Назировой одно из лучших сочинений азербайджанской фортепианной музыки крупной формы. Использование образов арабского народного творчества, отображение существенных сторон его мелодики, ритмики, инструментального колорита обусловили ярко выраженную национальную определенность музыки концерта. Свой музыкальный язык композиторы создали на чужбине им азербайджанского искусства.

Ключевые слова: Фикрет Амиров, Эльмира Назирова, фортепiano, этюд, концерт, арабский мир

SUMMARY

Nərminə Gədimova

**CONCERTS FOR PIANO AND ORCHESTRA BY FIKRAT AMIROV
AND ELMIRA NAZIROVA**

The concert of F.Amirov and E.Nazirova is one of the best sociations of Azerbaijani piano music of a large form. The use of samples of Arabesque folk art, the display of the material sides of its melody, rhythm, instrumental color determined a pronounced national definiteness of the music of the concert. The composers created their musical language for the nights of their native Azerbaijani art.

Key words: *Fikret Amirov, Elmira Nazirova, fortoria, etude, concert, Arab world*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

MƏMMƏD RƏCƏBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

memmedrecebov@yahoo.com

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN KONSTRUKTİV ÜSULLARININ TƏDQIQI

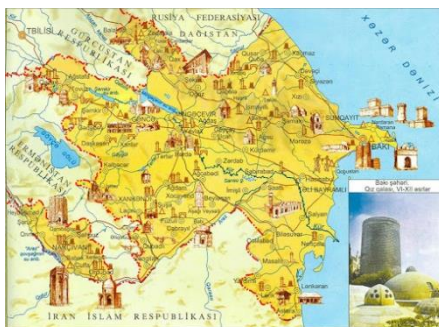
Məqalədə Azərbaycanın orijinal abidələrindən olan Şəki xan sarayı, Zaqatalanın Pipan kəndi yaxınlığındakı meşədə yerləşən üç kilsə bazilikası, Gəncə şəhərində yerləşən İmamzadə kompleksi və Cümə məscidi, Şamaxıda Diri-baba məqbərəsi, Qəbələ rayonunun Həzrə kəndində Şeyx Bədrəddin türbəsi və Aran memarlıq məktəbinin bədii xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən Bərdə türbəsinin konstruktiv üsulları tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: memarlıq abidəsi, türbə, came, kompozisiya, günbəz, portal, şəbəkə.

Giriş. Azərbaycanın ərazisi müxtəlif dövrlərə aid tarixi memarlıq abidələrilə zəngindir. Ərazinin müxtəlif formalı və funksiyalı memarlıq abidələrilə zəngin olması zamanla ərazinin Manna, Midiya, Atropatena, Qafqaz Albaniyası, Sasanilər, Ərəb, Səlcuqlar, Elxanilər, Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində olması ilə izah edilir. IV-VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının ərazisi Böyük Qafqaz dağlarından başlayaraq Muğan və Mil düzləri də daxil olmaqla, Araz və Kür çaylarının aşağı axarına qədər uzanırdı. Güclü Xaqanlıqın tarix səhnəsinə çıxmasıyla Sasanilər feodallarına və bütün Güney Qafqaza geniş güzəştlərə getdilər. İlk qaynaqlarda qeyd edilir ki, IV-VII əsrlər Alban dövləti Antik Albaniya ənənələrini davam etdirməklə suveren idi (3, s.6). Albaniyanın digər xristian kilsələrindən asılı olmayan öz müstəqil kilsəsi var idi və bu dövrdə ərazidə çoxlu sayda məbədlərin də daxil olduğu memarlıq kompleksləri (monastırlar) inşa edilmişdir. Sonrakı mərhələdə usta və memarlar tərəfindən məbəd memarlığının bir sıra element və konstruktiv quruluşundan Azərbaycanın türk-islam memarlığında məharətlə istifadə edilmişdir.

Qədim çağlardan Azərbaycan ərazisinin vahid “İpək yolu” dünya sistemə qoşulmuş olması informasiya, kommertiya və mədəni məkanın genişlənməsinə təkan verdi. Azərbaycan memarlığı əvvəlki ənənələrini inkişaf etdirib yüksək səviyyəyə çatır. XV-XVI əsrlərdə Şirvan şəhərləri bütün sənət sahələrinin inkişaf etmiş olduğu, qızgın inşaat işlərinin getdiyi ticarət mərkəzləri kimi şöhrətlənmişdi (2, s.7).

Orta əsrin monumental binaları memarlıq məktəblərinin yüz illər ərzində yaratmış ənənələrini təcəssüm etdirən xüsusi bədii keyfiyyətləri ilə seçilir. Monumental tikililərin kompozisiyasında portalların aparıcı rolu artır. Bu dönm monumental binaların kompozisiyasına xeyli dərəcədə təsir göstərən portal kompozisiyası tiplərinin zənginliyi və müxtəlifliyi ilə xarakterikdir (2, s.7).

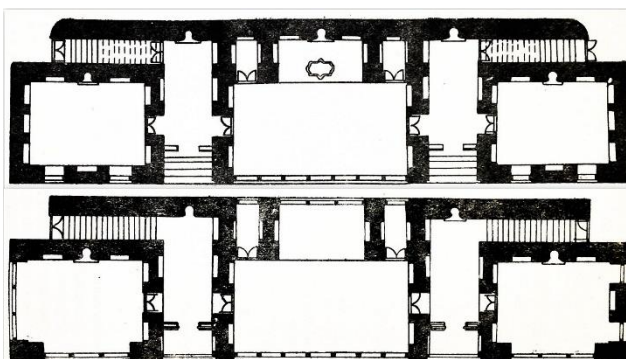
Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının xəritəsi. Memarlıq abidələrinin yerləşdiyi ərazi.

Azərbaycanın orta əsr memarlığında Alban dövrü məbədlərilə (VII-IX əsrlər) yanaşı Camelər, məscid və mədrəsələr, xanəqahlar (IX-XVIII əsrlər) ölkənin məfkurəsində və siyasi tarixində mühüm yer tuturdu. XII-XV əsrin xatirə tikililərində ayrı-ayrı abidələrin kompozissiyasının müvafiq şəkildə mürəkkəbləşdirilməsi, sərdabələrin yer almadığı, interyerlərdə mehrabın önəminin gücləndirilməsi ilə müşahidə olunur.

Şəki xanlarının sarayı. Şəkinin tikililəri Azərbaycanın orta əsr memarlığının ən görkəmli abidələrindəndir. Onlar içərisində Şəki xanlarının sarayı xüsusi yer tutur. Dünyada öz orijinallığı ilə yeganə olan xan sarayı 1762-ci ildə Müştəq təxəllüsü ilə şeirlər yazan Hüseyn xan tikdirmişdir.

Göstərmək kifayətdir ki, hər kvadrat metr şəbəkə beş min bir-birinə geydirilən hissədən ibarətdir (1, s.5-7). Sarayda xalq təsviri incəsənətinin bir çox növləri XVIII-XIX əsrlərdə maraqlı divar rəssamlığı nümunələri ümumiləşmişdir.

Azərbaycanın başqa şəhərlərindəki xan istinadgahları və ya malikanələrindən fərqli olaraq, Şəki istinadgahı qala divarları içərisindəki tikililərdən genişliyi ilə seçilir. Saray binası köhnə Şərq şəhərləri üçün xarakterik olan əlavə divarlarla əhatə olunmuşdur.

Şəkil 2.Şəki xanlarının sarayı. Ön fasad və planı

1853-cü ildə tərtib olunmuş plana əsasən istinadgahda şahın ailəsi və növələri üçün müxtəlif təyinatlı çoxlu tikinti yerləşirdi.

Şəki xanları sarayının fasadı cənuba baxan ikimərtəbəli binadan ibarətdir. Mərtəbələrin planı eynidir. Bir cərgədə yerləşən üç ev bir-birindən dəhlizlə ayrılır-bununla da saray planı öz sadəliyi və aydınlığı ilə fərqlənir. Sarayın baş otaqları birinci və ikinci mərtəbədə yerləşən zallar olmuşdur ki, burada da iki ensiz taxça arxa divarda və bir enli taxça ön divarda yerləşir. Enli taxça və birinci mərtəbənin zalı güman ki, rəsmi qəbul yeri olmuşdur.

Mərtəbələr arasında daxili əlaqələr olmamışdır. İkinci mərtəbəyə yan fasadlara girəcəyi olan, yan otaqların arxasında yerləşən pillələrlə qalxırlar. Baş fasadın kompozissiyasının xüsusiyyəti zalların və otaqların səthlərinin mühafizə xarakterində olmasıdır. Burada divarlar bütövlüklə şəbəkə tipli pəncərələrlə əhatə olunmuşdur.

Pəncərə şəbəkələrinin həndəsi ornamentli fiqurları, onlara vurulan müxtəlif rəngli şüşələr fasadı ayıran hissələrin ornamentli səthləri ilə gözəl uyğunlaşır. Belə şəbəkəli fonda piştağın dərin taxçaları çox aydın bir surətdə gözə çarpır və eyni zamanda sarayın birinci mərtəbəsinə girişləri və onların üzərindəki ikinci mərtəbənin balkonlarını çərçivəyə alır.

Sarayın baş fasadının kompozissiyası üç elementin uzlaşması ilə xarakterizə edilir: divarın

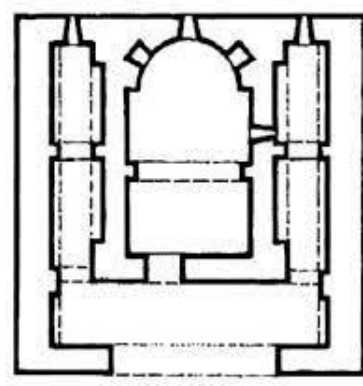
ornamentliliyi; naxışlı şəbəkə və piştağların genişliyi. Saray naxışları əsasən dörd qrupa bölünür: həndəsi və nəbati naxışlar, süjetli naxışlar, əksi əlavə edilmiş zoomorf naxışlar. Sarayın naxışları kaloritin zənginliyi, qızılı rəngin geniş tətbiqi ilə xarakterizə edilir. Rənglərin seçilməsi yerli tonların tətbiqinə əsaslanır. O dövrün bütün digər naxışları kimi bunlar da temprega ilə gips üzərində işlənmişdir.

Şəki xanlarının sarayı Azərbaycanda tikinti işinin aşağı səviyyədə olduğu dövrdə tikilsə də, sarayın tikintisi və dekorasiyası zamanı ustalar yerli ənənələrə sadıq qalmışlar. Ənənələri qoruyub saxlayan ustalar həmin dövrdə yüksək sənətkarlıq nümunəsi yaratmağa qadir idilər.

Sarayda 1848-1851-ci ildə Hüseyn xan Müştəqın nəvəsi, şair Kərim ağa Fateh tərəfindən bərpa işləri aparılmışdır. 25 aprel 1921-ci ildə Averkom plenumunda “xan sarayının düzəldilməsi” məsələsi müzakirə olunmuş və aşağıdakı qərar qəbul edilmişdir: “Xan sarayının düzəldilməsi Azverkomun əvvəlki qərarına əsasən Narkomprosomun öhdəsinə düşür. Şuşa və Şəkidəki xan saraylarının düzəldilməsi üçün Narkomprosomun büdcəsindən 25 milyon rubl ayrılmışdır”. Ümumbirlik Memarlıq Akademiyasının kommissiyasının 13 mart 1939-cu ildə keçirilmiş iclasına memar Pyotr Baranovski tərəfindən bərpa layihəsinə baxışa əsaslanmış hesabat təqdim edilmişdir (4).

1950-ci ildə sarayda bərpa işləri aparılmışdır. Bərpaçı-rəssam İ.Baranovun işi haqqında sənətsüinas Valentina Antonova yazır ki, “Nuxadakı XVIII əsrə aid xan sarayının divar rəsmlərinin səs-küylü şərq baharını xatırladan şiltaq və şux rəngli döyüş səhnələri canlandırır”. 1952-ci ildə Respublikanın görkəmli memarlarından Niyazi Rzayevin rəhbərliyi altında Şəki xanları sarayının ilk dəfə ölçüləri götürülmüş və onun bərpa layihəsi tərtib edilmişdir. Bərpa işləri 1967-ci ildə başa çatdırıldı və abidə əvvəlki görkəmini aldı. Həmin dövrdə sarayda rəssam F.Hacıyev və şəbəkəçi A.Rəsulov çalışmışlar. 2002-ci ildə “Mədəni irsin mühafizəsi” layihəsi çərçivəsində sarayda bərpa işlərinə başlanmışdır. Sarayın daxili və xarici divarlarında bərpa işləri aparılaraq hazırda muzey kimi fəaliyyət göstərir (4).

Zaqatala. Zaqatalanın Pipan kəndi yaxınlığındakı meşədə yerləşən Üçkilsəli bazilika (VII-VIII əsrlər) xüsusi maraq doğuran memarlıq abidəsidir. Bu bazilika bir nefli zaldan və onu üç tərəfdən əhatə edən dəhlizdən ibarətdir. Mərkəzi zal (3,4x6,5m) şərq tərəfdən nisbətən hündür olan apsidalı altardan və yan tərəflərdən dərin bağçalardan ibarətdir. Divardakı iki pilyastra söykənən tapqırı tağ zalın qutuvəri tağ bəndini saxlayır. Qərbdəki giriş və bir qədər mərkəzi oxdan yayınmışdır. Bina şərq və qərbdən kiçik pəncərə ilə işıqlandırılır. Mərkəzi zalın altında üç metr hündürlükdə şərq və qərb tərəfdəki pəncərələrlə işıqlandırılan daha bir yarızirzəmi yerləşgə mövcuddur. Şimal və cənubdan ibadət zalın bütün uzunluğu boyunca iki tağ bənd yerləşgə birləşir (2, s.260).

Şəkil 3. Bazilika. Bazilikanın tağı və planı

Yerləşgələrin uzunsov nisbətləri, onların iki pilyastra söykənən tapqırı tağbənd ötürmələri üç nefli bazilikanın yan nevlərini xatırladır.

Mədəd çay daşı və əhəngdən inşa olunmuş və bazilika tipli xristian məbədinə xas olan iki yamaçlı dam örtüyünə malikdir. Binanın fəza kompozisiyası müxtəlif hündürlüklü həcmdən ibarətdir. Mərkəzi hündürlük 6,5 m-ə yaxındır (2, s.260-261).

Gəncə İmamzadə kompleksi. Gəncə İmamzadəsi-Azərbaycan mədəniyyəti tarixində böyük təzahür, xalq memarlığının nəəliyyəti, axtarış və yenilikçilik elementlərini əks etdirən memarlıq

kompleksidir. Həm müstəqil, əlahiddə dayanmış, həm də bir neçə yerləşkədən (tikintidən) ibarət imamzadənin inşası Səfəvi dövlətinin tarix səhnəsinə çıxması və şeyələrin rəmzi dövlət doktrinası elan etməsi ilə intensivləşir, baxmayaraq ki, bu binaların diqqətəlayiq örnəkləri xeyli əvvəldən var idi. Memarlar bu kompleksə kompozisiya üsullarının spektrini tətbiq etməklə ilk öncə şəhərsalma dəyəri verməyə çalışmışlar. İmamzadə yuxarılara qalxan minarələri ilə relyefin donimat işarələrində ucalırdılar (Naxçıvan imamzadəsi, Naxçıvan MR). Onlarda aralıq boyun üzərindəki qübbə dayaq tikinti üzərində göylərə ucalaraq yaddaqalan siluet yaradır.

Şəkil 4. Gəncə İmamzadə kompleksi. Ön fasadı.

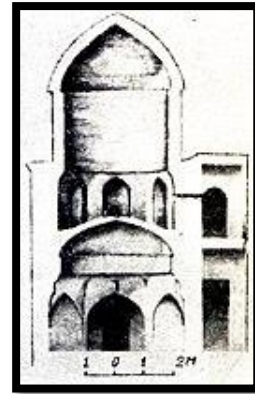
İmamzadələr binaların tədricən qarşılıqlı bağlılıqda birləşdirilməsi yolu ilə çox halda bayırdan qübbə ilə vurğulanan üstün nüvəsi anfilada sayaq çoxkameralı kompozisiya xarakteri alaraq qərarlaşır. Qeyd edək ki, tikildə mehrab elementi itirilsə də, bina dini binaların xarakterik cizgilərinə sahib olur.

Gəncə şəhəri yaxınlığında olan imamzadə və ya Göy imam (Köhnə Gəncə xarabalıqlarından 7 km şimalda, XIV-XVIII əsrlər) xatirə məscidi, təkyə, hücrələr, portal-darvaza, yardımcı tikililər və hündür hasarlı geniş ərazidəki nekropoldan ibarət çoxtürkibli memarlıq kompleksidir.

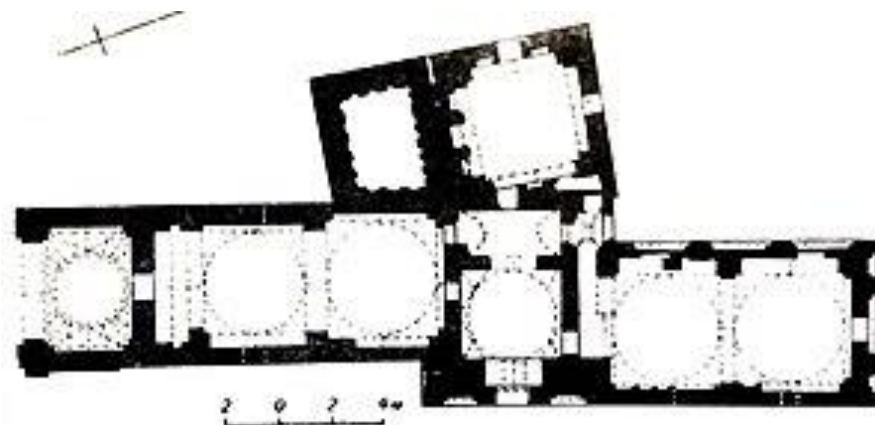
İbrahim ibn Məhəmməd Tahirin məzarı üzərində ucalan məqbərə iki yaruslu, hündür boyun üzərində günbəzlə başa çatan kvadrat planda prizma şəklindədir. Müəyyən maraq doğuran cəhət budur ki, məqbərə get-gedə xatirə tikililərinin özəlliyini itirməklə dini bina məzmununu almışdır.

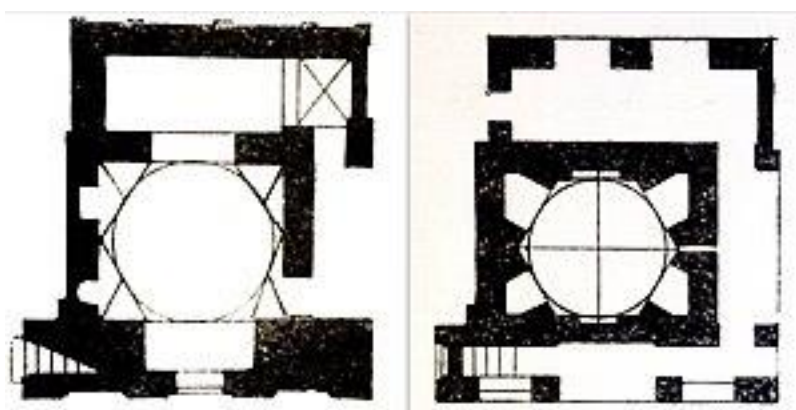
Şəkil 5. Gəncə İmamzadə kompleksi.

Türbənin kəsiyi.

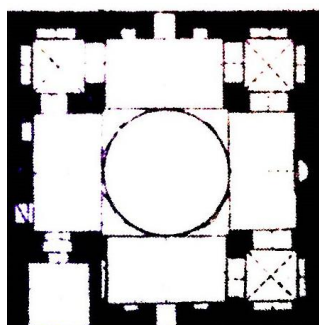
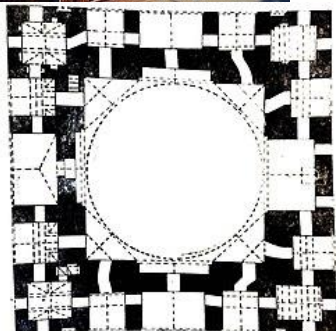
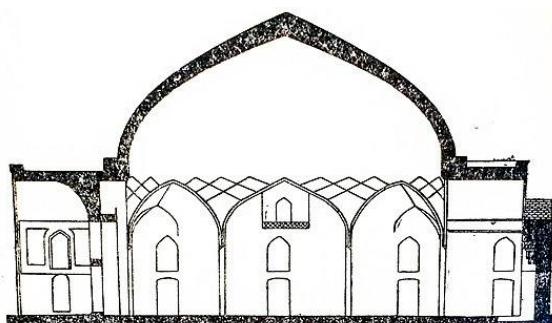
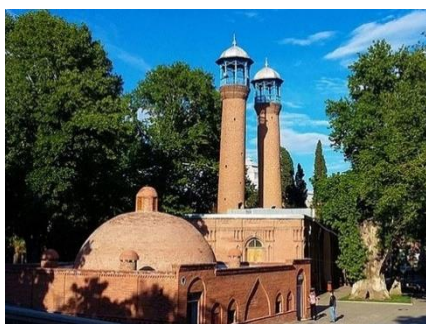
Şəkil 6. İmamzadə türbəsi tikililərinin bir hissəsinin planı.

Şəkil 7. Türbənin sərdabə və gövdə hissəsinin planı.

Abidənin memarlıq-bədii obrazını müəyyənləşdirmək (təmir-bərpa işləri 1878-1879-cu illər) xeyli sonralar baş vermişdir və bu kompleksin dekorativ bəzəklərinin formalaşmasına rəvac vermişdir (3, s.107-110).

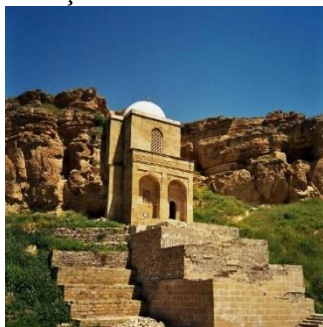
Gəncə Cümə məscidi. Gəncə Cümə məscidi dini kompleksi (1606-cı il memar Şeyx Bəhaəddin) şəhərin mərkəzi hissəsində memarlıq-bədii obrazında xeyli dərəcədə dominant mövqeyə malikdir.

Şəkil 8. Gəncə Cümə məscidi. Yan fasad. Kəşik. Bünövrə və mərtəbə planı

Yanları dairəvi gövdəli düz minarələrin qapadığı portal inkişaf etdirilərək (54 m), bir yeri-mərkəzi meydanın cənub-qərb hissəsində yerləşir. Günbəzin yaraşığı cizgisi ilə vurğulanan mərkəzi qübbəli zalın məscid kompozisiyasında hakim rolu (d-14 m) onun ölçüləri və digər yerləşmələr üzərindəki hündürlüyü ilə müəyyən olunur. Səkkiz tağlı taxça şəklində işlənmiş divarlardan örtməyə keçid həmin bu 6,5 m hündürlükdə başa çatan qalxanabənzər sferik qıyqaclar toru ilə baş verir. İbadət zalı (sahəsi 204 m²) künc yerləşmələrlə əlaqəsini saxlayır, divarlara isə cənub divar istisna olmaqla dərin olmayan lakin hündür taxçalarla işlənilib, zalın dərinliyində isə mehrab yerləşmişdir. Qərb və şərq fasadlarında mərkəzi yer tutan-eyvanlar şimal tərəfdən də həcm kompozisiyasını plastikasını xeyli zənginləşdirən girişlərə malikdir. Mədrəsə, Çökək hamam, nekropol və digər tikililər üzvü şəkildə kompleksə daxildir (3, s.117).

Şamaxıda Diri baba məqbərəsi. Diri baba məqbərəsi (1402-ci il) Şamaxı rayonunun Məzrə kəndində yerləşir. Məqbərə müqəddəs qocanın tərkidünya həyat tərzini keçirdiyi qayalıq sırasına bitişərək onunla bir tam olan monumental forma təşkil edir. İstisna edilmir ki, bu xüsusiyyət mürəkkəbləşdirilmiş memarlıq-fəza layihələndirilməsi ilə kompozisiya həllinin üzvü çıxması üçün başlanğıc nöqtəsi olmuşdur.

Şəkil 9. Diri baba məqbərəsi

Qurutəhər yastılanmış qursağ, daş günbəzin ağırlığını daşmalı olan qrafik cizgili tromplar ənənəvi hissələnməmişdir. Lakin konstruktiv olaraq yalnız bucaqlarla plastik baxımdan işlənmiş çoxyaruslu taxça əmələ gətirən, ornamentlənmiş arxivoltun lenti ilə vurğulanan iri özəkli tromplar işləyir (2, s.42).

Qəbələ Şeyx Bədrəddin türbəsi. Qəbələ rayonunun Həzrə kəndində Şeyx Bədrəddin türbəsi 1446-cı ildə qurulmuşdur. Türbə memarlıq ideyasını vahid kompozisiya həlli və onların ifadəli uyğunluğu səkkizüzlü məqbərələr qrupunun timsalında müşahidə etmək olar. Bir-birindən az məsafədə aralı yerləşən məqbərələr özlərinin aydın həndəsi cizgiləri ilə qədim meşənin ağacları arasında seçilir. Burada fəza və həcmi tədricən genişləndirmə prinsiplərinə dəqiqliklə riayət edilməklə, planlaşdırma quruluşunun dəqiq bölgüsü göstərilmişdir. Piramidal çadırla başa çatdırılan məqbərələrə lakonik formalarda səliqəli bir şəkildə icra edilmiş kəsmə hissələmə xarakterikdir. Son dərəcə az sayda memarlıq bəzəyi gözəl daş hörgünün fonunda xüsusilə aydın seçilir. Bədrəddin məqbərəsinin giriş vəchi orta əsr Azərbaycan memarlığında portal-vəchlə ən yaxşı örnəklərdən birini təqdim edir.

Şəkil 10.Şeyx Bədrəddin türbəsi. Türbə divarında ərəb əlifbası ilə çəkilmiş rəsm.

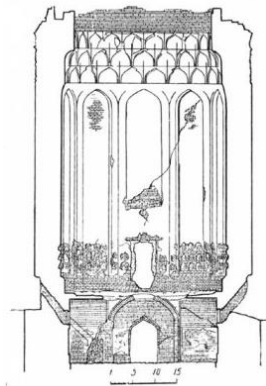
Fasad vəchinin xüsusi olaraq nəzərə çəpdirilməsi və girişin qabarıq şəkildə vurğulanması memar Yusif ustad Zahir oğlu nəinki həcm quruluşunun sentrikliyini pozmayıb, həm də məqbərənin uyğunluğunu qoruyub saxlamışdır.

Bərdə türbəsi. Bərdə türbəsi Azərbaycanın XIV əsr memarlıq abidəsidir. 1322-ci ildə memar Əhməd ibn Əyyub Əl-Hafiz Naxçıvani tikmişdir. Türbə dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirəsini əbədləşdirmək üçün tikilən bürcvarı türbələr qrupuna daxildir. Aran memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən türbə orta əsrlər dövründə yerli tikinti mədəniyyəti ilə bərabər, Bərdənin Naxçıvan kimi qədim mədəniyyət və incəsənət mərkəzi ilə əlaqəsini də özündə əks etdirir.

Abidə yeraltı sərdabədən, bayır diametri 10 m, hündürlüyü 12,5 m, dairəvi silindr şəkilli gövdədən ibarət olub, üst hissəsində konusvarı günbəzi olan məqbərədir.

Bərdə türbəsinin çoxrəngli kəsmə mozaikadan quraşdırılıb zəngin ornamentlə bəzədilmiş iki baştağı onun sadə və aydın kompozisiyasını dolğunlaşdırır. Abidənin bütün səthi, üzərinə firuzəyi kaşı çəkilmiş kərpiclə naxışlanmışdır. Bu cür orijinal hörgünün naxışlarında “Allah” sözü mütənasib sürətdə təkrarlanır.

Türbə bürcvarı Azərbaycan türbələri üçün xarakterik olan yeraltı və yerüstü hissələrə bölünür. Yeraltı hissə türbənin dəfn üçün ayrılmış sərdabəsi, yerüstü hissə isə xatirə abidəsi olub, monumental xarakter daşıyır. Abidənin kitabəsi dağıldığından Bərdə türbəsinin kimin şərəfinə tikildiyi məlum deyil.

Şəkil 11.Bərdə türbəsi. Bərpədən əvvəl və sonra. Kəsiyi.

Elxanilər sülaləsindən bir nəfər üçün tikildiyi ehtimal edilir.

Qarabağlar türbəsi ilə Bərdə türbəsinin oxşarlığına, hər ikisinin XIV əsrin əvvəllərində tikilməsinə əsasən bu abidələrin eyni memar (Əhməd ibn Əyyub Əl-Hafiz Naxçıvani) əsəri olduğu ehtimal edilir.

Bərdədə dövrümüzə qədər öz quruluşunu qismən və bəzəyini isə tam saxlamış tarixi abidələr mövcuddur: Axsayan Baba türbəsi, Çatqı körpülər orta əsr memarlıq üslubunu özündə əks etdirən mədəniyyət abidələridir.

Orta əsrlərdə Tərtər çayı üzərində tikilmiş körpülər də dövrünün qiymətli tikilişi eyni zamanda Bərdənin memarlıq, başqa sözlə, mədəniyyət abidəsidir. Körpülərdən biri 15 tağlıdır (IX-XIII əsrlər) və xalq arasında “Qarı körpüsü” adlandırılır. Tərtər çayının nisbətən dar hissəsində salınmış körpü (VIII-XIV əsrlər) 12 tağlıdır.

Nəticə. Məqalədə Azərbaycanın (Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Şamaxı-Qəbələ, Gəncə və Bərdə) orta əsrlərə aid memarlıq abidələrinin konstruktiv üsulları araşdırılmışdır.

Şəki xanlarının sarayı Azərbaycanda tikinti işinin aşağı səviyyədə olduğu dövrdə (1762) tikilmişdir. Lakin Şəki Xanları sarayı göstərir ki, ənənələri qoruyub saxlayan ustalar həmin dövrdə yüksək sənətkarlıq nümunəsi yaratmağa qadir idilər. Azərbaycanın başqa şəhərlərindəki xan istinadgahları və malikənlərindən fərqli olaraq, Şəki istinadgahı qala divarları içərisindəki tikintinin genişliyi ilə seçilir.

Zaqatalanın Pipan kəndi yaxınlığındakı meşədə yerləşən üçkilsəli bazilika (VII-VIII əsrlər) xüsusi maraq doğurur. Məbəd çay daşı və əhəngdən inşa olunmuş və bazilika tipli xristian məbədinə xas olan iki yaruslu dam örtüyünə malikdir. Binanın fəza kompozisiyası müxtəlif hündürlüklü həcmərdən ibarətdir.

Gəncə şəhəri yaxınlığında olan İmamzadə kompleksi Azərbaycan mədəniyyət tarixində böyük təzahürdür, xalq memarlığının nailiyyətləri axtarış və yenilik elementləri öz əksini bu kompleksdə tapmışdır. Kompleks Səfəvi dövlətinin tarix səhnəsinə çıxması və şiələrin rəmzi dövlət doktorinası elan edilməsi ilə intensivləşir, baxmayaraq ki, bu binaların diqqətəlayiq örnəkləri xeyli əvvəldən vardı. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri portallar binaların həcm kompozisiyasında aparıcı yer tutmasıdır.

Qəbələ rayonundakı Həzrə kəndindəki Bədrəddin məqbərəsinin (1446-cı il) giriş vəchi orta əsr Azərbaycan memarlığında portal-vəchlə ən yaxşı örnəklərindən birini təqdim edir. Fasad vəchinin qabarıq şəkildə vurğulanması memar Yusif ustad Zahir oğlu nəinki həcm quruluşunun sentrikliyini pozmayıb, həm də məqbərənin yığcamlığını qoruyub saxlamışdır.

Bərdə türbəsi Aran memarlıq məktəbinin bədii xüsusiyyətlərini özündə daşıyan və Azərbaycanın xatirə memarlığında xüsusi yeri olan abidələrdəndir.

Azərbaycanın orta əsr memarlığına qısa da olsa, nəzər yetirdik. VII-XVIII əsrləri əhatə edən bu dövr Azərbaycan memarlığının “İntibah dövrü” də adlandırmaq olar. Dini və mülkü binalarının müxtəlifliyi ilə yadda qalan dövrün memarlığında Azərbaycan memarlıq ənənələrinə xas olan tikinti və dekorativ bəzək üslubunu görməmək mümkün deyil. Bu üslub uzun zaman Azərbaycan memarlığında yaradıcı insanlar tərəfindən davam etdirilərək, müasir dövrün memarlığında da öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Salamzadə Ə.R, Məmmədzadə K.M. Şəki xanları sarayı. Bakı: Elm, 1986, 136 s.
2. Əhmədzadə R. Azərbaycan memarlığı, XV-XIX əsrin əvvəllərində. Bakı: 2013, 328 s.
3. Məmmədova G., Məmmədova Z. Orta əsrlər memarlığı (VIII-XIV). Bakı: 2013, 312 s.
4. www.google.com. Şəki xan sarayı.

SUMMARY

Mammad Rajabov

THE STUDY OF CONSTRUCTIVE METHODS OF MEDIEVAL ARCHITECTURAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN

The article studies the Sheki Khan Palace, three church basilicas in the forest near Pipan village of Zagatala, Imamzade complex and Juma Mosque in Ganja city, Diri-baba mausoleum in Shamakhi, Sheikh Badraddin tomb in Hazra village of Gabala region, as well as constructive methods

of Barda Tomb combining artistic features of Aran architectural school which are considered to be the original monuments of Azerbaijan.

Key words: architectural monument, tomb, Juma, composition, dome, portal, lattice.

РЕЗЮМЕ

Мамед Раджабов

СРЕДНЕВЕКОВАЯ АРХИТЕКТУРА АЗЕРБАЙДЖАНА ИЗУЧЕНИЕ СПОСОБОВ СТРОИТЕЛЬСТВА ПАМЯТНИКОВ

Статья включает в себя дворец Шекинских ханов, один из самобытных памятников Азербайджана, три церковные базилики, расположенные в лесу близ села Пипан Загаталы, комплекс Имамзаде и мечеть Джума, расположенные в городе Гянджа, гробницу Дири- Баба в Шамахе, гробница шейха Бадрадина в селе Хазра Габалинского района, изучены конструктивные приемы Бардинской гробницы, включающие в себя художественные черты аранской школы зодчества.

Ключевые слова: Памятник архитектуры, гробница, приход, композиция, купол, портал, сеть.

Məqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

HİCRAN ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aliyevah8@gmail.com

UOT. 793.7.

AZƏRBAYCAN XALQ RƏQSLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ NOTA YAZILMASI TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir dövrdə Azərbaycan musiqisinin dünya miqyasında təbliğatının geniş vüsət aldığı bir zamanda, əlbəttə ki, xalqın musiqi irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi və ən qədim, ən zəngin sahəsi olan özündə tarixi, qəhrəmanlıq, igidlik xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirən rəqslərimizin də bütün gözəlliyi ilə təqdim olunması, hərtərəfli tədqiqi, tədrisi, gənc nəslin tərbiyəsində istifadə olunması ən aktual məsələlərdən biridir. Rəqslərimiz – xüsusən yallılarımız yarandığı dövrlərdən bu günə kimi öz təravətini itirməmiş, tarixin müəyyən mərhələlərində təkamülə uğramış, dövrə, mühitə uyğun dəyişmiş, zənginləşmişdir. Xalqın həyat və məişətinin hər bir sahəsində tətbiqini tapan bu rəqslər tarixi keşməkeşli olaylarla dolu, hər zaman yadellilərə qarşı mübarizə ruhunu itirməmiş azərbaycanlıların tarixiylə sıx bağlıdır. Xalq rəqslərinin bu günkü rəngarəngliyi və zənginliyi də musiqi mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir. Musiqişünaslığa dair ədəbiyyatda hərbi-qəhrəmanlıq, idman rəqsləri kimi Misri (Koroğlunun qılıncı), Koroğlu çığatayı, Koroğlunun döşəməsi, Koroğlunun çağırışı, Qoç Əli (Abşeron), Beşatılan (Qarabağ), Mücəssəmə (Lənkəran), Zorxana rəqslərinin adı çəkilir. Xoreoqraflar Cəngi, Qaytağı, Qazaxı, Qılınclarla rəqsin də quruluşunu qəhrəmanların rəqsi kimi verirlər.

Açar sözlər: musiqi irsi, xalq rəqsləri, müasir dövr, gənc nəsil, yallı, musiqişünaslıq, musiqi mədəniyyəti.

Azərbaycan etnomusiqişünaslığında xalq rəqslərinin öyrənilməsi ən əsas problemlərdən biri olub, xalqın soy-kökünün, musiqi mədəniyyətinin daha dərin qatlarının, türk xalqlarının mədəniyyəti kontekstində müxtəlif baxış bucaqlarından araşdırılmasına və milli xüsusiyyətlərin, musiqi dilinin mühüm qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasına təkan verir.

Azərbaycan xalq rəqslərinin elmi tədqiqi XX əsrdə başlanmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin və Müslüm Maqomayevin bəstəkarlıq və etnomusiqişünaslıq fəaliyyəti nəticəsində xalq musiqisinin nota yazılması və öyrənilməsinin əsası qoyulmuşdur. Bu iş onlardan sonra gələn bəstəkar və musiqişünaslar tərəfindən davam etdirilmişdir.

Rəqs musiqisinin ilk nümunəsi 1927-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli və Müslüm Maqomayevin birlikdə toplayıb nota yazdıqları “Azərbaycan türk el nəğmələri” adlı məcmuədə “Yallı” adlı rəqsdir (1). Bu məcmuə Azərbaycan musiqi folklorunun ilk nəşri idi. Məcmuəyə 33 mahnı daxildir. Onlardan ikisi Üzeyir Hacıbəylinin özü tərəfindən bəstələnmişdir. 19 mahnı isə görkəmli xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu tərəfindən nota salınmışdır.

Lakin rəqs musiqisinin ilk məcmuəsi 1937-ci ildə Səid Rüstəmov tərəfindən toplanıb və nota yazılmış “Azərbaycan xalq rəqsləri” məcmuəsidir. Bu məcmuəyə isə 30 rəqs daxil idi. Məcmuədə ancaq qədim rəqslər deyil, eyni zamanda hazırda xalqımız arasında geniş yayılmış rəqs nümunələri də daxil edilmişdir. Onu da deyək ki, Azərbaycan xalq rəqsləri arasında qədim rəqslərlə yanaşı, kişilərlə qadınların birgə ifa etdikləri cüt və kollektiv rəqslər də mövcuddur. Məsələn: “Naz eləmə” rəqsi buna bariz nümunə ola bilər. Məlumdur ki, Azərbaycan xalq musiqisinin nota salınması və nəşr edilməsi sahəsində növbəti böyük addım 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nazdində Elmi-Tədqiqat Musiqi Kabinetinin (ETMK) yaradılması ilə bağlıdır. Bülbülün rəhbərlik etdiyi bu kabinə musiqi folklorunun toplanılması və nota yazılması işi ilə müntəzəm məşğul olurdu.

ETMK bir sıra müxtəlif rayonlarda ekspedisiyalar təşkil etməklə xeyli miqdarda materiallar toplamışlar. Bu işdə Azərbaycan bəstəkarları -A.Zeynallı, Q.Qarayev, F.Əmirov, C.Hacıyev, S.Rüstəmov, T.Quliyev, Z.Bağirov, musiqişünas M.İsmayılov və başqaları iştirak edirdilər.

Xüsusilə T.Quliyev bəzi Azərbaycan xalq rəqslərini fortepiano üçün işləyib. O, müxtəlif illərdə dərc olunmuş iki məcmuənin müəllifidir. Birinci məcmuə 1955-ci ildə çap olunmuşdur. Burada S.Rüstəmovun bir səsli nota yazdığı "Azərbaycan xalq rəqsləri" məcmuəsindən on beş rəqsin fortepiano üçün işlənməsi öz əksini tapır (2). Əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, hər bir rəqsin aranjimanı böyük zövqlə işlənmişdir.

Bu məcmuə 1950-ci ildə yenidən müəllif tərəfindən redaktə edilmiş və nəşr olunmuşdur. Məcmuə bilavasitə bədii özfəaliyyət dərnəkləri, xalq teatrları və müəssisələri tərəfindən istifadə edilmək üçün çox maraqlı vəsaitdir.

T.Quliyev ikinci məcmuəsini isə 1960-cı ildə energetika mühəndisi Məmmədəğa Ağayevin qarmonda ifasından bir səsli şəkildə nota yazmışdır. Burada on rəqs fortepiano üçün xüsusi işlənmişdir. Bu işləmələr müxtəlif harmoniyalarla zənginləşərək gənc ifaçılar üçün ərmağan olunmuşdur.

1965-ci ildə T.Dəmirov instrumental xalq musiqisi olan rəngləri və rəqsləri toplayaraq "Rənglər və rəqslər" adlı məcmuə çap etdirmişdir (4).

Bayram Hüseynli "Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları" adlı iki məcmuə çap etdirmişdir. 1-ci məcmuə 1965-ci ildə, 2-ci məcmuə isə 1966-cı ildə işıq üzünə görmüşdür (5; 6). Bu rəqs məcmuələrindən birincisinə 25 melodiya, ikincisinə isə 15 melodiya daxildir. Maraqlı odur ki, müəllif birinci məcmuəyə cənub rayonlarında özünə geniş təşəkkül tapmış və qədim zamanlardan Azərbaycanda geniş yayılmış "Yallı" rəqslərini, ikinci məcmuəyə isə "Halay" rəqslərini nota salmışdır. İkinci məcmuədə yenə də cənub rayonlarından (xüsusilə Lənkəran, Masallı, Lerik, Astara və.s) toplanılmış halay rəqsləri öz əksini tapır.

B.Hüseynlinin təsnifatında xalq rəqs musiqisi mövzu əsasına görə altı böyük qrupa bölünür: 1) ənənəvi mərasim rəqsləri; 2) məişət rəqsləri; 3) zəhmət rəqsləri; 4) qəhrəmani, hərbi və idman oyun-rəqsləri; 5) yallı və halay oyun-rəqsləri; 6) müxtəlif mövzulu xalq rəqsləri.

1990-cı ildə Azərbaycan xalq rəqslərinin not yazılan irsi daha bir dəyərli məcmuə ilə zənginləşmişdir. Musiqişünas Səadət Abdullayevanın "Azərbaycan instrumental musiqisi" məcmuəsi Moskvanın "Muzika" nəşriyyatında işıq üzünə görmüşdür. Bu məcmuəyə müxtəlif janrlı yüzdən artıq rəqs melodiyası daxil edilmişdir. Onlardan böyük əksəriyyəti S.Abdullayeva tərəfindən nota salınmış, bir hissəsi isə əvvəlki illərə aid məcmuələrdən götürülmüşdür. Bu məcmuənin özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, onun bölmələri xalq çalğı alətləri: tütək, balaban, zurna, tulum, tar, saz, kamança və s., eləcə də instrumental ansambllar üçün tərtib olunmuşdur. Müəllifin məcmuəyə yazdığı ön sözdə Azərbaycan instrumental musiqisinin janr rəngarəngliyi və xalq çalğı alətləri haqqında məlumatlar daxil edilmişdir. Eyni zamanda, hər bir nümunə haqqında şərhlər – ifaçıların adları, nota yazılma tarixi göstərilmişdir ki, bu da etnomusiqişünaslıqda vacib cəhətlərdən biridir.

Rəqs musiqisi ilə bağlı digər bir məcmuə Rauf Bəhməninin 2002-ci ildə nəfis şəkildə çap etdirdiyi "Azərbaycan xalq rəqsləri" adlı məcmuəsidir (3). Buraya müxtəlif mövzulu 150 rəqs daxil edilmişdir. Məcmuənin xarakter cəhəti ondan ibarətdir ki, burada folklor musiqi nümunələri inkişaf etmiş, yeni-yeni məxəzlərlə zənginləşmişdir. Bu məcmuədə Azərbaycan xalq rəqslərinin adlarının yaranması və inkişaf tarixi qısa şəkildə öz təhlilini tapmışdır.

R.Bəhmənli rəqs adlarının yaranması haqqında müfəssəl məlumat verir. O, həmçinin rəngarəng rəqslərimizin zərif musiqi dili, ifa tərzini (istər alət, istərsə də rəqs edən nəzərdə tutulur) və məzmununu araşdıraraq, onları bir neçə qrupa ayırır. Belə ki, R.Bəhmənli rəqslərin bölgüsündə doqquz qrup göstərir.

Birinci qrupa Azərbaycanın tarixi ərazilərinin adları ilə bağlı rəqslər salınıb. İkinci qrupa daxil olan rəqslərə Azərbaycanın flora və faunası ilə bağlı adlar verilib. Üçüncü qrupa daş-qaş, bəzək və zinət əşyalarının adı ilə bağlı rəqslər aiddir. Dördüncü qrupa əmək və təsərrüfatla bağlı məişət rəqsləri daxildir. Beşinci qrupa qəhrəmanlıq və igidlik rəmzli rəqslər daxildir. Altıncı qrupa bayramlar

və el şənlikləri ilə bağlı rəqslər daxildir. Yeddinci qrupa müxtəlif mərasimlərlə bağlı rəqslər daxil olunub. Səkkizinci qrupa insan adları ilə bağlı rəqslər aiddir. Doqquzuncu qrupa məzəli rəqslər daxildir.

Göründüyü kimi, R.Bəhmənli B.Hüseynlinin təsnifatına əsaslanarsa da rəqsləri bir qədər fərqli tərzdə sistemləşdirir. Belə ki, R.Bəhmənlinin ayrıca qrup kimi göstərdiyi Azərbaycanın tarixi ərazilərinin adları, flora və faunası, daş-qaş, bəzək və zinət əşyalarının adı ilə bağlı rəqslər B.Hüseynlidə müxtəlif məzmunlu rəqslər kimi verilir.

Azərbaycan xalq rəqslərinin not yazılan irsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən çapa hazırlanmış 10 cildlik “Azərbaycan xalq musiqisinin antologiyası” nəşrinin ikinci cildində [7] də öz əksini tapmışdır. Burada toplanmış 170 rəqsdən əksəriyyəti əvvəlki illərin məcmuələrində çap olunan nümunələri əhatə edir, eyni zamanda, AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən folklor ekspedisiyalarında toplanmış rəqslər də ilk dəfə işıq üzünə gəlir.

Azərbaycan xalq musiqisinin Antologiyasının II cildi - “Azərbaycan xalq rəqs havaları” (diqqətəlayiq nəşrdir, Antologiyaya S.Rüstəmovun, T.Quliyevin, Z.Bağirovun və M.İsmayılovun, B.Hüseynlinin, Ə.İsazadə və N.Məmmədovun, R.Bəhmənlinin əvvəlki illərdə nəşr olunmuş məcmuələrindən 170 rəqslər daxil olunmuşdur. Bu rəqslər üç bölmədə cəmləşdirilmişdir: I – “Xalq rəqsləri”, II - “Kütləvi xalq rəqsləri”, III – “Mahnı ilə müşayiət olunan kütləvi xalq rəqsləri” daxil olunub. Bu nəşrin ön sözü professor Ə.İsazadə tərəfindən yazılıb. Ön sözdə rəqslər haqqında ümumi məlumat verilib.

Son dövrdə xalq musiqisinin tədqiqatı ilə məşğul olan bir sıra musiqişünas-alimlərin əsərlərində xalq rəqslərinin not nəşrləri və janr təsnifatı ilə bağlı məlumat öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Elnarə Dadaşovanın, Leyla Zöhrabovanın tədqiqatları qeyd olunmalıdır. Adı çəkilən tədqiqatçılar öz elmi işlərində xalq rəqslərinin janr təsnifatına və nota yazılma tarixinə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirmişlər.

Sonuncu nəşrlərdən biri olan “Azərbaycan xalq rəqs musiqisi” məcmuəsində toplanmış rəqslər qarmon ifaçısı Aydın Əliyevin ifasından Azərbaycan Milli Konservatoriyasının müəllimləri Arzu Quliyeva və Malik Quliyev tərəfindən nota köçürülmüş və dərs vəsaiti kimi tərtib edilmişdir.

Məcmuəyə həm qədim dövrdə, həm müasir dövrdə yaranan, ayrı-ayrı xalq sənətkarlarının adı ilə bağlı olan və ifaçılıq təcrübəsində kök salmış rəqslər, həm də xalq çalğı alətləri üzrə tədris prosesində istifadə olunan nümunələr daxildir. Məcmuənin dərs vəsaiti kimi təqdim olunması da təsadüfi deyil. Belə ki, Azərbaycan Milli Konservatoriyasının müəllimləri tərəfindən tərtib olunmuş bu məcmuə konservatoriyanın tədris planında olan “Azərbaycan xalq rəqs musiqisi” fənni üçün əyani vəsait kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Elnarə Dadaşovanın “Azərbaycan xalq rəqslərində melodik yönəlmə və modulyasiyalar” (Bakı: 2008) mövzusunda dissertasiyasında və elmi məqalələrində xalq rəqs melodiylarında özünü göstərən yönəlmə və modulyasiyalar tədqiq olunmuşdur. Müəllif əsaslandığı ladlar üzrə xalq rəqs melodiylarını ardıcıl olaraq təhlilini aparmışdır. Bu zaman o, bir lada, iki lada və üç lada əsaslanan rəqs melodiylarında ladlararası yönəlmə və modulyasiya yolları sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Leyla Zöhrabovanın “Azərbaycan xalq rəqslərində melodik xüsusiyyətlərin tədqiqi” (Bakı: 2010) mövzusunda dissertasiyası və bu mövzu üzrə çap etdirdiyi məqalələrində qarşısına qoyduğu məqsəddən irəli gələrək, rəqs musiqisində melodik hərəkətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, sıçrayışlardan, sekvensiyalardan və s. melodik hərəkət və inkişaf üsullardan istifadə məsələlərini tədqiq etmişdir.

L.Zöhrabovanın “Azərbaycan xalq rəqslərinin lad-məqam xüsusiyyətləri” adlı dərs vəsaitində (Bakı: 2013) də rəqs melodiylarının musiqi dilinin lad-məqam əsasları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan el nəğmələri. Not yazısı Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayevindir. Bakı: 1927. Təkrar nəşri – Bakı: 1985.
2. Azərbaycan xalq mahnıları. Not yazısı S.Rüstəmovun, F.Əmirovun, T.Quliyevindir. Redaktor Bülbül Məmmədov. 2 cildə. I cild. Bakı: 1954; II cild. Bakı: 1956. Təkrar nəşri: I cild,1980, II cild, 1981.
3. Azərbaycan xalq rəqsləri. Not yazısı R.Bəhmənlinindir. Bakı: 2002.
4. Dəmirov T. Rənglər və rəqslər. Bakı: 1961.
5. Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. I dəftər. Yallı. Bakı: 1965.
6. Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. II dəftər. Halay. Bakı: 1966.
7. Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı: 2003.

SUMMARY

Hijran Aliyeva

A STUDY OF AZERBAIJANI FOLK DANCES AND THE HISTORY OF THEIR MUSICAL NOTATION

Nowadays, when the promotion of Azerbaijani music on a global scale is gaining momentum, of course, one of the most pressing issues is that our dances, which are an integral part and the oldest and richest area of the musical heritage of the people, embodying the features of a historical, heroic feat, are presented in all their glory, comprehensively studied, trained, and used in the education of the younger generation.

Our dances, especially our yallis, have not lost their freshness from the time of their creation until today, they have evolved at certain stages of history, changed, and been enriched according to the era and environment.

The history of these dances, which are used in all spheres of people's lives and everyday life, is closely connected with the history of Azerbaijanis, who have not lost the spirit of struggle against foreigners and are full of turbulent events.

Today's variety and richness of folk dances also demonstrate the high level of musical culture.

The dances of Misri (Koroglu's sword), Chigatay Koroglu, Paul Koroglu, Call of Koroglu, Goch Ali (Absheron), Beshatilan (Karabakh), Mukassame (Lenkaran), and Zorkhana are mentioned in musicological literature as military-heroic and sports dances. Choreographers give structure to the dances of Chengi, Gaytagi, Gazakhi, and Swords as hero dances.

Key words: *musical heritage, folk dances, modern era, young generation, mane, musicology, music culture.*

РЕЗЮМЕ

Хиджран Алиева

ИССЛЕДОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ТАНЦЕВ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ НАПИСАНИЯ НОТ

В то время, когда популяризация азербайджанской музыки в мировом масштабе расширяется в новейшее время, безусловно, представление, всестороннее изучение и преподавание наших танцев, являющихся неотъемлемой частью музыкального наследия нации и древнейшей и богатейшей областью, воплощая черты истории и героического мужества во всей их красоте, это один из самых актуальных вопросов, который необходимо использовать в воспитании молодого поколения. Наши танцы, особенно наши ялы, не

утратили своей свежести со времени их создания и до сегодняшнего дня, они развивались на определенных этапах истории, менялись и обогащались соответственно эпохе и среде. История этих танцев, находящих применение во всех сферах народной жизни и быта, тесно связана с историей азербайджанцев, не утративших дух борьбы с чужеземцами, полной бурных событий. Сегодняшнее разнообразие и богатство народных танцев также свидетельствует о высоком уровне музыкальной культуры. Танцы мисри (меч Кероглу), чигатай Кероглу, пол Кероглу, зов Кероглу, Гоч Али (Аншерон), Бешатилан (Карабах), Мукассаме (Ленкорань), Зорхана упоминаются в литературе по музыковедению как военно-героические и спортивные танцы. Хореографы выдают структуру Ченги, Гайтаги, Газахи, танца с мечами как танец героев.

Ключевые слова: музыкальное наследие, народные танцы, новое время, молодое поколение, грива, музыкознание, музыкальная культура.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülxarə Əhmədova

Мəqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

SEVDA CƏFƏROVA
ceferovasevda73@gmail.com
FƏRİDƏ TƏLƏTZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ferideteletzade@gmail.com

UOT.371.

MUSIQİ MÜƏLLİMİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə göstərilir ki, yeni elmi və nəzəri yanaşmalar, eyni zamanda da araşdırmalar mühitində təşəkkül tapmış olan sahələrdən birini də musiqi, bu sahədə tədris metodologiyasının təşəkkülünü isə, ixtisaslaşmış kadr heyətinin formalaşması təşkil etməkdədir. Bu mənada, musiqinin nəzəri və təcrübi əsaslarının öyrənilməsi ilə məşğul olan kadrların peşə fəaliyyəti amilləri müasir zamanda da, pedoqogika elminin öyrəndiyi, araşdırma obyektinə çevridiyi problemlərdən biri hesab olunur. Təbii olaraq, bu istiqamətdə öyrətmə və mənimsəmə proseslərinin qarşılıqlı əlaqəliliyinin mühüm əhəmiyyətini qeyd etmək yerinə düşər. Musiqinin öyrənilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, etibarlı tədris, davamlı tərbiyə və müasir mədəni keyfiyyət göstəricilərindən olduqca asılı olmaqdadır. Eyni zamanda, bu sahədə, musiqiyə xas olan məsələlərin aydınlaşdırılması, öyrədilməsi və peşəkar kadr hazırlığının həyata keçirilməsini təmin edən müəllim və pedoqoji heyətin təcrübəsindən, elmi yanaşmasından və tədris metodikasından çox şey asılıdır. Cəmiyyət üzvlərinin bu sahədəki tələbatlarının qarşılınması musiqi müəlliminin gələcək dövrlər üzrə işlərinin səmərəlilik göstəricilərindən, müasir musiqi nəzəriyyəsinin çağırışları ilə səsleşə biləcək pedoqoji tədris təcrübəsindən və onların yaratmış olduğu yeni reallıqlardan asılıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, müasir musiqi yanaşmasına malik olan yeni nəsil, xüsusilə incəsənət sektorunda ərsəyə gələn əsərlərin öyrənilməsində, dəyərləndirilməsində və tətbiq olunmasında zəruri olan bədii üslubları əsas götürməsinə diqqətli olmalıdır. Bu, hər şeydən əvvəl mühüm bir vəzifə olmaqdadır. O, təkə zəruri çağırışlar miqyasında elm, qabiliyyət və təcrübə mexanizminə sahib olan yüksək bacarıqlı müəllimlər, tədrisedənlər vasitəsilə reallaşmış ola bilər.

Açar sözlər: musiqi obrazı, musiq ritmi, təlim, məşğələ, milli xalq çalğı alətləri, musiqi təlimi, pedoqoji bacarıqlar

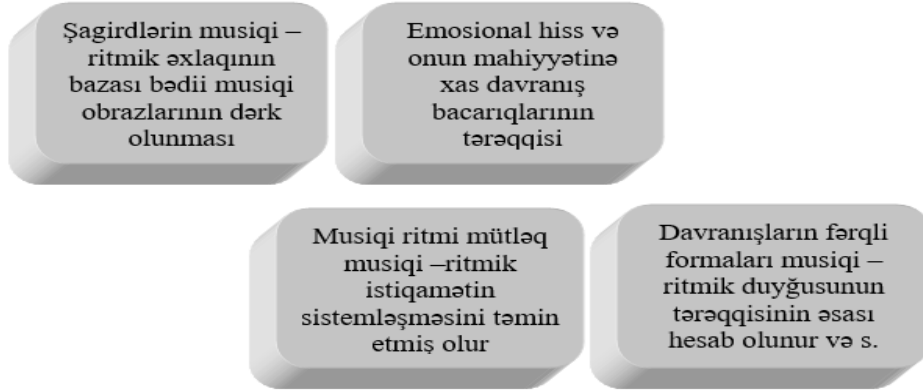
Hər bir müəllim özü üçün müəyyən hədəflər müəyyən etməkdədir. Bunlar, xüsusilə musiqi –ritmik hissələrinin perspektiv meyarlarını mənimsəmək və bu əsas musiqi qabiliyyətinin perspektivləri məqsədilə, anlayışlar mexanizmini həyata keçirmək məqsədlərini əsas götürmüş olur. Aydın olduğu kimi, araşdırma fəaliyyətinin məsuliyyətlə tamamlanması araşdırılmış olan problemin elmi və nəzəri bazası olmadan reallaşa bilmir. Təbii olaraq, bu məqsədlə, müəllim, ilk növbədə, onu düşündürən amilləri bu və ya başqa miqyasda ortaya çıxarmış olan ixtisas vəsaitlərinə baxmalı, ardıcıl olaraq təcrübənin uğurlarını konkretləşdirmiş olmalıdır (4, s.45).

Şagirdlərin musiqiçilik işlərində musiqi ilə davranış, təlim-məşq, rəqslər və oyunlar strateji yerə malik olur. Həmin ardıcılıqda musiqi–ritmik duyğu olduqca şəffaf qaydada ortaya çıxmış olur. Bununla da, ifa olunan musiqinin bədii obrazlarını davranışlar yolu ilə təqdim etmək bacarıqları formalaşmalıdır. Qarşıdakı dövrlərdə bu davranışlardan səslərin səsyükləyici əlaqələrin öyrənilməsi üzərində fəaliyyət zamanı, həmçinin bir sıra ifadə mexanizmlərinin və musiqi obrazının artan miqyasda inkişafının təmin olunması məqsədilə yararlanmaq olar. Həmin amilləri aşağıdakı şəklin

məlumatlarında görə bilərik:

Şəkil 1

Musiqi obrazının nəzəri müddəalara əsaslanma məsələləri

Tədrisedən müəllim araşdırma mexanizmləri olaraq şagirdlərdə musiqi –ritmik duyğunun inkişaf miqyaslarını 2 dəfə təyin etməklə, eyni zamanda, zamanı artırılmış müşahidədən, modelləşdirmə metodundan, strateji olaraq tamamlanmış layihə əsasında şəxsi xəritələrin şagirdlər vasitəsilə təmin olunması qaydasından yararlanaraq, musiqi ritmi duyğunun təsbit olunmasına xas fasiləsiz şəxsi yoxlama göstərişləri vermiş olur.

Həyata keçirilən araşdırmalar şagirdlərdə ritm duyğunun qarşıdakı mərhələlər üzrə inkişaf perspektivlərini ortaya çıxarmağa və ümumtəhsil müəssisələrinin bir sıra müəllimlərinin öz fəaliyyətlərində yararlanma bildikləri təcrübə tövsiyələrin verilməsinə zəminlər yaratmış olur. Həmin tövsiyələr içərisində bəzi amillər nəzərə alınmalıdır. Şagirdlər üçün bütün ritmik göstərişləri şəffaf xalq musiqi vasitələrinə əsaslandırmaq gərəkdir. Eyni zamanda, ritmik proseslərin fərqli formalarından (ifanın, çalğının, oynamanın reallaşmasından) eyni qaydada yararlanmalı, şagirdlərin məcmu iş proseslərində oyun və əyləncə hissəsi olmalıdır.

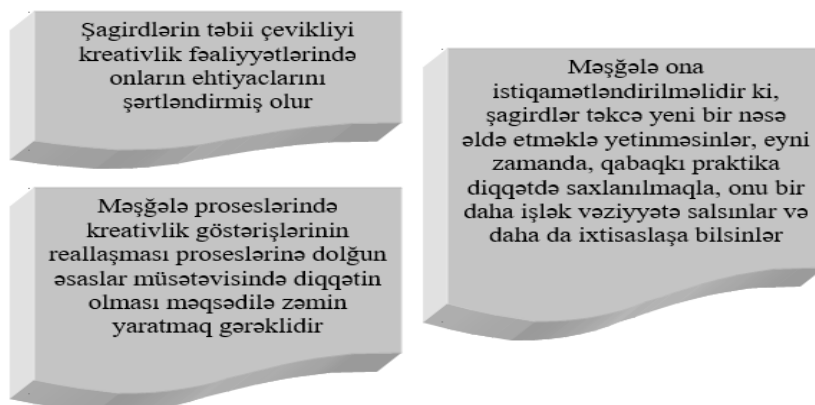
Bir qayda olaraq musiqi-ritmik duyğunun əxlaqı üzrə göstərişləri fasiləsiz olaraq mürəkkəbləşdirmək zəruridir. Ritmik bacarığın inkişafda olmasının zəruri mexanizmlərindən biri – ritmin, vurğunu müəyyən etmək bacarıqlarının ortaya çıxarılması və musiqi istiqamətinin fərqli formalarının (vəzn, ritmik əsərlər), çevik ritmikləşdirmənin strateji mexanizmlərindən ola bilər.

Bu mənada da, müəllimin araşdırması həm kollektiv, həm də şəxsi fəaliyyətin sinifdənkənar növlərinin vasitələrinə etibar edə bilər. Buna görə də, müəllim öz qarşısına belə bir məqsəd qoymuş olur ki, şagirdlərin kreativlik fəaliyyətlərinin təşəkkülü və kreativlik proseslərinin təşkili vasitəsilə kreativlik bacarıqlarının inkişafının onların musiqi anlayışının miqyasına təsirini ortaya çıxarmalıdır. Eyni zamanda, şagirdlərin kreativlik bacarıqlarının təşəkkül tapması ilə yanaşı, onun digər üstünlüklərinin, o cümlədən, yaşama, dərrakə, ifadə etmə və tərəqqinin mövcud olduğu təqdim etməyə cəhd özünü göstərmiş olur. Bəhs olunanlar, onu qeyd etməyə zəmin yaradır ki, kreativlik bacarıqlarının çevikləşdirilməsi məqsədilə, musiqi təlimləri şəxsiyyətin şəxəli perspektivlərinə yardım göstərmiş olur (5, s.124).

Təhlillər nəticəsində aydın olur ki, müəllim təcrübə məşğələ formalaşdırarkən belə bir yanaşmaya etibar edir ki, kreativlik bacarıqlarını çevik qaydada ortaya çıxarmağın üsul və mexanizmlərindən yararlanmaqda, əsasən də, zəif musiqi nümunələrinə şagirdlərin münasibəti onların ümumi inkişafına motivasiyaedici təsir etmiş olacaq.

Müasir mərhələdə musiqi təlimi, fəaliyyət yanaşması və musiqi qənaəti məsələləri üzrə elmi-pedaqoji vasitələrin araşdırılması və konkretləşdirilməsi əsasında araşdırmanın elmi strategiyasını yaratmış olan bir sıra amillər istər konkret, istərsə də, doğru əksini tapmışdır. Bu amilləri belə sistemləşdirmək olar:

Tədqiqatların nəzəri konsepsiyalarını təşkil etmiş olan müddəalar

Bu, əldə olunan biliklərin kreativ reallaşması proseslərinə və eləcə də, məntiqi şəkildə olmaqla, ideya irəli sürmək keyfiyyətlərinin inkişafına yardım etmiş olacaqdır.

Kreativlik fəaliyyəti keyfiyyətlərinin təşəkkülü üzrə təsbit olunan metod olaraq, bir sıra kreativ göstərişlərin şagirdlər vasitəsilə həyata keçirilməsi istiqaməti müəyyən olunmuşdur. Həmin göstərişlər duyğunun, assosiativ yanaşmanın, digərlərinin problemlərinə emosionalcasına şərik olmaqla, şagirdlərin tərəqqisində strateji təsirə malik olur. Praktika məşğələsinin təşəkkülü zamanı kreativlik göstərişləri musiqi işlərinin digər formaları ilə musiqi dinləmə fərqli mexanizmlə sadə nümunələr üzərində fəaliyyət, notu təşkil etmədən oxuma, bir notdan digərinə keçirmə, ansamblda ifa etmə-duyma göstərişləri ilə uyğunluq təşkil etmiş olur.

Fərqli iş proseslərində şagirdlərin təmsil olunması vasitəsilə müəllim onların əsasında musiqi peşəsinin ümumi tənzimləmələrinin anlaşılmasına, musiqi obrazlarının mənimsənilməsinə aid olan bacarıqların inkişaf etməsinə nail olmağa çalışmalıdır (1, s.209).

Təcrübə nəticəsində aydın olmuşdur ki, təlimlərin əhatəli, şəxəli, eyni zamanda, məqsədyönlü və kompleks qaydada olmaqla təşkil zamanı ortabab musiqi informasiyaları olan şagirdlər improvizasiyaya və primitiv kreativliyə yanaşırlar. Xüsusi məsələ maraqlandıрмаq, kreativlik məmnunluğu hiss etməyə zəmin açmaq, çətin olmayan kreativlik göstərişlərini malik olduğu qüvvə ilə yoluna qoymağı öyrənməkdir.

Eyni zamanda, müəllim reallaşdırılması olduqca zəruri olan bir sıra göstərişlər ortaya qoymuş olur. Bunlar, xüsusilə müəllimin bacarıq, qabiliyyət və təcrübəsinin ifadəsi olmaq etibarilə ritm hissi, ladı, harmoniyanı və həmçinin intonasiyanı duymaq bacarıqları, musiqi ifadə mexanizmlərinin anlaşılmasından ibarət olmaqdadır. Qeyd olunan göstərişlər arasında olduqca diqqətçəkənləri də mövcud olmaqdadır. Bunlar, xüsusilə ritmin tərəqqisinə xas olan göstərişlərdən ibarət olmaqdadır:

- Balaca miqyaslı şeirin ritmik xəttlərinin təqdim olunması;
- Müəllimin əldə etmiş olduğu pyesin səslərlə tənzimlənməmiş olması;
- Həmin vəziyyətdə dinamik gedişlərin, strukturlar daxilindəki məhdudiyyətlərin (kəsintinin) əksini tapması;
- Sonra işə layla, marş, musiqi və s. ritmində balaca qeydlərin ardıcıl olaraq pyeslərin ifadə olunması (3, s.57).

Bütün bunlar ritmin, musiqinin müntəzəm olaraq tənzimlənməsinin olduqca mühüm tərəflərinin nəzərə alınmasını özündə ifadə etməkdədir. Çünki, musiqi müəlliminin auditoriyada olan mühüm işlərindən biri də məhz bu tənzimlənmənin düzgün qurulmasından ibarət olmaqdadır. Bu proseslərdə müəllim şagird əlaqəliliyinin hərəkətverici qüvvəsinin elə musiqi olduğunu görməkdəyik.

Eyni zamanda, improvizasiya bacarıqların və keyfiyyətlərin təşəkkülünə xas olan göstərişlərin əlaqəliliyini, sistemliliyini və fasiləsizliyini bildirmiş olur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Şəkil 2.3.4.

İmprovizasiya vərdişlərinin formalaşmasında olan tapşırıqların təklif olunan ardıcılığı

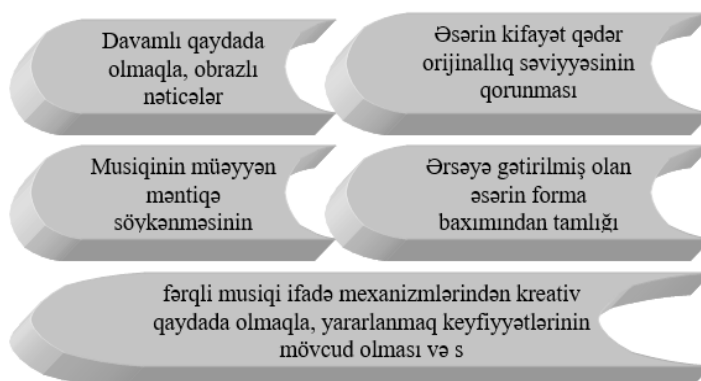
Bir sıra adlara kiçikhəcmli olan musiqilər bəstələmək	Müxtəlif mahnı sözlərinin, ifadələrin, intonasiyaların nəzərə alınması
Müəllim vasitəsilə başlanmış olan musiqi sözünün bitməsinin bir sıra versiyasının müəyyən olunması	Musiqi barəsində sual-cavab olunması
İnsanlarda fərqli duyğular hissini yaradılması (məmnunluq, qəm, etibarlılıq, qərəzçilik, təhdidlənmək duyğusu və s.) ilə nəticələnmiş olan kiçikhəcmli mahnılar bəstələmək	Milli xalq çağlı alətlərinin əhatəsini (maksimum səviyyədə) təmin etmək, musiqiyə başlamaq və bitirmək
Bəstələnmiş olan mahnıya, musiqiyə, müşayiət düşüncü əldə etmək	Məqsədəuyğun hesab olunan intervalla (və ya tək cə nümunələrlə birinci, dördüncü, beşinci və s. hissələrlə) akkordlarla musiqinin harmoniyasını təmin etmək,

Buraya intonasiya, səsin əhatəsi, temp, ardıcılıq, faktura, registr, fərqliliklərdən yararlanaraq və ərsəyə gələrək sinifdə mənimsənilən, əldə olunan pyesin mövzusu üzrə müxtəlifliklər ortaya çıxarmaq, aydın olan pyes də əlavə etmək olar. Daha səmərəli olar ki, ölkənin xalq pyesi janrında balaca və yığcam əsər, eyni zamanda, musiqi nümunələri yaratmaq mümkün olsun. Çünki, həmin nümunələr həm də öz-özlüyündə musiqi mədəniyyətinin gerçək bir forması və təzahür formalarından birini təşkil etməkdədir.

Təbii olaraq, məşğələ mərhələsində, istiqamətində improvizasiya zamanı şagirdlərdə və ixtisaslaşan heyətlər üzrə musiqi anlayışının və termininin daha da təkmilləşdirilməsi keyfiyyətlərini yoxlamaq, nəzərdən keçirmək səmərəliliyi ilə seçilməkdədir. Həmin proseslərdə zəruri və strateji məsələlər bunlardan ibarət olmaqdadır. Aşağıdakı şəklın məlumatlarına diqqət edək:

Şəkil 2.3.5

Musiqi düşüncəsinin inkişaf səviyyəsinin yoxlanılması zamanı zəruri hesab olunan başlıca meyarlar

Bir qayda olaraq, musiqi fənninin tədrisi zamanı təcrübənin də əhəmiyyətini önə çəkmək lazımdır. Təcrübə nəticəsində alətlə, əsasən də, fortopiano da ifa etmənin zəruri bacarıqlarına xas olan balaca yaşlı şagirdlərin məşğələsinə aid olan metodik göstərişlər, tədris vasitələri tamamlanmışdır. Bəhs olunanlardan mahnı yetkinliyi bacarıqlarının təşəkkülü üzrə səmərəli olacaq şəxsi musiqi məşğələsi kurslarında əhatəli olmaqla yararlanmaq olar.

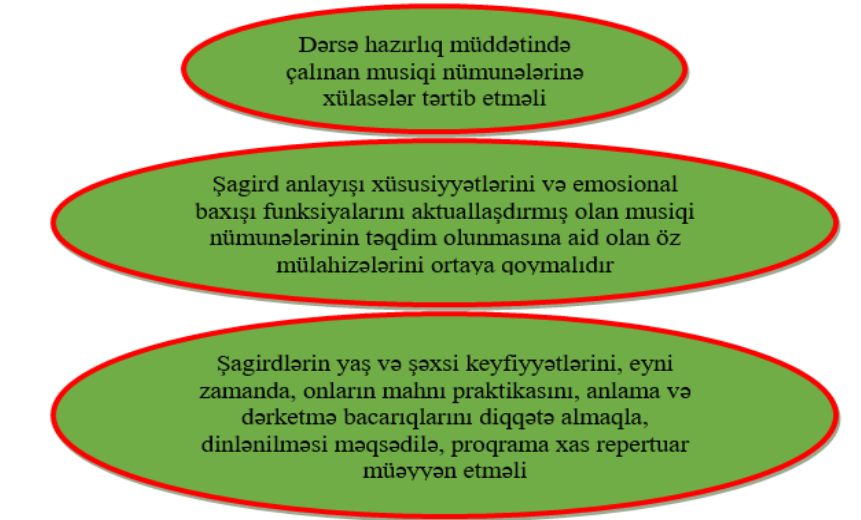
Müəllimin fərdi analizi və araşdırma işində təmsil olunması yeni istinad vasitələrinin

mənimsənilməsini məqsəd olaraq götürmüş olur. İstinad analizi işlərində müəllim elmi araşdırma və ixtiraların mahiyyətinin anlaşılmasına diqqət çəkməklə özü üçün təzə əlaqələr və tənzimləmələr ortaya çıxarmış olur. Qeyd olunanlar, tədris olunan vəsaitlərin sintezini sürətləndirmə keyfiyyətlərinin olduqca zəruri hissəsi olan elmi anlayışın perspektivliliyi naminə zəminə çevrilmiş olur. İstənilən oxunmuş istinadın mahiyyətinin izahı bənzərlik və müxtəliflik müstəvisində məcmu tənzimləmələrin ortaya qoyulmasına yol açaraq, özündən əvvəlki yanaşmalarla müştərək tərəflərə malik olmalıdır (2, s.71).

Araşdırma işi üçün müəllimin sahib olduğu praktika strateji perspektivlərə malik olmaqdadır. Misal üçün, ifaçılıq və ifa olunan mahnıya aydınlıq gətirməsi, şagirdlərin tədris proseslərində duyduqlarına onların yanaşma keyfiyyətlərinin ortaya çıxarılması və s. mühüm təsir etməkdədir. Həmin istiqamətdə müəllim universitetlərdə əldə etmiş olduğu elm, qabiliyyət və təcrübələrin hər bir istiqamətindən yararlanmış olur. Bəhs olunanlarla yanaşı, müəllimin ali təhsil müəssisələrində qazanmış olduğu bilik, bacarıq və təcrübələrinin əlaqələndirilməsi də diqqət çəkməkdədir:

Şəkil 2.3.6.

Müəllimin ali təhsil müəssisələrində qazanmış olduğu bilik, bacarıq və təcrübələrinin əlaqələndirilməsi

Bununla da, dərslərin ardıcılığında müəllim uşaqlara diqqət göstərməli, dərsləri analiz etməli, pedaqoji hadisə və prosesləri konkretləşdirməlidir. Bəhs olunanlar da, araşdırma işinin zəruri hissəsini təşkil etməkdədir. Nəticədə də, müəllimin ümumi təcrübə işləri sərbəst araşdırma və konkretləşdirmələr üçün ona zəmin açmış olur. Həmçinin araşdırma proseslərinə diqqəti yüksəldir. Araşdırma proseslərində təmsil olunması ilə müəllim fəaliyyət peşəkarlığının yüksəlməsinə, fərdi ixtisaslaşmasının təkmilləşdirməsinə əsas olan çağırışlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Komenski Y.A. Böyük didaktika (Elmi redaktoru, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi F.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Quliyeva K.R. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi. Bakı: Nurlan, 2003.
3. Mahmut Açel. Peşəkar müəllimin bədən dili. Bakı: 2013.
4. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, II cild. Bakı: 1988.
5. Veyisova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Təlimçilər üçün metodik vəsait. Azərbaycan "İnkişaf" mərkəzi, Bakı: "Meqa-print", 2004.

SUMMARY

Sevda Jafarova
Farida Talatzadeh

THE PROBLEMS OF IMPROVED MUSIC TEACHER PERFORMANCE

The article notes that music is one of the fields that have been formed in the environment of new scientific and theoretical approaches and research, and the formation of teaching methodologies in this field is organized by the formation of specialized personnel. In this sense, the factors of the professional activity of personnel engaged in the study of the theoretical and practical foundations of music are considered to be one of the problems studied by the science of pedagogy and turned into an object of research. Naturally, it is worth noting the importance of the interaction of learning and mastering processes in this direction. The activities carried out in the field of music study largely depend on reliable training, continuous education, and modern indicators of the quality of culture. At the same time, in this area, much depends on the experience, scientific approach, and teaching methods of pedagogical personnel, providing clarification of issues inherent in music, education, and the implementation of professional training for personnel. Meeting the needs of members of society in this area largely depends on the performance indicators of a music teacher for the coming periods, on the pedagogical experience of teaching, which may resonate with the challenges of modern music theory, and the new realities that they create.

It is a fact that the new generation, adhering to the modern musical approach, should be especially attentive to using the artistic styles necessary for the study, evaluation, and application of works arising in the art sector. This is, first of all, an important task. It could be implemented only through highly qualified teachers, teachers with the mechanisms of science, abilities, and experience on the scale of the necessary challenges.

Key words: musical image, musical rhythm, training, exercise, national folk instruments, musical training, pedagogical skills, etc.

РЕЗЮМЕ

Севда Джафарова
Талазаде Фариде

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ

В статье показано, что музыка является одной из областей, сформировавшихся в среде новых научно-теоретических подходов и исследований, а формирование методики обучения в этой области организовано путем формирования профильных кадров. В этом смысле факторы профессиональной деятельности кадров, занимающихся изучением теоретических и практических основ музыки, рассматриваются как одна из проблем, изучаемых педагогической наукой и превращающихся в объект исследования. Естественно, в этом направлении уместно отметить важность взаимосвязи процессов обучения и усвоения. Действия в области обучения музыке в значительной степени зависят от надежного преподавания, непрерывного образования и современных показателей качества культуры. В то же время в этой сфере многое зависит от опыта, научного подхода и методики преподавания педагогов и педагогических работников, обеспечивающих разъяснение вопросов, специфических для музыкально-педагогической и профессиональной подготовки кадров. Удовлетворение запросов членов общества в этой области во многом зависит от показателей эффективности работы учителя музыки в последующие периоды, от педагогического педагогического опыта, способного резонировать с вызовами современной теории музыки, от новых реалий, созданные ими.

Это факт, что новое поколение с современным подходом к музыке должно быть

осторожным, чтобы основывать художественные стили, необходимые для изучения, оценки и применения произведений, созданных в сфере искусства. Это, прежде всего, важная задача. Это может быть реализовано только через высококвалифицированных педагогов, педагогов, обладающих механизмом науки, способностями и опытом в масштабе необходимых задач.

Ключевые слова: *музыкальный образ, музыкальный ритм, обучение, упражнение, национальные народные музыкальные инструменты, музыкальная подготовка, педагогическое мастерство и др.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

ZENFİRA SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT. 37.01.

MUZEYLƏRİN MAARİFLƏNDİRİCİ FUNKSİYALARI

Muzeylərin tarixi, maddi və qeyri-maddi mədəni dəyərlər haqqında zəngin informasiya bazası olduğu hamımıza məlumdur. Fondlarda toplanmış nümunələr, istənilən mövzu üzrə tədqiqatlar, tədbirlər üçün zəngin qaynaqdır. Sərgilər, konfranslar, elmi sessiyalar və digər tədbirlər üçün bu nümunələrdən istifadə edərək ictimaiyyəti geniş məlumatlandırmaq mümkündür. Məqalədə muzeylərin maarifçilik funksiyalarından bəhs edilir.

Açar sözlər: muzey, fond, ekspozisiya, ekskursiya, təhlil, maarifləndirmə, təbliğat

Bu gün biz tariximizin saralmış səhifələrini vərəqləyərək, tarixi keçmişimizi, mədəniyyətimizi, adət-ənənələrimizi gələcək nəsillərə ötürmək üçün ilk növbədə yolumuzu muzeylərdən salmalıyıq. Muzey keçmişin nümunələri ilə gələcəyi zənginləşdirən və işıqlandırandır. Muzeylərin əhəmiyyəti haqqında danışarkən ilk növbədə onu qeyd etmək istərdik ki, profilindən və funksiyasından asılı olmayaraq xalqın maddi və mənəvi sərvətlər məkanı olan muzeylər tariximizi, mədəniyyətimizi, adət-ənənələrimizi qoruyan, təbliğ edən, geniş siyasi tərbiyə işi aparən ideoloji bir məktəbdir.

Elm və mədəniyyətin, ədəbiyyat və incəsənətin tərbiyə və pedaqoji fəaliyyətin ən önəmli çalarlarını özündə ehtiva edən muzeylər ümumbəşər və milli mənəvi sərvətləri qoruyub saxlamaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə ötürməkdə və habelə müasir dövrdə yaradılmış gözəl sənət nümunələrini toplayıb nümayiş etdirməkdə əvəzsiz mədəniyyət müəssisələridir. Muzey işi peşəkarlıq, dəqiqlik, elmlilik tələb edən sahədir. Muzey fəaliyyətində istər fond işi, istər mühafizə işi, bərpa işi, istərsə də ekspozisiya işi bir-biri ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Elmi-maarif işi yuxarıda adları çəkilən sahələrdə birləşəndə istənilən səmərəni verə bilir. Qeyd edim ki, muzeylərin funksiyası, fəaliyyəti müxtəlif cürdür. Muzeylərdə mədəni-maarif fəaliyyəti, mədəni-kütləvi tədbirlər, elmi-maarif işi, pedaqoji fəaliyyət, estetik tərbiyə kimi məfhumlara biz tez-tez rast gəlirik. Bu məfhumların hər biri ayrı-ayrılıqda, muzey fəaliyyətinin müəyyən sahəsini əks etdirir. Muzeylərdə elmi-maarif işinin aparılması ən zəruri məsələlərdən biridir. Qeyd edim ki, elmi-maarif işi ilə təhsil sistemi, tədris müəssisələri ilə yanaşı kütləvi informasiya vasitələri, mədəni-maarif müəssisələri də məşğul olurlar ki, bu işdə geniş muzeylər şəbəkəsi də mühüm və əhəmiyyətli rol oynayır. Onu qeyd etmək istərdim ki, xalqımız öz milli ənənələrinə qayıtmaq, tarixi dərinədən öyrənmək və gələcəyə ötürmək məqsədlərini bilavasitə başlıca vəzifə kimi qarşıya qoymalıdır. Muzeylərimiz bu işdə fəal mövqe tutmalı və hər bir muzey öz profilinə uyğun olaraq elmi maarif işini gücləndirməlidir.

Muzeylərdə aparılan elmi-maarif işi onunla fərqlənir ki, burada canlı ünsiyyət, əyanilik, konkret auditoriyanın xüsusiyyətinin nəzərə alınması kompleks formalarda özünü büruzə verir. Muzeylər ekskursiya xidməti ilə az ziyarətçi toplayır və bu sahədə uğurlar əldə edə bilmirlər. Elmi maarif işinin müxtəlif formalarından istifadə edən muzeylər daha çox ziyarətçi toplayırlar. Məsələn, Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində tarixi hadisələrə həsr edilmiş tədbirlər, müxtəlif mövzularda dəyirmi masalar, seminarlar, görüşlər təşkil edilir ki, bu da cəmiyyət içərisində daha böyük marağa səbəb olur.

Elmi-maarifin təbliği işinə muzey işçiləri ilə yanaşı, elmi müəssisələrin, elmi-tədqiqat institutlarının, təhsil müəssisələrinin elmi işçilərini və alimləri dəvət edirlər. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi öz nəzdində daim fəaliyyət göstərən dəyirmi masa, seminarlar və s. təşkil edirlər ki, bu da

daimi tamaşaçı qruplarının meydana gəlməsinə səbəb olur. İl boyu davam edən bu tədbirlər vasitəsilə daha çox məlumatlar əldə etmək mümkündür. Keçirilən tədbirlərə alimlər, təcrübəli müəllimlər, sənətsünaşlar dəvət olunur. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi də, bu tədbirlərin, seminarların, dəyirmi masaların il boyu təşkil edilməsini həyata keçirir.

Hesab edirəm ki, muzeylərin elmi-maarif işində açıq dərslərin keçirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Muzeylərdə keçirilən açıq dərslərdə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi müəllimin iştirakı ilə şagirdlərə müxtəlif informasiya mənbələrilə, vətən tarixinin bir dövrünü əhatə edən maddi dəyərlərlə təmasda olmağa, onları duymağa, yeni biliklər əldə etməyə imkan verir. Açıq dərslərin təşkilində əsas məqsəd mövzunu hərtərəfli şərh etmək, yeri gəldikdə fənlərarası əlaqəyə nail olmaqdır, şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək və təhlil etmək qabiliyyətini formalaşdırmaqdır. Əşya və hadisələri əyani surətdə öyrənmək məqsədilə muzeylərdə keçirilən açıq dərslər zamanı şagird və yaxud tələbələr tarix dərslərində müəllimdən eşitdiklərini, kitabdan əldə etdikləri elmi məlumatları muzeydə sərgilənən eksponatlar vasitəsilə əyani şəkildə tanış olmaq, öz nəzəri məlumatlarını artırmaq, daxili aləmlərində təsdiq etmək imkanı əldə edirlər. Məsələn, ibtidai icma quruluşu mövzusunun tədris edərəkən müəllim daş, tunc və dəmir dövrlərinə dair ayrı-ayrı rəssamlar tərəfindən çəkilmiş tabloların reproduksiyalarından, arxeoloji mədəniyyət abidələrini əks etdirən xəritələrdən, müxtəlif tip əmək alətlərinin təsvirindən və s. bu kimi əyani vasitələrdən istifadə edə bilər. Qeyd edim ki, ekspozisiyada və yaxud fondlarda keçirilən açıq dərslərin ardıcıl şəkildə aparılması, tədris proqramına uyğun biliklərin tədrisi və ya dərslər zamanı əldə olunan biliyin daha da möhkəmləndirilməsinə, dərinləşdirilməsinə şərait yaradılması daha məqsədəuyğundur.

Muzeylərə ekskursiya etmək, açıq dərslər təşkil etməklə milli dəyərlərimizə yiyələnmək həm də, nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətidir, çox mühüm bir metodologiya prinsipidir (2, s.41).

İdeya və mənəvi tərbiyə işinin muzeylər vasitəsilə həyata keçirilməsinin başlıca tələbləri aşağıdakılardır:

Elmi dünyagörüşü, əqidə, xalqımızın adət və ənənələrinə sədaqət, vətənpərvərlik, humanizm və vətəndaşlıq borcunun dərki və s. keyfiyyətlərin formalaşmasında sərgi və digər muzey tədbirlərindən istifadə edilməlidir.

Bu günə qədərki baş vermiş tarixi hadisələrin mahiyyəti və məzmununun düzgün dərki, qiymətləndirilməsi istiqamətində eksponatların gücündən istifadə edilməlidir ki, bu da ekskursiyaçının muzeyə gələnlərin diqqət və marağını cəlb etmək təcrübəsindən irəli gəlir. Uşaq auditoriyasına peşəkar ekskursiya xidmətinin göstərilməsi nəinki onların dünyagörüşünü artırır, hətta gənc nəslin formalaşmasına kömək göstərir.

Tərbiyə əhəmiyyətli tarixi-mədəni faktların abidələr və eksponatların hərtərəfli izahı vasitəsilə uşaq və yeniyetmələrdə maraqların artmasına nail olmaq olar. Muzey mühiti vasitəsilə ayrı-ayrı peşələrə həvəsin, marağın yaradılması istiqamətində sərgi və digər muzey tədbirlərinin əhəmiyyətini qiymətləndirmək vacibdir. Gənc nəsle gələcək əmək hazırlığının, insani keyfiyyətlərin, elmi-yaradıcı, nəzəri və təcrübəli vərdişlərin formalaşdırılmasına nail olmaq olar.

Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat muzeyinin fəaliyyətində ədəbi mövzularda keçirilən tədbirlərlə yanaşı təbliğat, təşviqat xarakterli ictimaiyyətlə işlər də əsas yerlərdən birini tutur. Çünki ədəbi mərasimlərdə daha çox aktiv iştirak etmək elm və mədəniyyət xadimlərinə, muzeyin əməkdaşlarına məxsusdur.

Ədəbi nümunələrin, biliklərin tanınması üçün isə daha geniş tamaşaçı kütləsi cəlb olunmalıdır. Buna görə də muzeydə keçirilən kütləvi işlərə üstünlük verilir. Baxmayaraq ki, muzeyin Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərini əhatə edən ekspozisiyasında maraqlı ekskursiyalar təşkil olunur, bununla kifayətlənmək bəsit olardı. Buna görə də ənənəvi ekskursiyalarla yanaşı, muzeydə açıq dərslər, poeziya gecələri, lektoriyalar, məruzələr, mühazirə saatlarına vaxt ayrılır. Maarifləndirmə işində muzeyin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı, birgə tədbirlər keçirməsi də təqdir edilir. Çünki estetik zövqün formalaşması muzeyə, ədəbiyyata sevgi, ədəbi aləmə dəyər uşaq yaşlarından insanlara aşılmalıdır. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat muzeyi məktəblərlə təlim-tərbiyə, tədris işləri ilə əlaqədar əməkdaşlığa yer ayırır. Həmçinin təhsil

müəssisələri, onların rəhbərlikləri ilə sıx əlaqələr saxlayır, müxtəlif tədbirlər keçirir (3, s.13).

Təhsil müəssisələri ilə bağlı tədbirlərdə onları muzeyə cəlb etmək, ədəbi yaradıcılıq nümunələri və şəxsiyyətlərlə tanış etmək, maarifləndirmək, gənclərə biliklər ötürmək və onlarda maraq yaratmaq məqsədi daşıyır.

Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyi öz fəaliyyətini müxtəlif tədbirlərin təşkilinə yönəlmişdir. C.Məmmədquluzadə irsinin, digər Molla Nəsrəddinçilərin həyat və yaradıcılığının təbliği və öyrədilməsi məqsədilə idarə və müəssisələrdə, ümumtəhsil və ali təhsil ocaqlarında səyyar sərgilər nümayiş etdirilir, mühazirələr oxunur, müsabiqələr və digər kütləvi tədbirlər keçirilir.

“Molla Nəsrəddinçi rəssamlar”, “Cəlil Məmmədquluzadə və müasirləri”, “Mirzə Ələkbər Sabir və Molla Nəsrəddin jurnalı”, “Molla Nəsrəddinçi şair və yazıçılar” və s. mövzularda kütləvi tədbirlər, Cəlil Məmmədquluzadənin xatirə günü, cəlilşünas alim, tənqidçi, yazıçı və rəssamlarla görüşlər və s. bu kimi tədbirlər kompleks şəkildə keçirilir.

Qeyd edim ki, hər il ənənəvi olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsinin çapdan çıxması münasibətilə “Xatirə günü” keçirilir. Tədbirin keçirilməsinə ayrı-ayrı ali və orta təhsil müəssisələrindən başlanılır. Dəvət olunmuş mütəxəssislər, məktəblərin dil və ədəbiyyat müəllimləri, tələbə və şagirdlərə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranma tarixi haqqında mühazirələr oxuyur, muzey fondlarının materialları ilə və həmçinin ekspozisiyada təşkil olunmuş sərgilər ilə tanış olurlar.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, muzeyə gələn tamaşaçılar içərisində xüsusi yer tutan tələbələr və məktəblilər ekspozisiya ilə tanış olarkən izahatları dinlədikcə şair və yazıçılarımız barədə biliklərdən bəhrələnilir. Dərsliklərdən əxz etdikləri biliklər muzey və muzeylə bağlı iştirak etdikləri tədbirlərdə daha da dolğunlaşır, hafizələrinə həmişəlik həkk olunur. Muzeydəki eksponatlar daha realist öyrədici xarakter daşıyır (4, s.181-183).

Qeyd edim ki, xüsusilə muzey Azərbaycan ədəbiyyatının daha dərinədən öyrənilməsində məktəblilərin köməyinə çatır. Gənc nəsillər muzeyi tez-tez ziyarət edib ekspozisiyanı izləyərkən, məruzə və mühazirələri dinləyərkən şair və yazıçılar haqqında elmi informasiyalarını artırır. Tədris prosesinin üç komponenti olur: öyrədən, öyrənən və öyrədilən. Məktəbdə öyrədilən dərslidirsə, muzeydə şagirdlər vizual olaraq öyrədiləni görür və eyni zamanda muzeylə birgə təşkil olunan yığıncaqlarda özləri də aktiv iştirakçıya çevrilir.

Muzeylərdə keçirilən “açıq qapı” günləri də gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında, milli dəyərlərimizə olan səmimiyyət və hörmət hissinin artırılmasında əsas önəm kəsb edir.

Muzeyşünas Sabir Əmirxanov “Muzey fəaliyyətində qarşılıqlı əlaqələr” adlı kitabında qeyd etdiyi kimi “Şəxsiyyətə muzey mühitinin təsir dairəsi nə qədər geniş, hərtərəfli, əhatəli olsa, bu zaman formalaşma prosesi lazımı nəticələr verir” (1, s.38).

Doğrudan da, milli dəyərlərimizin öyrənilməsi, qorunması, araşdırılması və bərpası gənc nəsildə yüksək keyfiyyətlərin yaradılmasına, yüksək intellektə, biliyə, bacarığa və geniş dünyagörüşünə malik olan şəxsiyyət yetişdirməyə, öz xalqına, vətəninə, milli dəyərlərinə sahib çıxan və onu daim ucaltmağa çalışan vətənpərvər insan yetişdirməyə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirxanov S. Muzey fəaliyyətində qarşılıqlı əlaqələr. Bakı: 2002.
2. Əhmədov Q. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı: 1989.
3. Muzeyşünaslıq. Dərslük. Bakı: 2001.
4. Məclis № 1, Bakı: 2006.

SUMMARY

Zenfira Seyidova

EDUCATIONAL FUNCTIONS OF MUSEUMS

It is apparent that museums have a rich information base about historical, material and non-material cultural values. The samples collected in the funds are a rich resource for research and events on any topic. It is possible to use these samples for exhibitions, conferences, scientific sessions and other events to inform the public. The article examines the educational functions of museums.

Key words: *museum, fund, exposition, excursion, analysis, education, propaganda.*

РЕЗЮМЕ

Зенфира Сеидова

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ФУНКЦИИ МУЗЕЕВ

Все мы знаем, что музеи имеют богатую информационную базу об исторических, материальных и нематериальных культурных ценностях. Образцы, собранные в фондах, являются богатым ресурсом для исследований и мероприятий на любую тему. Возможно использование этих образцов для выставок, конференций, научных сессий и других мероприятий для информирования общественности. В статье говорится о воспитательных функциях музеев.

Ключевые слова: *музей, фонд, экспозиция, экскурсия, анализ, просвещение, пропаганда.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

MİRSƏLİM EMİNOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
m.selimeminov@mail.ru

UOT 745/749

NAXÇIVAN DİYARININ DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD BƏZƏK ƏŞYALARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yaşı minillərə bərabər Naxçıvanın arxeoloji abidələri maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngindir. Bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsini bəzək əşyaları təşkil edir. Dəmir dövrünə aid bəzək əşyaları arxeoloji material kimi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin onlara sənətsünəslıq baxımından yanaşılmamışdır. Məqalədə Dəmir dövrünə aid Naxçıvan diyarının bəzək əşyalarına incəsənət nümunəsi kimi yanaşılmış, forma və bədii xüsusiyyətlərinə görə tiplərə bölünmüşdür. Bu zaman boyun, qol bəzəkləri və muncuqlar tədqiq edilmişdir. Muncuqlar və balıqqulağı, əsasən, bəzək əşyası ilə qarşılıqlı tətbiq edilərək istifadə olunmuşdur. Bəzək əşyalarına taxılmış bu muncuq və balıqqulağı həm onların daha estetik olmasına, həm də dini inamla bağlı olub onların mənə yükünü artırmışdır. Bəzək əşyalarının müəyyən hissəsinin ilan formasında olması göstərir ki, Naxçıvanın qədim sakinlərinin inamında ilan kultu geniş yer tutmuşdur. Günümüzə qədər gəlmiş folklor nümunələrində ilana münasibət əkslik təşkil edir. Bəzək əşyalarındakı digər inam isə su ilə bağlı olmuşdur. Boyunbağılar üzərində balıqqulağından istifadə olunması su inamı ilə bağlı olmuşdur. Bəzək əşyalarının hazırlanmasında və naxışlanmasında bir neçə üsuldən istifadə olunması və onların hamarlılığı Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişaf səviyyəsini göstərir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Dəmir dövrü, bəzək əşyası, naxış, muncuq, boyunbağı, bilərzik, üzük.

Giriş. Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsini bəzək əşyaları təşkil edir. Bildiyimiz kimi, bəzək əşyaları zərgərlik sənətinin nümunəsidir və zərgərlik isə dekorativ-tətbiqi sənətin bir növüdür. Naxçıvan diyarının qədim sakinlərinin muncuqlarla qarşılıqlı tətbiqindən hazırladığı bəzək əşyalarını istifadə qaydasına görə 5 qrupa (baş, boyun və ya sinə, qol, ayaq və geyim bəzəkləri) bölmək olar. Daha əvvəl bəzək əşyaları arxeoloqlar tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dəmir dövrünə aid bəzək əşyaları məqalədə dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi kimi öyrənilmişdir.

Bəzək əşyaları içərisində ən çox əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrindən biri muncuqlardır. Qədim Azərbaycan əhalisi arasında baş, boyun, qulaq və əl bəzək əşyalarının estetik görkəmini, mənə yükünü artırmaq üçün muncuqlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Dəmir dövrünə aid Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən əldə olunmuş muncuqlar əqiqdən, pastadan, dentaliumdan, firuzədən, şüşədən, sürmədən, tuncdan, daş və dəmirdən hazırlanıb (7, s.106) və onların forması isə, əsasən, slindir, disk və şar şəklindədir.

Muncuqlar hazırlanarkən onların formaları ilə yanaşı üzərinin naxışına da diqqət yetirilmişdir. Muncuqların böyük bir hissəsi naxışsız olsa da, az bir hissəsi naxışlıdır. Muncuqların üzərinə cızma və deşik açma üsullarından istifadə edərək sənətkarlar əsasən həndəsi naxışlar işləyirdi. Dəmyələr nekropolundan tuncdan, şüşədən və aqatdan hazırlanmış muncuqlar əldə edilmişdir. Aqatdan hazırlanmış slindir formalı və səthi hamarlanmış muncuğun üzərinə qoşa xətlərlə yaradılmış romblar işlənmiş (3, şəkil 1). Qeyd edək ki, romb naxışı bəhs olunan dövrdə və əvvəlki dövrlərdə saxsı qabların bəzədilməsində də ən çox istifadə olunan naxışlardan biridir. Tədqiqatçılar rombların torpaq sahəsini simvolizə etdiyini düşünür. Muncuqların üzərindəki naxışlar onları bəzəməklə yanaşı müəyyən dini inamlarla da bağlı olduğu düşünülür (5, s.261).

Boyun bəzəkləri sırasına aid olan boyunbağılar Naxçıvanın Mərdəngöl, Dəmyələr,

Boyəhməd, Culfa və başqa abidələrindən də aşkar olunmuşdur. Boyunbağların estetik görünüşünün zənginləşdirilməsində xüsusilə muncuqlardan və balıqqulağından istifadə olmuşdur. Boyunbağları forma və xüsusiyyətlərinə görə 3 tipə bölmək olar. Birinci tipə sadə formalı, en kəsiyi dairəvi olan və üzərində əqiqdən, pastadan muncuqlar və balıqqulağı düzülmiş olanlar daxildir. Dəmyələr nekropolunun boyunbağısını buna misal göstərə bilərik. Boyubağının mərkəzində slindirə bənzər və digərlərindən böyük muncuq, bir tərəfində 25, digər tərəfində isə 30 muncuq düzülmüşdür (Şəkil 3). İkinci tip boyunbağlara burulmuş tunc məftil, ucları yastılanaraq geriye qatlanmış və bəzilərinin üzərinə muncuqlar taxılmışdır. Dəmyələr nekropolundan aşkar olunmuş bu tipə aid boyunbağının birinin üzərində muncuqlar var, digərinin isə üzəri cızma xətlərlə bəzədilmişdir (3, şəkil 5). Bu boyunbağların bənzərləri Mingəçevir, Çovdar, Dolanlar abidələrinin bəzək əşyaları içərisində rast gəlinir (8, tablo VII). Üçüncü tipə isə ilan başlıqlı boyunbağlar daxildir. Qızılburun nekropolunun bəzək əşyaları içərisindən belə boyunbağlar məlumdur (7, s.111, şəkil 1).

Arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş bəzək əşyalarının bir hissəsini də qol bəzəkləri təşkil edir. Bunların arasında qəbir abidələrindən aşkar olunmuş üzüklər xüsusi yer tutur. Bəhs olunan dövrdə sənətkarlar üzükləri döymə və qəlib üsulu hazırlayırdılar. Döymə üsuluna kəsikdə dairəvi (və ya dördbucaqlı) olan məftildən hazırlananlar aiddir. Digərində isə qəlibə ərinmiş tuncun tökülməsilə hazırlanırdı. Tunc üzüklərlə yanaşı, Muncuqlutəpə nekropollarında iki ədəd gümüş üzük də tapılmışdır. Onların çəkisi 0,6 və 3,6 qram ağırlığındadır və tərkiblərində mis çoxluq təşkil edir (1, s.179).

Üzükləri formasına görə dörd tipə bölə bilərik. Birinci tipə en kəsiyi dairəvi (dördbucaqlı) olub, ucları bitişik, azacıq aralı və bir-birinin üstünə qoyulmuş üzüklər daxildir. Belə üzüklərə Kolanı, Boyəhməd, Dəmyələr və b. nekropollarda çox sayda rast gəlinmişdir. Belə üzüklərin bəzisinin üstü dilikli, bəzisinin isə üzü hamardır.

İkinci tipə tunc məftildən burularaq spiral şəklində salınan üzüklər daxildir. Kolanı (2, şəkil 56) və Dəmyələr nekropollarından (3, şəkil 2) belə üzük nümunələri tapılmışdır. Bu üzükləri digərlərindən daha estetik formalı hesab edə bilərik. Spiral şəkilli üzüklər Gədəbəyin, Xaçbulağın Son Tunc dövrünə aid abidələrindən də məlumdur (4, s.142).

Üçüncü qrupa birləşmə hissəsinə əqiq muncuqlar taxılmış üzüklər aiddir. Muncuqlutəpə nekropolunun 8-ci qəbrindən 18 ədəd belə üzük aşkar olunmuşdur (3, s.142). Dəmyələr nekropolunun 2-ci qəbrindən də aqat muncuq keçirilmiş üzüklər əldə edilmişdir (Şəkil 2). Bu qrupa aid üzüklərin də bəzisinin üzəri hamar, bəzilərininki isə diliklidir. Ehtimal etmək olar ki, üzüklərdəki muncuqlar sığalar və boyunbağıdakı muncuqlarla eyni mahiyyət daşıyır.

Dördüncü qrupun üzüklərinə isə möhür üzüklər daxildir. Muncuqlutəpə nekropolunun 4-cü qəbrindən əldə olunan tunc möhür üzüyün diametri 2,1-2,6 sm-dir. Digər tunc möhür üzükləri fraqmentləri Mərdangöl nekropolunun 9-cu qəbirində aşkar edilmişdir. Belə üzüklər, əsasən, tökmə üsulu ilə hazırlanmış, üstünə isə cızma üsulu ilə təsvirlər işlənmişdir. Arxeoloq Vəli Baxşəliyev möhür üzüklərin I minillikdə Azərbaycanda geniş yayıldığını qeyd edir (3, s.142).

Qəbirlərdən əldə olunmuş qol bəzəyinin ikincisi də tunc bilərziklərdir. Dəmir dövrünə aid bilərzikləri də öz estetik formalarına görə 4 tipə bölmək olar. Birinci tipə sadə formalı, en kəsiyində dairəvi və hamar olan üzüklər məxsusdur. Bilərziklərin ucları bəzi hallarda birləşik, bir-birinin üstündə və ya aralı olur (Şəkil 1).

İkinci tipə ucları sığalarda olduğu kimi, ilan başı formasında olan bilərziklər aiddir. Bu cür bilərziklərin də ucları bəzi hallarda uc-uca və ya bir-birinin üstündədir. İlan başlı qolbaqlar ən çox Naxçıvan və Gədəbəydən aşkar olunmuşdur (3, s.141). I Şahtaxtı nekropolunda iki ədəd ilan başlı qolbaq aşkar olunmuşdur (1, foto 57).

Üçüncü tip bilərzikləri tunc lentdən hazırlanır və ucları geriye qatlanmış şəkildədir. Bu tip bilərziklərə nümunə olaraq Kolanı nekropolundan aşkar olunmuş bilərziyi göstərə bilərik (2, şəkil 5).

Dördüncü tipə aid bilərziklərin üstü gözəl naxışlı və kiçik yarımkürə şəkilində çıxıntılar ilə bəzədilmişdir. II Qarabağlar və Qızılburun nekropolundan bu tip bilərziklər aşkar olunmuşdur. Əldə olunan bu bilərziklərin Gədəbəyin, Xanların, Çovdarın və başqa həmin dövr arxeoloji abidələrində

çox sayda oxşarları vardır (8, XXIII tablo).

Şəkil 1. Bilərzik

Şəkil 2. Üzük

Şəkil 3. Boyunbağı

Şəkil 4. İlan başlı bilərzik (1, foto 33)

Bəzi tədqiqatçılar tökmə qolbaqlarını yalnız bəzək əşyası hesab etməyərək onlardan pul vahidi kimi istifadə olunduğunu da göstərir. İndiki Ermənistanda Lalvardan tapılan 8 ədəd qolbağın hər biri 560 qramdır (1, s.170). Cənubi Qafqazda ən ağır tunc əşya Gürcüstanda Kvişardan tapılıb, ağırlığı 2 kq 728 qramdır.

Göründüyü kimi, metal əşyalar içərisində xeyli sayda ilan formalı bəzək əşyası mövcuddur. Bu isə ilan kultunun Tunc dövründə olduğu kimi, Dəmir dövründə də insanların inamlarında geniş yer aldığını göstərir. Ş.H.Sadıqzadəyə görə ilan şəkildə düzəldilmiş sırğa, bilərzik və boyunbağlar şər qüvvələrədən qorunmağın rəmzi hesab olunmuşdur (3, s.141). İlan yeraltı dünyanın təmsilçisi hesab olunur. Naxçıvanın folklor nümunələrində isə ilana münasibət təzadlıdır. Folklor nümunələrindən aydın olur ki, ilan bəzən bolluq, bərəkət gətirən, bəd ruhlardan qoruyan kimi, bəzən isə mənfi xüsusiyyətlərə malik məxluq kimi verilmişdir (6). İlan formalı bəzək əşyalarının qədim insanlar tərəfindən istifadə olunması və folklor nümunələrində qoruyucu, bərəkət kimi verilməsi ilanı müsbət qüvvənin, qoruyucu totemin təmsilçisi kimi qəbul etmək olar.

Boyunbağların bəzədilməsində balıqqulağından da istifadə edilmişdir. Balıqqulağılar, əsasən, trapesiya şəklindədir, küncləri yumrudur. Muncuqların ortasında bir və ya bir neçə ədəd olur. Vəli Baxşəliyev balıqqulaqlarının su inamı ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir.

Nəticə. Müxtəlif muncuqlarla və daşlarla hazırlanan bəzək əşyalarının sırf bəzək və əməli əhəmiyyətindən başqa, simvolik funksiyası da olmuşdur. Həm estetik-bədii bəzək funksiyası daşıyan, həm də bir çox hallarda dini-magik rolu ilə fərqlənən bəzək nümunələri ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi, insanların həyat və məişət tərzlərini, yerli və etnik özünəməxsusluğu, türk xalqları arasındakı genetik əlaqələri və s. özündə əks etdirir. Əldə olunan bəzək əşyalarının mütənəsbibliyi, müxtəlif formaları, günümüzə kimi hamar qalması qədim dövr metallurgiyasının və sənətkarlığının inkişafından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Abbas, Həsənova Əzizəxanım. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı: Elm, 2015, 315 s.
2. Baxşəliyev Vəli B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev Vəli. AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri// Dəmyələr nekropolu dəmir dövrünün yeni abidəsidir. 2006, №4 s 84-92.
4. Əliyev Elvin. Ordubad rayonun tunc və dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 272 s.
5. Quliyeva F. Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü bəzək əşyalarının estetikası// AMEA NB Elmi əsərlər. Naxçıvan: Tusi, 2020 №3, s. 260-266.
6. Məhsəti İsmayıl. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
7. Xəlilov Toğrul. Naxçıvanda Son Tunc - Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılmış muncuqlar, baş və boyun bəzəkləri // AMEA NB Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2011, №3, s. 106-114.
8. Ş.H.Sadıqzadə. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı: İşıq, 1971, 83 s.

SUMMARY

Mirsalim Eminov

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF IRON AGE JEWELRY OF NAKCHIVAN

The thousands of years old archaeological monuments of Nakhchivan are rich with examples of material culture. Ornaments are part of these material culture examples. Ornaments belonging to the Iron Age have been studied by various researchers as archaeological material. However, they were not examined from the point of view of art studies. In the article, the ornaments of the Iron Age of Nakhchivan were treated as examples of art and divided into types according to their form and artistic features. Neck, arm ornaments, and beads were studied. Beads and sea shells were mainly used interchangeably with decorative items. The beads and sea shells attached to the ornaments made them more aesthetic and increased their religious meaning. The fact that some of the ornaments are in the shape of a snake shows that the cult of the snake was very important in the beliefs of the ancient inhabitants of Nakhchivan. In folklore examples that have come down to our days reveal the attitude towards the snake is the opposite. Another belief in jewelry was related to water. The use of sea shells on necklaces was related to water belief. The use of several methods in the preparation and embroidering of ornaments and their smoothness indicates the level of development of craftsmanship in Nakhchivan.

Key words: Nakhchivan, Iron Age, ornament, pattern, bead, necklace, bracelet, ring.

РЕЗЮМЕ

Мирсалим Эминов

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАШЕНИЙ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА
НАХЧЫВАНСКОЙ ЗЕМЛИ

Археологические памятники Нахчывана, которым тысячи лет, богаты образцами материальной культуры. Орнаменты являются частью этих образцов материальной культуры. Орнаменты железного века изучались различными исследователями как археологический материал. Однако к ним не подходили с точки зрения искусствоведения. В статье орнаменты железного века Нахчывана рассматриваются как образцы искусства и делятся на типы по форме и художественным особенностям. В это время изучались шейные, наручные украшения и бусы. Бусины и ракушки в основном использовались как синонимы декоративных предметов. Эти бусы и ракушки, прикрепленные к украшениям, делали их более эстетичными, связанными с религиозными верованиями и увеличивали их значение. Тот факт,

что некоторые украшения выполнены в виде змеи, свидетельствует о том, что культ змеи имел большое значение в верованиях древних жителей Нахчывана. В примерах фольклора, дошедших до наших дней, отношение к змее противоположное. Еще одно поверье в украшениях было связано с водой. Использование ракушек на ожерельях было связано с верой в воду. Использование нескольких приемов при изготовлении и вышивке орнаментов и их гладкость свидетельствуют об уровне развития ремесленничества в Нахчыване.

Ключевые слова: Нахчыван, железный век, орнамент, узор, бусина, ожерелье, браслет, кольцо.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

ÜLVÜ KAZIMLI
ZİYAD QULİYEV

UOT. 77.

TÜRK KİNOSUNUN FORMALAŞMASI VƏ YEŞİLÇAM MƏRHƏLƏSİ

Türk kinosunun bəlli bir mərhələsi olan Yeşilçam mərhələsi, kütləvi və siyasi dəyişimlərin təsiri olaraq meydana gəlmişdir. 1960-cı illərin sonu- 1970-ci illərin əvvəllərində yaşanan siyasi-politik dəyişmələrin Türk kinosu üzərindəki təsirinə dair məqalədə məlumat verilmişdir.

Məqalənin məqsədi, Yeşilçam dövrü Türk kinosunun mədəni və siyasi tarixə necə təsir göstərdiyini olduğu kimi öyrənməkdir. Bu dövr kinosu, Türkiyənin yeniləşmə dövrünün mühüm dövrü olmuş və bu səbəblə kino tarixinin bu mərhələsini öyrənmək mədəni və siyasi həyatın gerçəklərinə obyektiv baxış formalaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Mu məqalə Yeşilçam dövrünün siyasi, ictimai, mədəni təsirlərinin kinoya necə təsir etdiyini mənbələr əsasında araşdırmaq məqsədi daşıyır. Məqalədə Yeşilçam dönəmi Türk kinosunun sosio-politik analizini aparmaqla yanaşı mərhələlər və buna təsir edən məqamlar da diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Açar sözlər: Türk kinosu, Yeşilçam, mədəni dönüşüm, həyat

Giriş

Kino, ictimai və siyasi dəyişimlərin həyatdakı təzahürü ola bilər. Bir ölkənin kino tarixi, sadəcə mədəni tərəqqisini deyil, eyni zamanda o ölkənin sosio-politik mövqeyini də aydınlatmaqdadır. Türkiyənin kino tarixi bu baxımdan bənzərsiz bir araşdırma tələb edir. Bu məqalə, Türk kinosunun təşəkkül dövrünü və xüsusilə “Yeşilçam” olaraq adlandırılan dövrün kütləvi və politik təsirlərə necə məruz qaldığını və bu təsirlərin filmlərə necə təsir etdiyini öyrənmək məqsədi daşıyır.

1970-ci illər Türkiyənin daxili siyasətində bir qırılma dövrü kimi görülməkdədir. 12 mart 1971-ci ildə gerçəkləşən əkgəri çevriliş cəhdindən sonra yaranan siyasi qütbləşmələr bütün sahələrə öz təsirini göstərdi. Bu dövrdə artan siyasi qütbləşmələr türk kinosunun da iki fərqli situasiyada qütbləşməsinə səbəb oldu. Bir tərəfdə ticari məqsədli günlük əyləncə xarakterli filmlər vardısıa digər tərəfdə gənc rejissorların çəkdiyi sosial problemlərə yönəlmiş filmlər çəkilməyə başladı. Bu iki fərqli yanaşma məlum illərdə türk kinosunun çoxçeşidliliyini ortaya qoyurdu. Məqsədimiz türk kinosunun Yeşilçam dönəmi adlanan dövründəki sosio-psixoloji gerçəklərini, şəkillənməsini, bu mərhələnin türk kino tarixinə, sosimədəni həyata təsirini araşdırmaqdır. Yeşilçam dönəmi adlanan türk kinosunun bu mərhələsi sosial-ictimai və siyasi tarixdə fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Yeşilçam dönəmi türk kinosu, siyasəti, ictimai həyatının önəmli dönüş nöqtəsi ikim də dəyərləndirilə bilər. Araşdırmanın ədəbiyyatları zənginləşdirməsi Yeşilçam dönəminin əhəmiyyətli rolunun təsbiti baxımından dəyərlidir. Bu səbəbdən araşdırma türk kinosunun tarixini başa düşmək, həm də bu tarixin Türkiyə cəmiyyətinin ictimai və siyasi təşəkkülündəki rolunu təsbit etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Türkiyə kinosunun yaranması və inkişafı.

Türk kinosu 1895-1945-ci illərdə arasında yaranmış və təşəkkül dövrü keçirmişdir. Bu illərdə dünya ilə paralel şəkildə inkişaf dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Digər sahələrdə olduğu kimi kino sahəsində də dünya, Avropayla ayaqlaşmama meyilləri hiss olunmaqda idi. Əhəmiyyətli fərq filmlərin idxalı zamanı ortaya çıxırdı. Yerli filmlərin azlığı, Avropa və Amerikadakı filmlərin hazırlanması zamanı istifadə olunan texnologiyaların təkmilləşməsi və ssenarilərin elmi əsaslarla hazırlanması xalqın marağını cəzb edirdi (Özkan, 2017). Bu dönm Osmanlı İmperiyası, sənaye inqilabından geri qalmışdı. Hər nə qədər Qərbdəki modernləşməylə ayaqlaşılmağa çalışılsa da, Qərb

üsulu texnologiyaları, mexanizmləri öz ölkələrində hazırlamaq yerinə həmin texnologiyaları satın almağa üstünlük verildi. Bu da zamanla istehsalın azalmasına, iş qüvvəsinin artmasına səbəb olurdu. Artan ticari əlaqələr, maraqlar kinonun Osmanlı torpaqlarına gəlməsinə səbəb oldu. “Bayilik üsulu” formalaşdırılmışdır ki, filmlərin hazırlanması, bazara çıxarılmasını təmin edirdi. Təkmilləşdirilən bu sistem sayəsində “Batılı sənaye sermayesi ilə yerel ticari sermaye” arasında qzanc əlaqələrinə bağlı ortaqlıqlar formalaşdı. Bu sistem də bu və bənzər malların ölkə daxilində hazırlanmasına gecikdirdi (Karpuzoğlu, 2020).

Kino Avropada bəhrələrini verən “yeni yaşam forması”nın nəticəsidir. Kino 1896-cı ildə Osmanlı torpaqlarına gətirilmişdir. Əslində Avropa ölkələrində var olan bir şeyə İstanbul əhalisi böyük maraq göstərmişdir. Qərbdə yaradılan, yeni olan hər bir nəsnəyə böyük maraq göstərilmiş və qısa zamanda mənimsənilmişdir. Həmçinin bu kimi fəaliyyətlərlə məşğul olanlara dövlət tərəfindən də dəstək göstərilmişdir. Təşkil olunan kinodan əvvəlki kiçik fəaliyyətlərdə təşkilatçılar məlum şəkilləri sərgiləməklə qalmamış, öz ölkələrinə dair şəkillər də əlavə etmişdir. “Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki birçok bölgede çekilen fotoğraflar İstanbullu izleyiciler ile buluşup, onların beğenisine sunulur” (Evren, 1995: 13).

Osmanlı dövlətindən Cumhuriyyətin ilk illərinə kino fəaliyyəti

İstanbul XIX əsrin son rübündə çoxmədəniyyəli əhalisiylə Avropanın ən çox diqqət çəkən yeri halına gəlmişdi. Bu xüsusiyyətlərinə görə sadəcə görüntülərə hərəkət verən, kinonun bir əvvəlki halı olan göstərişlər çox davam etmədi. Eyni zamanda fotoqrafçılıqda məşhur isimlərin də bu fəaliyyətdə yer alması təmin edildi. Bu səbəbdən fotoqrafçılıqla məşğul olan adamlar sadəcə fotoqrafı təbliğ etməklə qalmadılar. Bu fəaliyyətlərin nəticəsində qeyri müsəlmanların təşkil etdiyi Osmanlı fotoqrafçılığı təkmilləşməyə başladı. XIX əsrin sonlarında Cəddə-i Kəbir, yaxud Grande Reu de Pera bütün yenilikləri tətbiqə başlayan mərkəz halına gəldi. O dövrdə hakimiyyətdə olan II Əbdülhəmid texnologiya, təhsil, hüquq və digər yeniliklərə maraq göstərirdi. II Əbdülhəmid “Fonograf və Fotoqraf gibi yeni gelişmekte olan teknolojikere açık bulunan ve bunların Osmanlı coğrafyasında yaygın bir biçimde kullanılabilmesi ve geliştirilmesi adına mücadele veren bir padişahdır” (Erdoğan ve Solmaz, 2005: 175).

Hökmdar həmçinin fotoqrafçılıq əks təbliğat vasitəsi kimi də istifadə etmişdir. O, modern hala salınan məktəblərin, xəstəxanaların hər fürsətdə şəklini çəkilməsi, təbliğində maraqlı olmuşdur. Bu şəkillərdən ibarət albomları imperatorluğun müxtəlif bölgələrinə göndərməkdə maraqlı olmuşdur. Bu sahədə də qısa zamanda əcəmilər və professionallar formalaşmış, bu sahənin ticarətini professionallar ələ almışdır. Xüsusilə xam madə və lazım olan ləvazimatların alınaraq ölkəyə gətirilməsinə diqqət göstərilmişdir. Sigmund Weinberg Almaniya və Avstraliyanın böyük fotoqraf firmalarına təmsilçilik edən bir qeyri-müsəlmandır. Weinberg fəaliyyətlərini genişləndirərək, Gramophone Company və Pathé Freresin təmsilçiliyini də almışdır. Gramofon və kino ləvazimatları satışına maraq göstərmiş, saray və ətrafında səhnələr hazırlamışdır. Kino xalq arasında böyük maraq oyandırmış və bu sahəyə yönəlmələrin sayı artmışdır (Özön, 1962: 16). Lumiere qardaşlarının və onların təmsilçisi olan Fransız Cambonun da bu sahədə səriştələri olmuşdur. Qısa metrajlı filmlərlə yanaşı uzun metrajlı filmlər də ölkəyə daxil olur, filmlərdə altyazı əlavə olunurdu. Lumiere qardaşları və Weinberg arasında rəqabət güclənir, Weinberg texnologiyalarını yeniləyir. Nəticədə daha böyük kütləyə hakim olan altyazı yox, səsləndirən admaların fəaliyyətində istifadə olunur. Bu iki firma arasındakı rəqabət Nurullah Tilgin xatirələrində belə ifadə edilir: “1897 yılında, iki firmanın temsilcileri arasındaki ticari rekabet son derece dikkat çekicidir. Lumière Kardeşlerin temsilcisi halk kitlelerini hedeflerken, Pathé Kardeşlerin temsilcisi ise saray mensupları ve devlet büyüklerinin ilgisini çekmeyi amaçlamıştır. İlginç bir şekilde, ilk defa sarayda film gösterimini düzenleyen kişi, Pathé Kardeşlerin Türkiye temsilciliğini yapan, Romanya uyruklu olan ve Polonya kökenli bir Musevi olan Weinberg olmuştur.” (Evren, 1995: 13).

Bütün bu hadisələrlə yanaşı Saray idarəçiliyi fotoqrafı dəstəkləmiş olsa da kino fəaliyyətinə daha diqqətli idilər. Çünki Osmanlı coğrafiyasında elektirik enerjisi qadağan olunmuşdu. Əvvəldən yerləşdirilmiş generatorlarla çalışan, Osmanlı coğrafiyasında “gerek terör amacı ile kullanılabilme

çekincesi gerekse de ekonomik sebeplerle” bazanın olmaması səbəbindən çəkingənliklər yaranırdı.

Weinbergin hazırladığı bir göstərişdə yanğın təhlükəsi belə yaranmış, digər ölkə təmsilçilərinin gəlişi çətinləşmişdi. II Əbdülhəmid bu kimi fəaliyyətlərə maraqlı olduğundan sarayda bəlli sayda teatr, opera, filmlərin nümayişinə icazə vermişdi. Xarici təmsilçilərin Osmanlı torpaqlarına gəlişini sürətləndirən də bu səbəblər olmuşdu (Tilgen, 1959: 14).

Keçid dövründə kino

1940-cı ilə qədər türk kinosunun inkişafı tək rejissor, texniki heyət, musiqi qurupu və Darül Bədiyyənin aktyor heyətinin hesabına gerçəkləşirdi. Türkiyənin təkmərkəzli idarə sistemində yaranmış olan tək idarəçilik, təşkilatlılıq mədəniyyətin bütün sahələrini, həmçinin kinonu da əhatə edirdi (Karpuzoğlu, 2020).

Engin Ayçanın sözləri ilə desək, bu dövr “Tiyatrocular dönemi” olaraq tanınmaqdadır və 1940-cı illərin ortalarına qədər davam etmişdir. Dövrün xarakteri təkmərkəzlilik və Muhsin Ertuğrulun rejissor olaraq tək söz sahibi olmasıdır. Qarşiki illərdə rejissor və aktyorun fəaliyyəti genişlənməyə qədər türk kinosunun ənənəvi vəziyyəti belə olmuşdur (Ayça, 1996: 132).

Cumhuriyyətin qurucusu Mustara Kamal Atatürk vəfatından sonra ölkənin yeni dönəmə keçidi qarşıqlıq dövrü kimi alqılanmışdır. Bu dövr həm də İkinci Dünya Müharibəsi dövrü idi və dönəmin sonuna doğru kinoşünaslar bu sahədə əhatəli işlər görməyə başlayırdılar (Özkan, 2017).

Müstəqil filmlər çəkmək istəyində olan sənətçilər Berktaşın ifadəsi ilə desək kinoya olan sayğıları və birgə işə olan maraqları sayəsində öz metodlarını formalaşdırmağa çalışırdılar. Tamaşaçıya əsaslanan fəaliyyət yolunu mənimsəyən sənətçilər müstəqil düşünüb davranmağı mənimsəyir, ekonomik mahiyyət daşıyırdı. 1939-1950-ci illər türk kinosunun fəaliyyəti “keçid dövrü” olaraq deyil, mənimsəmə, professionallaşma dövrü kimi xarakterizə oluna bilər (Berktaş, 2010: 46).

Kinoçular dövrü

Kino tarixində bu dövrlə bağlı fərqli fikirlər var. 1952-ci il tarixi üzərində durub Ömər Lütfi Akadın “Kanun Namına” filmini mərhələnin başlanğıcı hesab edənlər də var, amma Nijat Özön fərqli düşünür: “Belirtilməkdə olan dönmə 1970 senesinde sona ermişdir. 1970-1984 seneleri arasındakı dönəməyə Genç/Yeni Sinema Dönemi ismi verilmişdir” (Özön, 1985). Bu mərhələ Bələdiyyə Gəlirləri Qanununun təsdiqindən sonra vergilərin azaldılması, hökumətin bu sahəyə maraq göstərməsi ilə sürətlənmişdir (Öztürk, 2005: 91).

Şadan Kamilin görüşlərinə görə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Türkiyədə bəlli rahatlama dövrü başlayır (Özön, 1985). İqtisadi vəziyyətdə də bu dövrdə rahatlama hiss olunmaqda idi. Vəziyyət kinoçuların fəaliyyətinin genişləndi, filmçilər kənd-kənd gəzib filmlərin nümayişini etməyə başladı (Karpuzoğlu, 2020). Bu işə öz növbəsində kino sahəsində çalışanların maddi imkanlarını genişləndir, onlar da öz növbəsində kino sahəsinə daha çox sərmayə qoyurdular. Eyni zamanda Osman Seden 1947-48-ci illərdə Ameriak filmlərinə marağın artdığını müşahidə edirdi. İpekçi Kardeşler (Fitaş), Lale Film, Kemal Film, Özen Film

kimi quruluşlar bu rəqabətə ehtiyac duymamaqla yanaşı yerli filmlərə üstünlük verdi və qısa zamanda ərəb filmlərinin nümayişinə bazarda yer açıldı (Özkan, 2017). Bu dövrdə Anadoluda film işi yayqınlaşmamışdı. Bu dövrdə “pursantaj” kimi sənət də formalaşmağa başlamışdı və spesifik cəhət kimi qiymətləndirilirdi (Özgüç, 1990: 24).

Yeşilçamanın yüksəlişi və qızıl dövrü

Türkiyənin daxili siyasəti hər sahə kimi kino sahəsinə də təsiri altında saxlamışdır. 1950-ci illət türk kinosunun dalğalanma dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu illərin fəaliyyəti əslində Cumhuriyyətin ilk illərindəki çağdaş mədəniyyətə çatmaq arzusunun nəticəsi idi. Günlük həyat fəaliyyətinin dəyişimi ölkənin siyasi xətti ilə bağlı idi. Bu dövrdə demokratik partiyaların qurulması məhz bu istəyin nəticəsi idi. Açıq sayma və gizli səsvermə 27 illik CHP hakimliyinə son verdi. Dünya iqtisadiyyatının böyümə yolu tutması, bölgəyə ABŞ təsiri də əhəmiyyətli faktorlar idi (Güçhan, 1992: 77).

Türk kino sənəti DP-nin bilavasitə təsiri altında idi. 1960-cı illərdən kəndlərdən şəhərə və ölkə xaricinə köçlər bu proseləri sürətləndirdi. Kinoya da kəndlərin kasıblaşması, populist siyasətlərin

vədləri yol açdı. Nəticədə Yeşilçam dönəmi bu şərtlər altında yüksəlməyə başladı. Milli, toplumsal arayışların təsiri altında formalaşan filmlərin axını DP-nin də maraqlarına uyğun idi. Tanju Akersonun ifadə etdiyi kimi, "Türk sineması, Batı'daki gibi bir sanayi devriminin ürünü değil... Az gelişmiş ülkelerde Batı tarzı üretimin yarattığı tüketim ekonomisiyle oluşan bir sınıfın yaşam sürecinin bir parçasıdır... Türk sinemasının kuruluş yılı olan 1948, tüketim ekonomisinin oluşturduğu bir sınıfın var olma sürecinin de bir parçasıdır." (Akerson, 2005: 65).

DP-nin kəskin siyasi maneələri yoxsullaşmanın qarşısında alternativ arayır, müxalifəti ortadan qaldırmağı hədəfləyirdi. 1960-cı ildə gerçəkləşən 27 may hərəkatı demokratik düşüncəni qızıl dövrünə daşıyarkən 1961-ci il qanunları kütlələrin fikir, düşüncə, kanstitusiya azadlıqlarını tənzimləyir, eyni zamanda iqtisadi planlamalar da aparılırdı (Akerson, 2005: 65).

Bu dövrdə Şərq texnologiyası ilə inteqrasiya olunmuş Qərb texnologiyası qarışıq iqtisadiyyata keçid üçün lazımi bütün vasitələri nizamlayır, dövlət və özəl sektoru işbirliyi halına hazırlayırdı. Türkiyə tarixində ən demokratik kanstitusiya hesab edilən qanunun qəbulundan sonra investisiya qoyuluşu sürətləndi. Türk kino sənətinin də ən çəkişməli, məhsuldar, çoxtərəfli, geniş planlı və təsir dairələri genişlənən dövrü bu dövr kimi xarakterizə olunur (Güçhan, 1992: 80).

Yeşilçamın çöküş dövrü

Sənaye sektorunun sürətli artımı ilk zamanlarda siyasət, gündəlik həyat, kənd təsərrüfatı kim sahələrdə pozitiv fikirlər formalaşdırırdı. Hər sahədə olduğu kimi kino sahəsi də bu keçici xoşbəxtlikdən daddı. Bu kimi səbəblərdəndir ki, türk kinosu bu illərdə sürətli inkişaf dövrü yaşadı, geniş auditoriya qazandı və ən məhsuldar dövrü bu illər hesab olundu (Esen, 2000: 35).

Türkiyə kino sənətini istər izlənmə baxımından, istərsə də yenilənmə, günün tələblərinə cavab vermə baxımından 1960-1970- ci illər olmadan araşdırmaq, incələmək olmaz.

Bu illərdə ölkənin sosioloji və mədəni normalarının aşınmasına səbəb olan kapitalist sistemin ölkədəki yüksəlişi, kənddən şəhərə axını və kənddən şəhərə gələnlərin adaptə olunması prosesini sosial aspektlərlə izah etmək olar. Ölkədəki ayrımcılıq, kəndli və şəhərli, varlı və kasıb kimi kateqoriyalar üzərindən aparılan tipoloji araşdırmalar və onların sosial yönümlü nəticələri türk kinosunun imkanlarını genişləndirirdi və Yeşilçamın imkanlarını genişləndirirdi (Dorsay, 1985: 19).

1970-ci illərin ortalarında Türkiyənin yaşadığı iqtisadi, siyasi və mədəni böhran kino sənətin bütün incəsənət sahələri kimi təsir etmiş, uzun müddət kino sektorunun dirçəlməsinə mane olmuşdur. Kino cəmiyyətin həyatı ilə iç-içə olan bir sənət sahəsi olduğundan, xüsusilə türk kinosu nöqtəy-nəzərindən geniş kütlələrə xitab etdiyindən, kütlələrin həyatı və maraqları ilə hesablaşdığından birbaşa gərgilik, siyasi proseslərdən təsirlənmişdir. Türkiyədəki daxili siyasətin getdikcə gərginləşməsi, siyasi maraqların çəkişməsi 1971-ci ildə 12 mart hərbi hərəkatının gerçəkləşməsinə zəruri etdi. Ancaq bundan sonra siyasi proseslər sabitləşməmiş, siyasi proseslərin günlük həyat üzərində təsiri gedərək artmışdır. Türk kino sənəti də cəmiyyətdəki bu proseslərin təsiri altında qalmış, iki qütblü kino istehsalına başlanmışdır. Ticari məqsədlər üçün çəkilən əyləncəli, günlük maraqlara xidmət edən filmlərlə yanaşı gənc, istedadlı rejissorların çəkdiyi cəmiyyətdə gedən prosesləri əks etdirən filmlər də çəkilməkdədir.

Nəticə. Hazırlanmış məqalə çərçivəsində türk kinosunun Yeşilçam dönəminin əhatəli analizi aparılmışdır. Bu dövr Türkiyənin ictimai, siyasi tarixində əhəmiyyətli bir təşəkkül mərhələsidir və bu dövrün təsirləri kino üzərində özünəməxsus şəkildə görülməkdədir.

Araşdırma zamanı aparılan müşahidələrin nəticəsinə uyğun olaraq deyə bilərik ki, Yeşilçam dönəmi siyasi və ictimai inkişafın kinoya təsiri baxımından müəyyənləşdirici bir mərhələ olmuşdur. 1971-ci ilin hərbi çevriliş cəhdi ardından yaranan siyasi qütbləşmələr mədəni həyata, kinoya da təsir etmiş, türk kinosu iki müxtəlif istiqamət tutmuşdur. Bir tərəfdə ticari məqsədlərə xidmət edən, qazanc əldə etməyə hesablanmış günü ifadə edən, əyləncəli filmlər, digər yandan cəmiyyət həyatının güzgüsünə çevrilən ictimai məzmun filmlər fərqli düşüncələrin, yanaşmaların kinodakı əksi idi. Bu vəziyyət həm də cəmiyyətdəki qütbləşmələrin, soaial-siyasi proseslərin kinoda nə dərəcədə əks etdirilmədiyini göstərməkdədir. Yeşilçam türk kinosu dövrünün sadəcə günlük əyləncələrə xidmət etmədiyi, cəmiyyətin, ictimai mühitin problemlərini də geniş şəkildə işıqlandırdığı araşdırmalarda öz

əksini tapmışdır. Dolayısıyla Yeşilçam dönəmi türk kinosu ictimai həyatın ciddi problemlərini ortaya qoyur, cəmiyyət həyatındakı çatışmazlıqları səhnəyə daşıyırdı.

Bu araşdırmanın mənbəşünaslığa verdiyi dəyər Yeşilçam dönəmi sosial və siyasi hadisələrin kinoya təsirini əhatəli və detallı bir şəkildə analiz etməkdir. Yeşilçam dönəmi türk kinosunun siyasi tariximizə, sosial həyatımıza təsirini bu araşdırma ilə müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Türk kino tarixində Yeşilçam dönəminin ayrı-ayrı sosial, siyasi proselərə aydın münasibət formalaşdırması bu çalışmanın əhəmiyyətini ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Akerson, T. (2005). Türk sinemasında eleştiri, yeni sinema, (Ekim-Kasım 1966). Homer.
2. Ayça, E. (1996). Yeşilçam'a bakış. Süleyman Murat Dinçer (der.) Türk sineması üzerine Düşünceler içinde (ss. 132-135). İstanbul: Doruk Yayınları.
3. Belge, M. (1985). "Türkiye'de günlük hayat", cumhuriyet dönemi Türkiye. İstanbul: İletişim Yayınları.
4. Berktaş, E. (2010). 1940'lı yılların türk sineması. İstanbul: Agora Kitaplığı.
5. Dorsay, A. (1985). Sinema ve çağımız-2. İstanbul: Hil Yayınları.
6. Erdoğan, İ., & Solmaz, P. B. (2005). Sinema ve müzik. İstanbul: Erk Yayınları.
7. Esen, Ş. (2000). 80'ler Türkiye'sinde Sinema. İstanbul: Beta.
8. Evren, B. (1995). Sigmund Weinberg, Türkiye'ye sinemayı getiren adam. İstanbul: Milliyet Yayınları.
9. Güçhan, G. (1992). Toplumsal değişme ve Türk sineması. İstanbul: İmge Kitabevi.
10. Karpuzoğlu, F. (2020). Türkiye'de dış göç-sinema ilişkisi yeşilçam örneği. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
11. Maraşlı, G. N. (2006). Osman Fahir Seden'le Türk sinemasında düet. Ankara: Elips Kitap.
12. Özgüç, A. (1990). Başlangıcından bugüne türk sinemasında ilkler. İstanbul: Yılmaz Yayınları.
13. Özkan, A. (2017). 1960-1980 yılları arası yeşilçam dönemi türk sinemasında argo söylemi: türkân şoray filmleri örnekleme. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
14. Özön, N. (1962). Türk sineması tarihi, (düünden bugüne, 1896-1960). İstanbul: Ekicigil Matbaası.
15. Özön, N. (1985). Sinema uygulayımı, sanatı tarihi. İstanbul: Hil Yayınları.
16. Öztürk, S. (2005). Erken cumhuriyet döneminde sinema seyir siyaset. Ankara: Elips Kitap.
17. Tilgen, N. (1959). Bugüne kadar filmciliğimiz. Yeni Yıldız Dergisi, 36, 14.

SUMMARY

Ulvu Kazımlı, Ziyad Guliyev

THE FORMATION OF TURKISH CINEMA AND THE GREEN STAGE

The Yeşilçam stage, which is a certain stage of Turkish cinema, was formed as a result of mass and political changes. The article provides information on the impact of the political changes experienced in the late 1960s and early 1970s on Turkish cinema. The purpose of the article is to study how Yeşilçam era Turkish cinema influenced the cultural and political history. The cinema of this period was an important period of the renewal period of Turkey, and for this reason, studying this phase of the history of cinema is important in terms of forming an objective view of the realities of cultural and political life. This article aims to investigate how the political, social and cultural influences of the Yeşilçam period affected cinema based on the sources. In the article, along with the socio-political analysis of Yeşilçam era Turkish cinema, the stages and the points affecting it are also highlighted.

Key words: *Turkish cinema, Yeşilçam, cultural transformation, life*

РЕЗЮМЕ

Улву Казимли, Зияд Гулиев

ФОРМИРОВАНИЕ ТУРЕЦКОГО КИНО И ЗЕЛЕННОЙ СЦЕНЫ

Сцена Yeşilçam, являющаяся определенной сценой турецкого кино, сформировалась в результате массовых и политических изменений. В статье представлена информация о влиянии политических изменений конца 1960-х - начала 1970-х годов на турецкий кинематограф. Цель статьи - изучить, как турецкий кинематограф эпохи Ешилчам повлиял на культурную и политическую историю. Кинематограф этого периода был важным периодом периода обновления Турции, и по этой причине изучение этого этапа истории кино важно с точки зрения формирования объективного представления о реалиях культурной и политической жизни. Эта статья направлена на изучение того, как политическое, социальное и культурное влияние периода Ешилчам повлияло на кинематограф на основе источников. В статье, наряду с социально-политическим анализом турецкого кино эпохи Ешилчам, также выделены этапы и моменты, влияющие на него.

Ключевые слова: турецкое кино, Ешилчам, культурная трансформация, жизнь.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə

Мəqalə daxil olmuşdur: 12 may 2023-cü il

Çapa qəbul edilmişdir: 22 may 2023-cü il

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsənli O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə

www.ndu.edu.az saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektorunun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\б 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals:**

- 1. Scientific works. Humanitarian sciences series**
- 2. Scientific works. Social sciences series**
- 3. Scientific works. Nature sciences and medicine series**
- 4. Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).

2. Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.

3. Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.

5.The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «Научные труды» Нахчыванского Государственного Университета:

1. Научные труды. *Серия гуманитарных наук*
2. Научные труды. *Серия общественных наук*
3. Научные труды. *Серия естественных и медицинских наук*
4. Научные труды. *Серия физико-математических и технических наук*

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «Научные труды», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).

2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.

3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).

4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)

Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске СД (СД не возвращаются).

5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги.

Напр.: Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. *Напр.: Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджемли, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: *Напр.: Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: *Напр.: Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: *Напр.: Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: *Напр.: Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: *Напр.: Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: *Напр.: НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

DÜZƏLIŞLƏR ÜCÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Əli Həşimov
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Aparıcı redaktor:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 12.05.2023
Çapa imzalanıb: 22.05.2023
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 10.68 ç/v
Sifariş №111, sayı 100 nüsxə

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*